Рк Ш6(2=Ук)1
В48

КРАТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ -1-

Шифр Ш6(2-Ук)15В48 Инв. № 2625414

Автор Вишниченко В.

Название Твори

Т. 7, 8.

Место, год издания К. Відень 1919р.

Кол-во стр. Т.7 - 268с. Т.8 - 356с.

-"- отд. листов

-"- иллюстраций

-"- карт

-"- схем

Том 7-8 часть вып.

~~Конволют~~ Оба тома в одной книге. Галицкая разделение

Примечание:

19/10 91 [illegible]

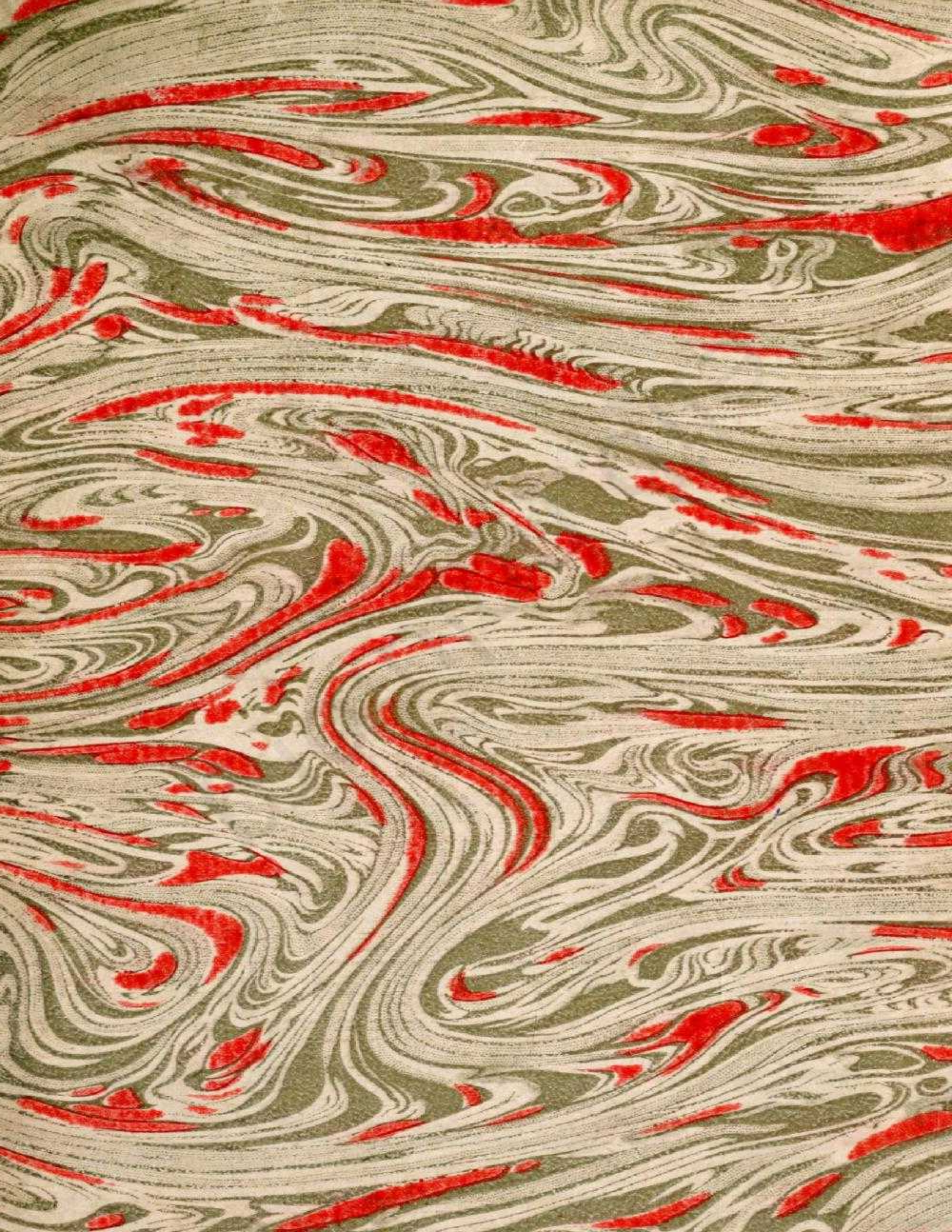

elib.nplu.org

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ОСМИЙ

Київ — Відень
1919 р.

Друковано 15.000 примірників.

В. Винниченко

БОЖКИ

РОМАН.

elib.nplu.org

I.

Цікаво, що всього два дні, як я дома. Це майже неправдоподібно, надприродно. Не того, що я дома вже, що я не засланець, що круг мене не болота та ліси сібірської тайги, а камяниці, трамваї, електрика. Я-б, може, й не помітив би цих камяниць та електрик (власне мусів би не помітити їх, це-ж також уходило в моє завдання пустельника, самотника!), коли-б лишився в так бажаному мною стані. Надприродно те, що за ці два дні — та де два дні! — за дві години зруйнувалось все, що будувалось цілих два роки. Після тих двох годин, навіть не двох, а, мабуть, одної, що я просидів у батьків, руйнування іде вже само собою.

Але варто уваги ще от що: якось я занадто легко це признаю. Я немов десь там в глибині себе навіть задоволений, що мушу признати, спішу це зробити і нишком потираю руки. А тут уже хіхікає й улесливо зазирає в очі поганеньке пояснення. Я, мовляв, того так легко признаю ту руїну, що в такій хаті оселився. Серйозно, мені здається, що тільки через це я не жахаюсь. Але хоч це й явна брехня, явне крутійство, я тим часом можу й стояти на цьому. А що-ж! Хіба, наприклад, не можна пояснити тим, що зверхня обстанова пригнічуюче діле на психіку й гострота почувань притуплюється?

Між инчим, про гостроту почувань. Коли я попрохав грошей у Микульського і він мене вигнав (власне, не вигнав, а тільки одмовив, хоч мені чомусь весь час здаєть-

ся, що мене вигнано), коли я влетів у хату до його жінки й сестри, — я дурновато й з болючою посмішкою, яку вже й тоді чув на собі, весь час дмухав собі на губу, ніби хотів здути щось з вусів. І от мені й тепер і на улиці, коли я вистрибнув од них, було найгостріще соромно іменно за цю божевільну посмішку й дмухання на губу. Не того, що я, як старець, прийшов просити подаяння для каліки батька, не того, що пан крикнув на мене, не того, що я топтав свою „пустельність“ і корчився від цього, не того! А того, що дув на губу й не розумів, що мені говорили.

І знов, мені немов приємно, що я корчився, що я топтав, приємно навіть, що дмухав собі на губу. Чому? А тому Ні, цю думку я вже піймаю! Тому, що я цим здійсняв „енергію справедливости“. Я вночі не хотів цього признати, не хотів піймати цю думку, не помічав її. Але от тепер беру і помічаю. Як фізичний світ заповнено енергією руху, так моральний — „енергією справедливости“. Я — атом справедливости. Батькові одірвало руку на фабриці. Винен дядько Никодим, який провокував робітників на ексцеси? Ні, винен я. Батька розбив параліч. Винні Тепа та Стьопа, які піднесли йому „в жарт“ листа, де наче товариш мій сповіщав, що мене повішено в Сібіру? Ні, винен я. Коли-б я не возлюбив людськість, а возлюбив батьків, нічого подібного з ними не було-б. А раз так, то я мушу тепер спокутувать свою провину і кожне страждання моє за них мусить давати задоволення тій енергії справедливости, якої носієм і я являюсь. Таким способом я маю честь зустрітись в самім собі з одним із божків. Він, значить, пречудесно жив у мені весь цей час. Як мікроб, котрий виявляє свою присутність при сприяючих умовах. Але з мікробами лю

Мої хазяїни побились. Мусів розборонятн. Горбата укусила батька за руку, а він їй роздер губу до крови. Тепер дочка сидить у кутку і крізь стіну я чую її звіряче виття, злістне, безсиле і тоскне. Чудесний акомпанімент до моїх думок!

А, може, все це — хвороба, бред у мене, весь вчорашній вечір і сьогодняшній день? Мені-б треба поїсти чого-небудь, але грошей нема. Всього десять копійок, на папироси.

Горбата вие. Старий пішов. Я, здається, матиму приємність зустрітись в собі ще з одним божком-мікробом, забобонами. Хіба це не дивне, що я наняв хату у тої самої Саламандри, котру вчора Тепа вигнала і яку я так по лицарськи оборонив від тої самої Тепи, моєї колишньої коханої, а тепер любовниці мого дядюшки?. І як оборонив? З „святим“ запалом, з обуренням, з приємністю, що хоч цим помщуся над Тепою. Мало того, я знав, знав, що даючи горбатій перед юрбою 25 рублів на викуп скрині з хазяйських лап Тепи, я ображаю Тепу, ображаю навмисно. Енергія справедливости вибухла в мені з якимись сласними підскоками. Де-ж пак: в кишені всього тридять пять рублів, а з них двадцять пять даю якомусь лакею, зводнику і його каліці дочці, яких виганяють з будинку за сводництво і неплатіж. Лицарь, одне слово!

І раптом, маєш: фатум приводить до тих самих „покривджених“ і урятованих мною. Тут єсть покірність, долі, що я наняв у них цю кімнату, цю домовину. Єсть покірність, я це підтверджую. Ні, ні, єсть, єсть. Коли я спустився у їхній підвал і на мене дихнув дух вожкости, льоху, кухні, клозетів і инчого, я-ж рішив (твердо памятаю), рішив, що не візьму тут хати. Коли-б мені старий не одчинив зараз же, я пішов би, не подивившись навіть

на кімнату. Один коридор, — не коридор, а якась підземна дірка, темна й довга, — один дух цеї „кватири“ вже міг-би мене прогнать. Спочатку я не пізнав старого. І от це знов підтвержує мою покірність фатуму! Бо поки я не пізнавав його, я знав, що не найму тут. І не сама-ж кімната спокусила мене. Навіть не квадратова, а довгаста, наче, справді, домовина. Вікно вгорі аж під стелею, як в камері. На йому завісочка з жовтими смугами від води. Столик в пропаленими слідами від самувару. Он ліжко тулиться до стіни, наче ось-ось заплаче від сорому й страху переді мною, худосочне, недокровне, на рахитичних, погнутих ніжках.

А сам хазяїн? В сінях він пильно, якось здодійкувато, хижо витягнувши до мене лице, вдивлявся в мене. Правда, там темно було. Я бачив тільки дві плями його баньків коло свого лиця. Але така безцеремонність все-ж таки була непотрібна з його боку. І вона ще більш підкреслила моє тверде рішення не наймать тут. Коли я оглядав кімнату, коли подивлявся на старого, коли він якось чудно й непевно мнявся коло мене, зиркав, як злодій, що хоче стрибнути, ця постанова не могла-ж зменьшитись. Одне лице його варто найсерйознішої антипатії. Неначе заморений, паршивенький провінціальний актьорик, загримірований льордом. Верхня губа поголена, підборіддя теж, а на щоках сиві, поважні бакени. Ніс крючком. Шкіра трухлява, смугла, в брижах. Очі жовті, циганські, пролазливі. І якась не то настороженність, не то ворожість, наче чогось чекав від мене, щоб зараз же дати одсіч. Я тільки потім зрозумів, через що був у його цей вираз, а в перші хвилини тільки хотів швидче вийти з домовини. Виразно хотів! Навіть хвалив кімнату, щоб не вступати в зайві дебати. Я вчував, що він на якусь мою увагу гаряче, жагуче, може, навіть з благородною

образою в голосі, почне мені доводити, що кращої кімнати й не може бути.

Коли він вистрибнув у сіни на жіночий голос, що покликав його з сусідньої хати, я-ж навіть тихенько вийшов за ним, щоб непомітно утікти. Але чого остався? Чого? Того, що побачив у тій сусідній хаті свою горбату „Саламандру“, як її називав учора дворник, що „викидав“ їх з квартири. Тільки того! Тут я зразу почув, що це неспроста.

Мало того, я-ж чув, що вони говорили, чув, що він наказував їй не вертати мені тих 25 рублів, що я їм учора дав. (Він думав, що я за ними прийшов). Чув я, що його голосі була й злість, і зневага до мене. І все-ж таке не втік. Тихенько на шпиньках прокрався назад у домовину й почав чекати старого.

Коли він прийшов, я вже твердо рішив лишитись тут.

— А скільки за цю кімнату?

— Десять рублів, господін...

Ясно, що він просто хотів такою ціною зразу одбити в мене бажання оселитись тут. (Мабуть, спочатку він мене теж не впізнав, бо так охоче повів дивитись хату.) За таку ціну я бачив перед цим кращі помешкання.

— Дорого? Га?

— Как угодно... Самім дорого...

Ще ясніше, що, мовляв, забірайся та йди.

В сей мент в сінях почувся металічний голос:

— А як же, десять! Дванадцять рублів, не меньче.

І на порозі зявилась сковеркана, безглузда постать горбатої. Вона дивилась на мене своїми маленькими злими очима. Злість і виклик цілком виразно світилися в них. Тут я навмисно невинно сказав:

— О! А ми, здається, знайомі...

Старий неначе трохи змішався.

— А правдоподобно! Ми знакомі в дєйсвітєльності. То-то я смотрю, будьто знакома лічность ваша. Да, да, вчерась, как же... Много благодарні... Ограбила нас ваша... звиніть, она родичка вам будєть?

— Ні, не родичка.

Старий, розуміється, знав, що не родичка.

— Ах, не родичка? А я думав... Да, да, ограбила нас, вигнала... От тепер наняли комнатку з кухньою. Комнатку здаємо, а в кухонькє самі... Не дорого, господінь, вірьте совісті, не дорого. От доч не согласна даже за десять. Ну, за десять можна. Можна Варочка...

Йому, мабуть, стало все-ж таки трохи соромно.

У мене навіть не було всіх десяти рублів, тільки вісім і десять копійок. Але я, замісць того, щоб піти, сказав

— Ну, добре. Тільки ви вже мені два рублі потерпіть. Вісім я зараз дам, а два підождіть. Га?

Ще й удав жартівливу безпечність. Мовляв, люди свої. Старий забігав жовтими баньками. З одного боку жадність, а з другого Саламандра. Вони, очевидно, живуть в безперестанній ворожнечі й боротьбі між собою. Так мені здалося. Що зробить один, другий мусить робити навпаки,

— Нікак невозможно, господін... Трудно нам Самі знаєте, какія...

— Нехай дають! — одрізала раптом Варка. — Пущай вісім. Давайте дєньги.

Старий з докором глянув на неї, але, боячись, мабуть, викликати її на більше, зітхнувши сказав:

— Ну, пущай так...

І таким чином я зостався. Хіба не покірність долі? Я певний, що щось вийде у мене з цими людьми. Обовязково! Фатум не дурно привів і лишив мене тут. Оправдаю, неодмінно оправдаю його волю, постараюсь оправдати.

Старий уже розпитав, хто я, звідки, через що, як довожуся Рибацьким. Він страшно співчуваюче вислухував кожду мою відповідь. Високо здіймав брови, непохвалюче хитав головою, надмірно дивувався, занадто поспішно усе розумів. Прихильність його тепер цілковита. Взявши гроші й переконавшись, що я не одберу тих 25 рублів він почав виявляти теплу душевність. Навіть те, що я балакав по-українськи, старався не помічати, як не помічають бородавки на носі, або якоїсь кумедної звички. Сам він вживав таких руських виразів, яких я ніколи не чув. Це робить його мову цікавою, бо примушує розгадувати, що він хоче сказать.

Зветься він Генадій Трифонович Товстонос. По професії льокай, „служив у таких видающих фірм, как „Лебедь", „Полярная Звѣзда". Але три місяці, як вже не має служби.

— Била такая послѣдное время вельколѣпная служба втерял...

Саламандра затихла. Густа, липка напівтьма обляга мене. Повітря теж густе, пахне теплою, солодко-кислою вохкістю льоха. Згори глухо, як крізь подушку, доходять згуки великого будинку.

Ні, треба піти хоч папірос купити инакше я завию, як Салямандра

Справді, зі мною щось непевне. Навіть Ось помітив. Тільки що був у мене. Не прийшов, а я його затягнув...

Ні, про Осипа з початку, Я трохи не при собі, але то дурне. Потім усе розберу, як слід, головно записать факти, в дрібних фактах часто буває більше змісту, ніж у довжелезних міркуваннях.

Я зразу їх помітив, як вийшов із крамнички. Помітив мене і Ось. — Вони йшли по другий бік улиці. Двері

крамниці були з дзвінком, який дзвякнув, коли я виходив. Ось глянув у бік дзвінка, цілком машинально, це правда. Але я бачив, що він мене зараз же пізнав. На один мент в лиці його мигнуло щось. І в ту-ж мить він одвернувся й пішов далі з таким виглядом, ніби нічого не помітив.

І мені зразу пригадалось, як він учора завагався, коли мати сказала нам поцілуватись. Вчора я не міг про це думать, але, памятаю, що в мене були якісь чи думки, чи почування з приводу цього. В кожнім разі, я машинально одмітив, що Ось не хотів поцілуватись мною.

Згадавши це, я раптом, не знаю чого, замахав йому рукою. Вони йшли проти мене, так що Ось мусів побачити моє махання. Але він дивився поперед себе, слухаючи гарячу, хелесну мову товариша. І в цьому я вже цілком виразно переконався, що він мене й зразу помітив, і тепер добре бачив, і слідкував за мною. Він мав вигляд чоловіка, який в середині весь чекає, що от-от щось трапиться. Розуміється, він чекав, що я підійду до його. І чекав, також певно, без приємности, насторожено.

Коли-б не цей його вигляд, коли-б він помітив мене і хоч найбайдужіще хитнув мені, я-б пішов додому. Я так почуваю. Тільки через це його чекання я повернув за ними. А, може, й не тільки через це. Тепер не важно, потім про причини.

Словом, я пішов за ними. Я зразу-ж помітив, що Ось бачив, куди я йду, хоч вони були попереду. Я по спині, по голові його помітив. Він спиною чув кожний мій крок. Дивно, що мені ця слухаюча, застигла спина давала болючу насолоду.

Я йшов повільним кроком, попихкуючи цигаркою, й піднявши голову трохи догори, як роблять це люди, які добре, важко пообідали і з благодушієм втягають

в себе лоскочучий нікотін. Здається, я таку позу навмисно прибрав на той випадок, що Ось озирнеться.

Але він не озирався. Товариш же його майже кричав йому в лице якісь слова, ідучи весь час боком. Він трошки вище був за Ося й мусів злегка згинатися, щоб виразно бачити лице того.

— Ти думаєш, я сам не зможу? Думаєш, не зможу? Говори, говори!

Він аж припинив ходу, щоб краще говорити. І став-би, коли-б Ось не йшов уперто вперед. (Ішов він, розуміється, більше від того, що почував мене позаду).

Ось щось тихо одповів. Я пильно слухав, але, на жаль, не почув. Теж через мене, напевне, так дуже зтиха сказав.

Плювать! — нетерпляче скрикнув товариш. Мені видно було його профіль. Біляві з жовтизною вусики, кругле підборіддя і румяне дуже чисте лице. Він робив враження людини, яка раптом попала в надзвичайне становище. І через те підняття його було якесь здивоване, нетерпляче, немов-би він хотів яко мога швидче скинути його з себе.

— Так я тебе питаю: говори! — знов сказав він. — Коли любиш, а не брешеш, не дуриш, як... Оська, — вмить він став, неначе вражений якоюсь болючою для його можливістю, і з погрозою прихилив близько-близько до Ося лице. Ось мусів теж зупинитись, але не повернувся до його. Так що я бачив все-ж таки тільки одну потилицю його з злегка похиленою головою.

— Оська! — ще раз сказав парубок, але тихіще. — Ти гляди! Знаєш? Коли ти... тоже... щось таке. Смерть! Понімаєш, смерть! Я брат...

Ось раптом шарпнувся вперед, щось (тихо знов) проговоривши. Товариш майже побіг за ним. Я також надав ходи. Чого я переслідував їх? А втім — все одно!

— Ну, добре! Ну, добре! Ти говориш: буде діло, чи ні? Оська, подумай: я, Антошка, я прошу тебе. Ніколи не просив. Ну, тепер прошу. Хочеш, на коліна стану? Перед ким хочеш стану. Хочеш, до гартованців запишусь? Ні, не сердься, я не сміюсь. Ти пойми, я-ж не сміюсь.

Ось мовчав. Я дивився йому в шию, в спину і ще раз мав приємність переконатись, що в моїй броні пустельника є велика пробоїна. А втім навіть цікаво. Чому, коли я дивився на Антошку, на його спину, на його шию, я почував те саме, що почуваю, дивлячись на спини і шиї всіх людей? І чому шия і спина Ося такі цікаві мені були, чому я хвилювався, — так, так, хвилювався! — вдивляючись у них? Я-ж знаю його, цього парубка, стільки-ж, як і того другого. Йому було не більше 12 літ, як я його останній раз бачив. Брат? Але що таке брат? Через що брат мусить хвилювати, цікавити, тягнути? Добре, ми любим, ми цінимо й хвилюємось від того, що нам подобається, що ми знаємо. Але що-ж я знаю в Осеві? Що, справді, за нісенитниця? Через що я через його такі дурниці роблю? Через його, через його! Хіба-б я пішов за Антошкою? Хіба-б я затягнув його до себе й виробляв усе те, що при Осеві? І, присягаюсь, виробляв мимо своєї волі, не я виробляв. А хто не знаю.

Але по порядку!

Ось вмить зупинився, щось сказав Антошці й повернувся так, що міг мене побачить. Він зробив усе те, неначе ненавмисно, але я знаю тепер, що цілком навмисно, щоб припинити балачку, щоб помітити мене і одчепитись від непроханого свідка. Непроханого, неприємного і такого, якого він соромиться. (Що соромиться, що ненавидить

мене, за те, що соромиться, це зовсім ясно потім мені стало).

Антошка глянув на мене і замовк. Мабуть, Ось сказав, хто я такий, не дивлячись на явне, задихане підняття парубка, на те, що очі були налиті кровю, як у пяних, він дивився на мене дуже пильно, з посміхом і чимсь гидливо-зневажливим.

Ось же холодно й вороже чекав, поки я підійду. Сьогодня я помітив, що очі йому були далеко під лобом. І яке гостре підборіддя! Це мене аж вразило. Колюче щось у лиці. Йому треба-б бороду, — вона закруглить обличчя. Так само, як у мене.

— А? Ось? — неначе тільки що пізнавши його, скрикнув я злегка здивовано й майже байдуже. (Чого я такий тон узяв, не розумію й у цей мент. Якась невідома мені логіка тут!).

— Це, значить, і єсть той Вадим? — раптом безцеремонно й голосно крикнув Антошка до Ося, киваючи на мене.

І знов моя пробоїна: від цього тону важко ухнуло мені серце й кров гаряче кинулась в лице. Чого? Що таке Антошка? Ну, так, — Антошка через щось там собі вважає себе в праві кивати на мене, як на коня, якого продають, або як на щось погане, про що йому багато вперед говорили, і при мені-ж питати: „Так це, значить, оттой самий Вадим?“ Антошка це робить, Антошці видається, що він має якесь право так робить, а я тут при чому? Я, такий, якого я себе привіз з Тайги? Але, зрештою, бог з ним, з Антошкою.

Ось уже рішуче дивився на мене, мовляв: „Ну, ось я, що тобі треба, нарешті?“

Я, не помічаючи свого виразу, не помічаючи підняття Антошки милуючись цим в середині себе і разом

в тим теж неначе піднімаючись, недбало і веселенько простягнув спочатку Осеві, а потім Антошці руку.

— Це твій товариш? — спитав я ще. Власне, я десь про себе чекав, знав, був просто переконаний, що так вийде, як вийшло, але все-ж таки руку простягнув. Навмисно простягнув!

Ось подав свою, а Антошка подивився мені в лице гарячими, якимись кривавими очима, круг яких дуже виразно жовтіли кремові вії, потім з уважністю перевів погляд на мою витягнену до його руку й не подаючи своєї, підвів лице до Ося й сказав:

— Ну, мене не дивує, що ти хитаєшся. Сам скоро в інтеліґенти запишешся. Прощай, Завтра ввечері? А там так і скажи: все одно погибать. Хай думають. Та не по інтеліґентськи.

Він хитнув головою Осеві, не глянув на мене й швидко пішов по улиці дзвінко й рішуче цокаючи підборами по підмерзлому тротуарі.

Я сховав свою руку в кишеню. Ось, не дивлячись на мене, глухо спитав:

— Ти щось хотів мені сказати?

Я бачив під вилицями у його плями румянцю. Знаю, що вони виникли в звязку з моєю простягнутою і потім помалу схованою в кишеню рукою.

— Я? Хотів тобі щось сказати? — злегка здивувався я. І мені стало приємно, що я природно здивувався.

— Я так думав... — буркнув Ось.

— Ні, просто, побачивши тебе, хотів поздоровкатись. Я тут недалеко живу. От у цьому подвіррі. Зайдім до мене? Подивишся, як брат устроївся. „Ви-ж таки брати". Ти, здається, не зовсім згодний з мамою? Га? Ну, гайдеш?

Мені часу нема, я мушу

— Ну, що за дурниці! На чверть години!

Я виразно бачив, що йому щиро не хочеться йти, що його тяжить моя присутність. Але це, власне, й примушувало мене тягнуть його. Та ще щось, що невиразно проглядало крізь понурість, явну ворожість і настовбурченність його. Якесь, здається, замішання, неупевненність.

— Ну, чого там! Ходім!

І я взяв його під руку й весело потяг за собою. Именно, весело, жартівливо, так, наче нічого не сталось, наче я нічого не помічав. (А в цьому єсть якась насолода, в такому нахабстві, в такій... А, бог з ним!).

— Варвара Генадієвна! — крикнув я в сінях до хазяйських дверей. — Брат у гості прийшов. Самуварчик нам.

— Я чаю у тебе не буду пить! — поспішно й твердо сказав Ось і тут тільки увільнив свій лікоть од мене.

— Не хочеться? Ну, не треба. Не треба, Варвара Генадієвна! — знов крикнув я, не помітивши, що він підкреслив „у тебе".

На столі лежав розкритий зошит моїх записок. Я ще в корідорі згадав, що лишив його так і що він кинеться в очі. Й мене чомусь цікавило, чи зверне на його увагу Ось.

Він звернув, хоч і сів не біля столу, а на ліжко. Кілька раз, оглядаючи хмурим поглядом кімнату, він зупиняєся оком на записках.

— Дивишся на мій що-денник? Писав, писав. Тільки, що писав. Настоящий інтеліґент. Не їв, не спав, а писать зараз же... „Спутникъ интеллигента" треба було-б назвать що-денники. Правда? Ну, будем знайомитись? Хочеш? Ні, чекай. Я вперед про діло, а потім... Ти мені скажи, як ви, — ти, батько, мама, — опинились у Никодима. Вчора я не міг всього розшолопати. А нашого старенького все-ж

таки здорово бахнуло. Я про батька. Не сподівався. Чув щось. Ну? Що за милость така від Никодимчика?

„Бахнуло“ я навмисно сказав. Навмисно таким легким тоном. Навіщо? Ну, аналіз чорту. Сказав і сказав!

Ось якось чи байдуже, чи зовсім мене не бачучи, якийсь мент дивився на мене. І тільки в сірій напівтьмі моєї „домовини“ я помітив, що очі в Ося якось дуже густо й сконцентровано блищали. Він також, видно, був у незвичайному настрою, може, такому самому, як і Антошка, тільки инакше виявляв його.

Я навіть на мить подумав, що він зовсім не чув моїх слів. Але ні!

— Ти думаєш, що з доброго серця? — недобре, важко й ледве помітно посміхнувся він.

— О, ні! Я такої образи Никодимові не можу нанести! — засміявся я голосно, сідаючи за стіл і зручно витягаючи ноги.

— Приняв для того, щоб тішитись нами.. — уже без посмішки сказав Ось і таким тоном, який показував, що він не охоче балакає про це зо мною. В кождім разі, не як з братом.

— Тішитись? — немов не зрозумів я. — Чим тішитись?

— Всім. Навіть тим, що він дає нам їсти. Тим, що одібрав батькові руку і розбив його паралічем.

Звучало щось ніби й мені поставлене на увагу. Неначе я з Никодимом в згоді був.

— Он як. Ну, а як же він тебе на свою фабрику взяв? Як позволив тобі по-українськи з Стьопкою балакать? Взагалі, ти, видно, незалежно тримаєшся?

Ось кліпнув на мене очима, помовчав, неначе, не бажаючи чи вагаючись далі балакать зо мною, і потім грубо, з усміхом кинув:

— Тому, що злякався. Я його хотів убить.

Ось сказав це не для того, щоб похвалитись. О, ні! Тут було щось більше. З тим усміхом звязувалась для його якась низка подій, картин, виводів. „Я його хотів убить“.— це тільки незначний момент. Крім того, тут знов немов і для мене були сказані ці слова.

— Та-а-к навіть? — знов засміявся я. — Здорово! І він злякався? Правда, він таки боягуз. Не дивлячись на все, боягуз порядний.

— І це таки буде. Я його убью, — раптом, мабуть, проти його волі вирвалось у Осипа. Можливо, що до цього спричинився мій тон, який повинен був дратувати. (Та й дратував без всякого сумніву!).

Можливо, що й сказав він це тільки для того, щоб зробить мене серйозніщим, щоб поставить самого себе на твердіщі ноги.

Як я вчув усе це, не знаю. Псіхологія — річ туманна. Але я маче волоссям, шкурою лиця і рук зрозумів і почув.

— Он як?! — ще веселіще скрикнув я, тою веселістю показуючи, що не помічаю його серйозности, а до слів його відношусь, як до гарячого вибуху роздраженого хлопчика. — Ну, це вже занадто. Власне, Никодим... Чекай ти хто? Есер, есдек?

— А тобі що до того?' — грубо кинув Ось. Мовляв у цій сфері тобі вже зась питати.

— Ти одповідай. Що ти в якійсь партії — це я чув розмови вашої там на улиці. Мабуть, есдек?

— Есдек... — з викликом сказав Ось.

Він все більш та більш губив свою вчорашню й сьогодняшню стриманність.

— Есдек? Ну, я так і думав. А раз ти есдек, ти повинен до Никодима ставитись з повагою. Він — представник капіталізму та ще й національного.

(До чого тут був капіталізм, — не можу собі тепер уявити.)

— А крім того, це все таки особа не аби-яка! Подумай: з робітника, простого механіка вибитись за якихсь пятнадцять літ на володаря ситцевої фабрики, маєтків. Тут треба щось мати. „Подлість“. Не всякий і подлим зможе бути. Це не жарт: спочатку обмотати круг пальця старого Рибацького, потим дати йому в жінку свою полюбовницю, далі убити старого, та так убити, що сліда ніякого. Потім убити жінку, перевести на себе все, зробить дочку убитого батька своєю полюбовницею і стати опікуном над всіма маєтками Рибацьких. Це, братуха, геній! Це голова. А ти його убить хочеш. Такі прогрес, цівілїзацію, промисловість рухають.

Ось ще підчас моєї мови встав. Я бачив, що роздратування його дійшло до того, що він мусить або перебить мене, або втікти. Але я навмисно, немов захоплений, розписував Никодима.

— Ну, я піду. Мені ніколи... — бовкнув Ось.

Я бачив, що його ображало моє поводження. І це мене тішило до того, що я ні за що не одпустив би його.

— Та чого ти? Куди? Посидь.

— Я не можу говорити з тобою. Ти весь час якогось дурня зо мною строїш...

Ага! От-тут-то вияснився ти, мій хлопчику, мій маленький, веснянкуватий хлопчик, якого я возив у возику, якому казки у ліску оповідав, якому дзиґи вистругував.

Але чого брешу я собі? Що тішило мене по суті? Те, що він почував себе хлопчиком, меньчим за мене. А раз це тішило, значить, в суті я почував себе так перед ним „я“!

— Я? Дурня строю? В життю своєму серйозніще не балакав! Даю слово! Цілком поважно з тобою говорю.

Може, у мене манера така Так ти не звертай уваги, я одучився говорить з людьми. Я-ж два роки мовчав. Мовчав, розумієш? Не то що так коли-не-коли з кимсь поговориш годину-дві. Ні, ні з ким тижнями ні одного слова. А там дві-три хвилини з якимсь стрічним мужиком у лісі. І все. Ти, розуміється, знаєш, що я два роки мовчав? Не то, що мовчав, а... повинен би мовчати

— Знаю, — твердо сказав Ось і так же твердо подивився мені в лице своїми запалими, своїми строгими, милими очима.

Ах, звичайно, він знав. Хіба я не бачив цього?

І знаєш, через що? Знаєш?

Я з усмішкою спитав це. Я одкинувся на спинку стільця, витягнув руку на стіл, поклав ногу на ногу, — словом дуже смакував розмову.

Знаю. — тим же тоном одповів Ось.

А ну? Через що саме?

Тебе товариші вигнали з свого кола.

(„Вигнали"! Навіть „вигнали", а не „виключили".)

— Правда. Цілком вірно. А за що?

За те, що ти знасилував товаришку, а коли вона мала від тебе дитину, ти одмовився женитись на ній. Вона з дитиною втопилась.

Ну-да, я-ж мусів знати, що так тут і знають. Та й як инакше могли знати?

— Правильно. Именно все так і було. Потім мене хотіли судить, а я одмовився і на мене наклали бойкот. Так?

— Так!

Дивно: він немов опанував себе, це підсувало йому грунт під ноги.

Я засміявся, встав і походив по хаті. Чогось мені треба було походить. Все дрібно-дрібно дріжало в мені.

— Так, так! — сказав я ще веселіще, немов не перестаючи смакувати забавну, дотепну річ. — Ну, добре. А чом же я не втік із заслання? Чом же два роки лишався під бойкотом і з ними в одному селі? Га? Не чув?

— Не знаю. Не міг, мабуть.

— А? „Не міг?“ Неправда, міг! А проте... Чекай. Ну, а допустимо тобі-б таку історію розсказали про мене. Я говорю „допустимо“. Може те все й правда, що ти знаєш. Мене цікавить тут инче... Ну, от така хоча би історія. От тобі хтось говорить. Знаєте, всі ці факти про вашого брата Вадима вірні, але все не вірно. Та навіть самі факти. Ну, та це зрештою... Хай навіть і вірні. Діло було оттак.

Тут я, памятаю, закурив. Памятаю через те, що на цьому місці зробив паузу, виймаючи цигарку. А в паузі цій спіймав якесь чудне чуття, глибокої холодящої тоски, наче я зразу безшумно й непомітно опустився на дно вохкої криниці. Правда, мене зараз же знов винесло на гору. Може, навіть через те, що Ось дуже пильно чекав, перехилившись наперед і міцно (судячи по побілілій шкурі на суставах пальців), стискаючи рукою залізний прут спинки ліжка.

— А діло було, мовляв, так. Ваш брат зустрів там одну обижену, жальку істоту і пожалів її. Через що пожалів? Допустим, через те, що сам багато мав. Переважно люди жалісливі у такі моменти, коли мають у себе зайве. На тобі, небоже, що мені негоже. Ні, може, й не так було Але не в цьому річ.

Я сів і знов витягнув ноги, попихкуючи й з посмішкою поглядаючи на Ося. Мене хвилююче радувало, що я мав сей тон, що я міг його мати.

— Ну, от, пожалів. Як пожалів? Дав їй те, чого вона ніколи не мала, не могла мати й чого хотіла всією істотою.

Іменно всею істотою. Це найбільше бажання. Можна хотіть тільки розумом. Це фальсіфікація хотіння, інтеліґентщина. Ти розумієш, чого вона хотіла? Ну, звичайно, он у тебе вже вусики золотяться Можеш не червоніть. Хе-хе! Ти й не червонієш? Ну, добре... Так. І от Ага! Вийшло це без слів. Жалість з словами — зовсім дрянь діло Правда? Люди ще можуть приняти жалість, але щоб це мовчки робилось. Коли-ж сказати: „на, я даю, бо я жалію тебе", це вже. неможливо. Але вони все-ж таки розуміли одне одного. І вона приняла. Звичайно, він брехав, бо без брехні те, що він давав, було-б... меньче і навіть неприємлиме. Ти розумієш? Він мусів казати, що вона й така і сяка і що він закоханий у неї. Не любить, а закоханий у неї. Не любить, а закоханий. Це ріжниця. Коли в тебе золотяться вусики Чого ти так болюче морщишся? Ах, правда, це як раз у тебе пора, коли такі питання... Ну, добре. Але, не дивлячись на мовчання, умова була, дитини не мати. Отверта умова. Він як раз зібрався через два-три місяці тікати, а вона лишалась. На це вже він не міг піти: свою дитину десь кинуть. Чесність, хе! Все-ж таки... Ну, от. Вона приняла. Все приняла, аби вкусити. Не так, здається, вкусити, як піднятись, почути себе чимсь. З неї всі трошки надсміхались, глузували. Ну, от. І піднялась! Піднялась. Але... піднявшись, захотіла далі. Захотіла більшого. Вагітність приховала, а сама план склала. Знала, як він до цього питання ставиться, і рішила на цьому піймать. Він дитини не кине. А раз дитини не кине, ну й її, значить, теж. Ну, тут жалісливому герою урвалась його добродійність. Він вибухнув. Як?! Силою, силою брать те, що я даю? Ой, ні! Ну, катавасія пішла, істерика, крики, прокльони, суди. Вона на всі средства пішла. Але коли побачила, що все дарма, взяла й кинулась у річку. Дитини у неї ще не було. Це не вірне в фактах. Ну, як тобі подобалась би така версія? Га?

Чого-ж ти цього всього товаришам не сказав? Чого-ж ти приняв їхній бойкот? — раптом з несподіваною, цілкомъ несподіваною силою й жагучістю, з гнівом, з обуренням вибухло у Ося. Він аж потемнів весь, аж ліжко струснув.

І от тут знов моя пробоїна: в мене болюче-солодко забилось і замерло серце, я так захвилювався, що горло мені здушило. Це у „пустельника“ так!

Чекай, любий, з товаришами! Ти так кричиш, неначе все так і було, як я говорю. Я-ж попередив тебе, що це приклад. Може, все так і було, як ти знаєш. І при тому.. Добре, чом Вадим, твій брат, не сказав так товаришам? Тому, що... хіба-б товариші повірили? Це раз. А друге, коли-б вони повірили, дівчина мусіла-б погибнути погибнути. А- погибнути, чекай! — ось через що. Товаришам що важно було в цій історії? Справедливість. Знасилував, обманив, оганьбив, забрав дівочу честь, — покривай гріх, вінчайся, женись. Вони-ж через що винесли бойкот? Не через те, що визнали мене... чи той Вадима, подлим товаришом, якого не можна терпіти в своєму товаристві, шкодливого і т. д. Це я розумів би. Ні вони його викидали через те, що він не згодився покрити гріх, вінчатись, женитись. І тут вся штука в цьому, вся штука, тут весь світогляд! Тут страшенно цікавий світогляд. Чи той, світогляд сам по собі не цікавий, звичайнісінький, ветхий світогляд, а цікавий у тих, хто повстав проти всякої ветхости. Це один з божків тої ветхости. Честь! Ти знаєш, де міститься честь жінки на думку цього світогляду? Червоніеш? Значить! знаєш. Не в її душі, не в глупоті, не в еґоїзмі, а... Ну, добре, ти сам знаєш.

Тут я почав губити свій тон, в цьому місці. Ще не попсів, але тут був початок. Я навіть устав.

— Чекай! Що хотіли товариші? Вони хотіли рятувати честь тої дівчини. Або женись, або бойкот. — Женишся, перестаєш буть падлюкою. Ні, — падлюка і бойкот. Ти розумієш, вдумуєшся? І розумієш, що твій брат Вадим не міг принять — женитись. Що це за суд був? Це— другий божок. Суд—справедливість, кара. Не товариський суд — поміч, а суд— кара. Зробив злочин, — покарать. А може, йолопи ви, не злочин, а помилка?! Га? Раз злочин, раз я шкодливий для вашої среди,—геть мене зовсім, геть без всяких поправок, моментально, в двадцять чотирі хвилини. А коли ні, коли не шкодливий, то, значить, не злочин, а помилка. Значить, не карать, а помагать треба. Так чи ні? Так?

Я почув, що гублю себе, що треба спинитись, швидче повернути свій тон. Але вже не міг.

— Так!—швидче з переляку, ніж з згоди підтвердив Ось.

— А раз так, то що їхня справедливість, честь, що воно таке, чим ріжниться від чести офицера якого небудь? Чим? Ні, не вони мені дали бойкот, а я їм! Я дав бойкот їм і їхнім божкам.

Протверезила мене дуже проста, як звичайно, річ: в запалі я, хотячи затягнутись од хвилювання папиросою, тикнув її другим кінцем у рот, вогнем. Від цього я вмент прийшов до себе. Плюючи й харкаючи, я дивився на Ося. Він сидів з трохи роззявленим од уваги ротом, що надавало йому вигляду глуповатости. Очі були поширені й чекаючі. Він дивився, як я одпльовувався, але ждав дальшого, весь повний тим, що чув перед сим. Навіть щось у лиці помякшало... Хлопчик собі десь гадав, що я для цього й затяг його сюди, щоб перед ним сповідатись.

— Захопився занадто! — сказав я з усміхом, знов сідаючи й потягаючись. — Иноді захоплюватись хоч би й

власними фантазіями буває шкідливо. Але поети народ необережний.

І тут я раптом зареготав, немов тільки що роздивившись вираз лиця Ося.

А ти чого такий? Аж рота бідака роззявив. Ти вже й повірив? Та я-ж тебе попереджав, що приклад. Може ще думаєш, що навмисно для того тебе сюди затяг, щоб розказати тобі цю історію? Вибач, голубчику, але зовсім не для того. Зовсім для иньчого. Навіть егоїстична ціль була, ну, та з мене ти не будеш альтруїзму вимагати. Ти-ж знаєш, що я—індівідуаліст. Та ще який! Ого! Чекай, в цьому й єсть моя ціль. Не в цьому, неправда... Ну, ти сам побачиш, зараз скажу. Вперед докінчу фантазію. Ну, значить, бойкот. Так? Добре. Треба ще закурить.

Поки я закурював, Ось змінив вираз лиця. Правда змінив його зараз же, як я звернув угагу. Він здивовано й пильно по инакшому вдивлявся в мене. Я знаю, мен не треба було допускати в своєму голосі злоби.

Закуривши, я поклав ногу на ногу, пустив дим угору й почав знов:

— Тебе, видно, цікавить? Я дуже радий. Зрештою знаєш, ти можеш цю мою фантазію пустити між люди. О, не думай, що я так хитро підхожу. Я не для себе. В мене тепер пробоїна і я чую трошки жалости до тебе. Ти все-ж таки мусиш мене соромитись. Ти й соромився, я помітив. Вчора ти не хотів поцілуватись, сьогодня не помічав мене, коли я махав тобі рукою... Що?

Я наготовився його заспокоїти, сказати зараз же, що я на се не звернув уваги, але Ось, на моє тайне диво, тільки почав дивитись у землю, не одкидаючи моїх слів і не соромлячись.

— Бачиш, ти згожуєшся. Ну так тобі ця фантазія все-ж полегчила. Мовляв, не тільки, виходить, брат мій не пад-

люка, а навпаки, добрий чоловік, благородний чоловік, нещасний зрадник і несправедливо обижений. Постать, словом. Хто може перевірить? Крім того, що до індівідуалізму. Тут знов таки не звичайний індівідуалізм, а особливий, благородний теж. Ти от сам скрикнув: „Навіщо-ж ти приняв бойкот?!“ От тут і обясняй всім. Із благородства, мовляв.

Перш усього, не хотів пожалувану дівчину втопить, а друге — побачив, мовляв, наочно, опукло ветхость тих, які бойкотували. Сам пішов. І навмисно жив два роки біля них, щоб показати їм, що йому байдужий їхній бойкот. Два роки! Це все-ж таки не жарт. Але й цього мало! Тим у тому своєму мовчанню він, брат Вадим, найшов великий прінціп щастя. Ти тільки послухай.. Що таке страждання? Це почування. Правда? Чого бойкот — кара? Тому, що чоловік мучиться соромом, самотою і т. д. Правда? Що треба зробить, щоб не було погано? Не бойкот знищить, а те, що від того є. Не почувать його. Нічого не почувать. Ні до кого. Це — сила! Уяви собі, ти маєш таку силу. Всякі нещастя, неудачі для тебе дурниця. Ти вище всього того. Тебе садовлять у тюрму, ображають, знущаються, а ти не помічаєш того, ти не реагуєш, бо ти не маєш почувань. Більше: ти аморальний як найбільше. Це модерно. Серйозно. Я вже розсказував другим: я от їхав і бачив, як на моїх очах мерли з голоду люди. Я нічого. Знаєш, як пустельники, святі, які спасалися, в пустелях і на самоті. Вони були найбільші індівідуалісти і аморалісти. Ніцше, цей ідеолог всяких індівідуалістиків, — пшик собачий поруч з ними. Вони нічого не мали з людьми, — хоч лускай перед ним від муки, йому все одно. Дай йому розкрасуню — він тільки шопотітиме собі свою молитву. От це сила! Таку, голубчику, силу привіз з собою з тайги і твій брат Вадим. От він

тепер тебе покликав, щоб просто поупражнятись. А ну, мовляв, ось мій брат іде. Не бачив я його десять літ. У людей рідність щось викликає, якісь чуття. А ну, у мене буде що? Здрігнеться моя сила? Ні, не здрігнулась. Я знаю, ти аж підскочиш від обурення, що я тебе для цього тут держав: але... мене й це не пройме. От сьогодня був я у одного пана, Микульського, грошей хотів позичить, щоб батьків вивезти від Никодима. Пан мене вигнав. Сестра його була, жінка, при них мене вигнав, а я нічого. А от хоча-б з Антошкою. Ти сам бачив. Він мені руки не подав. Ти думаєш, мене це хоч трошки запекло? Сила, брат!

— Антошка не через те. Він усіх інтеліґентів ненавидить — проговорив собі на коліна Ось. І потім, коли підвів до мене лице, очі вже дивились прямо, твердо й з тою самою холодною суворістю, з якою він зустрів мене там на улиці. Не повірив, чи що иньче? Я не розумів.

Ну, мені треба йти! — раптом підвівся він і глянув у бік, мабуть, думаючи, чи подавать мені руку, чи ні. Я з посмішкою чекав.

— Чого спішиш так? — байдуже кинув

— Партійні, мабуть, справи? — додав я з легким усміхом у голосі.

Ось стояв усе так само, дивлячись у бік. Руки, замазані фарбою, висіли без руху. З вікна світло доходило вже слабо. І від того очі його були в великих тінях лохожі на очі черепа. Не помічаючи того, він знов сів і помалу помірно почав терти долонею коліно, випрямивши пальці.

— Що то у вас за справа така гаряча була, що Антошка такий неконспіративний був?

Ось підняв голову, якийсь мент дивився мені в лице ірівно, холодно, вороже сказав:

— Справа страйку у Никодима на фабриці. Никодим образив сестру Антошки, Маню. Він наняв одну сволоч, щоб той Маню спокусив на... кохання. Коли вони зійшлись на побачення... в старім сараї — Никодим з помішниками накрили їх. І почали глумитись. Співали над Манею марсельєзу. А вона лежала роздягнута у їх під ногами. Антошка... і другі хотять зробити страйк.

Я якийсь час мовчав.

— За таку дурницю? — нарешті, позіхнувши, кинув.

Ось якось в себе кашлянув і знов устав, нічого не кажучи. Я не міг бачити виразу його лиця, вже сутінки спадали, хоч на дворі було ще зовсім видно.

— А чого-ж він у тебе домагався? — знов спитав я, а напруженою цікавістю, чекаючи, чи на сей раз одповість.

— Домагався такого вчинку, який зветься... злочинством і падлюцтвом! — голосно й з незахованою злістю й огидою вирвалось у його.

„Падлюцтво“ він підкреслив.

— Навіть злочи-н-нство? Ого! Уголовне?

Ось не одповів. Але не йшов. Я почував, що так він не може піти, він мусить виявити чим небудь свої чуття

— Не тільки одне падлюцтво? Коли тюрма, то річ погана. А падлюцтво... дурниця. Ти оттаку силу придбай, як у брата твого, тоді всі ці словця не матимуть такого...

Він не дав мені навіть докінчить.

— Слухай, Вадиме! — почав він дуже тихим і, як мені здалося, з усеї сили стриманим голосом. — Я — член робітничого товариства „Гартованці“. Це—товариство По правилам цього товариства ні один член його не може бути в приятельських відносинах з людьми нечесними й неморальними.* Ціль цього товариства—ті самі божки з яких ти глузуєш: правда, справедливість, добро...

— Гартованці? — перебив я, дивуючись. — Що значить „гартованці“?

— Значить, люди, які гартують себе проти всякої підлоти! — знов гублячи свою стриманність, голосно сказав Ось.

Мене найбільше брало дивування: чого він так запалився, образився? Що я такого особливого сказав? Образився він, безумовно, в самім кінці, але від чого?

— Гартують? Як же вони це роблять? Це дуже цікаво!

Я від тої цікавости аж рівніще сів і повернувся ввесь до Ося. Він стояв біля комоду, спершись на його одною рукою. Тепер голова його ще більш було похожа на голову черепа. Фарби від присмерків зникли, лице здавалось одного сірого кольору, а на йому чіткі западини очей і рота.

Ось не зразу одповів: чи думав, чи старався знов опанувати себе. І потім почав, дійсно, здержаним, але з нотками злого глуму, голосом:

— Чим гартують? Ось чим. Кожного члена... бьють палицями по спині. Коли провокатор або падлюка, то, принаймні, фізично матиме одплату за свої підлости. Але такі неохоче йдуть до нас.

— Палицями бьють — уже серйозно зацікавлений спитав я, в той же час підозріваючи, що Ось просто вигадав таке товариство, оце зараз, спеціально для „падлюк“.

— Так, палицями.

— Для чого?

— Я вже сказав, для чого.

— І всіх, чи... тільки тих, хто падлюки?

— Всіх. Хіба тепер можна пізнати, хто падлюка. А особливо інтеліґентиків, зрадників, мерзотників, для яких... святе стало їхнє... паршивеньке самолюбство.

— Ні, ти серйозно, Осипе? Справді, є таке товариство?

— Я член цього товариства!

— Ціль його — правда, справедливість? Значить, не політичне?

— Цілком політичне. Індівідуалістів і всяких инших туди не приймають.

Я все-ж таки не помічав того, що він не хотів мені сказать.

— Ну, добре. Тільки партійні там?

Розуміється, а зрадників...

— Чекай. Я голубчику, не розумію. Мене дуже зацікавило. Значить, в партії товариство? Моральне, так сказать? Для нищення зла і неморальности? Вроді секти, чи що?

— Так, для нищення зла. І от по правилам цеї „секти" я тобі заявляю, що я тобі не „голубчик" і не брат. Прошу цього не забувать з цеї пори. Я все таки думав, сповідався, що... Але бачу, що в тебе нічого святого нема. Ми таких знаємо. Прощай.

Він повернувся й пішов в хати. Я його не тримав і не сказав навіть „прощай". Але біля порогу він зупинився, потім зробив кроків два назад і тим же тоном почав:

— Я забув сказать ще одне. Ти щось казав про батьків. Що хочеш їх взять. Ти будеш з ними жити?

— Ні, не буду.

— Так не чіпай. Бо я у тебе, на твої гроші, які ти добудеш нечесним шляхом, жити не буду. Єдиний чесний шлях мати гроші — заробити. А заробить ти не зможеш. Батьки зостануться самі. Через те не чіпай краще. Така поміч, як твоя, годиться на смітник викинути.

Він уже говорив зо мною, як з поганим, маленьким хлопчиком. Він цей сам маленький хлопчик!

— Потім ще от що. Ти почнеш з батьком свій лібералізм виказувати. Бога, мовляв, нема, релігія — це забобони... Правда?

— Розуміється.

— Так от я тобі говорю, щоб ти цього не робив. Ти не маєш ніякого права на батьків. Чуеш? Для батька тепер Бог потрібний і твій лібералізм шкодливий буде

— Значить, гартованці й Бога визнають? — крайне здивований спитав я.

— Що гартованці визнають — тобі того не зрозуміть. Повір, що вони не дурніщі за тебе.

— Добре — я навіть встав. — Але-ж ти кажеш, щоб я батькові атеїзму не викладав. Значить, брехать? Казать, що я вірю в Бога? Як же це так? Ти, як член морального товариства, у якого ціль чесність, справедливість, правда...

— Вадим! Коли ти будеш свої іронії над цим...

— Та які іронії? Що тобі Бог дав? — цілком поважно, спокійно балакаю з ним. — Чого ти розлютився? Чого лаешся? Ражу тобі спокійніше бути. Хоч би через те що твої лайки й таке инше также на мене ділають, як вибрик твого Антошки. Не забувай, що я тобі сказав. Не такому хлопчикові, як ти нарушити те, що я утворив собі. Розумієш? Даремні твої образи, я їх слухаю так, як цвірінькання горобців он там за вікном. А коли ти маеш на увазі, то вияснн мені толком, чого ти хочеш. Скільки я тебе зрозумів, твої прінціпи, божки себ-то — заповіді справедливости. А раз заповідь, то не можна бути нечесним, не можна брехать нігде, ніколи, ні при яких обставинах. А особливо батькові. Як же це так?

Ось стояв непорушно. Тут, мабут, був пункт, на якому він почував себе певно, бо він проговорив уже не з тим запалом і силою, що раніше.

Про це я з тобою не хочу говорить Я тобі говорю про батька. Його віддержує віра в Бога. Коли ти будеш збивать його з неї, як це робить Никодим, ти зробиш йому зло. От і все. А ти можеш собі сам розміркувать, що чесно і нечесно. А про гартованців. Мені сором, що я тобі сказав. Я все-ж таки не думав, що ти не можеш поважать переконання...

Брехав! Він не для того говорив про гартованців.

— А потім ще одне! — немов хапаючись за нове, щоб лишити про це розмову, додав він:

Там одна панночка принесла сьогодня для тебе лист. Вона його оддала Тепі.

Панночка? Лист мені? Яка панночка?

Не знаю. Мені розсказала Тепина покоївка. Фамілії не знає. Середнього росту, блондинка, гарна й добре одягнена. Тепа покликала її до себе. А потім, як панна пішла, Тепа зараз же послала навздогін за нею Стьопку, щоб він прослідив, де вона живе. Вважаю потрібним попередить тебе. Попереди панну, хай буде обережна.

Це, дійсно, було щось незрозуміле. Я не мав такої панни, яка-б могла принести мені листа. Звідки в мене тут панни, коли я всього третій день. Тепа послала Стьопку прослідити.

— Чи не вигадала Катя? Може не до мене?

— До тебе. У Тепи ще якісь плани. Вона вчора була люта на тебе за образу. А тепер зразу змінилась. Хоче тобі службу дати на фабриці. Казала мамі.

В голосі Ося знов задзвеніли ноти злости.

— Мені службу?

— Так, тобі. Це—слідити за робітниками. Називається „помішник інспектора". Більше нічого. Ти, мабуть, візьмеш?

— Певно, що візму. Мене тільки дивує, що... Тепа хоче дать після того, як я її образив.

— Чого-ж? Колишньому своєму любовнику. Розуміється, ти їй одплатиш за цю посаду. Плата добра. Сто рублів у місяць.

О? Це дуже до-речі. Хм! Он яка Тепа?

Ось не витримав.

— Тільки гляди, бережись на цій службі! — труснув він головою так, що руде волосся так і підстрибнуло йому на голові.

— Ой? Невже так страшно там? Я люблю сильні переживання.

— Ну, так переживеш!

— Гартованці убьють?

Ось раптом ступив до мене і з гуком ударив лівою рукою по комоді

— Мовчи про гартованців! Сволоч всяка, насильник, падлюка і та ще буде... Я сам тебе заріжу! Чуеш? Своїми руками. Ти давно у мене це заслужив „Брат"? Не брат ти мені, не брат. Ти сором мій, ти

Він вмить одвернувся й прожогом вийшов із хати. Я машинально пішов за ним посвітити йому в корідорі, бо там мусіло бути темно.

В сінях з невеличкою лямпочкою в руках, схилившись над розчиненою скринею поралась Саламандра. На нас вона зиркнула хмурим поглядом і знову нахилилась до скрині.

Ось вийшов у корідор, а я так само за ним, виймаючи з кишені сірники. Дійсно, тут було, як в льоху.

Можеш не світить, я й сам знайду дорогу, — кинув, не обертаючись Ось, — його, певно, злостила моя ввічливість.

— Але знай... — напів'озираючись, раптом додав він, —що за те злочинство, яке я зроблю, ти в великій мірі винен. Можеш мені вірити.

В цей мент сірник погас. Не чекаючи, поки я засвітю другого Ось рішучими кроками, немов ідучи по освітленому місці, майже побіг уперед. Коли я знов засвітив, його в корідорі вже не було.

В сінях все так само поралась Саламандра. Я чогось дуже помалу зачиняв двері, дивлячись у цей час до світла. І раптом я здивовано почув, що мені якось погано, фізично погано. Цікаве фізіологичне чи псіхологичне з'явище. Погано мені стало від того, що в сей час мій погляд несвідомо ходив по лиці Саламандри. Страшне лице! Світло лямпочки з бляшаним рефлєктором було зовсім близько від Варки і гостро була видна страшна сковерканність шкіри. Віспа не пожаліла навіть повік, які, здавалось, були погризені мишами. Лінія носа була бугровата, зубчаста, а все лице темно-глиняного кольору нагадувало вальковані стіни хат, потикані камінчиками. І в куточках очей, злих і маленьких, щось біліло. От це то й викликало те погане чуття, хоч я в той час зовсім не бачив ні Саламандри, ні її очей.

Вона сопла і роздратовано перебірала короткими ручками в скрині якесь лахміття. Горб і випнуті наперед груди перешкожали їй і те, певно, злостило. А тут ще треба було тримати в одній руці лямпочку.

Я зупинився над горбатою і зовсім машинально сказав:

— Вам, мабуть, трудно? Давайте я подержу лямпу, а ви шукайте. Так швидче найдете.

Каліка здивовано й понуро кинула в мене поглядом і знов нахилилась до своїх ганчірок.

— Обойдьоця і без вас тут! — сердито буркнула вона.

Я постояв ще трохи і пішов до себе.

Розмовляючи з Варкою, і світячи свою лямпу, і сидячи на ліжку, я все думаю: що сказав я такого, що

викликало у Ося такий вибух ненависти. Що та ненависть була й раніще, то видно зі всього. Але чом вибуху того не було в початку, в середині розмови? Я-ж говорив тоді те саме, що й в кінці, те саме і так само.

Не розумію. Чую втому, велику втому, а чого, сам не знаю. Мабуть того, що цілий день не їв нічого.

Тихо-тихо в моїй домовині. Саламандра знайшла, певно, що шукала, і пішла до себе, грюкнувши дверима. І, здається, що на всім світі, крім сеї нещасної каліки, у мене нікого нема.

В грудях болить. Болить так само, як тоді, коли „ті" проголосили мені бойкот, коли я вечорами блукав коло їх хат, годинами простоюючи на городах і дивлячись на жовті вікна їхніх кімнат.

Господи! Невже й тепер починається те саме? Для чого-ж два роки самоти, мовчання і мовчазного здушування себе я приняв на себе? Я не можу більше.

А як було-б гарно, коли-б я міг оселитись з своїми старенькими. Я зтомився. Коли-б у нас були хоч такі дві хатинки, як ці. Я лежав би тут, а вони там, батько і мама. Прийшла-б вона до мене на хвилинку і з великої любови хоч подивитись на мене, хоч спитати, чи не хочу я їсти. „Ні, мамо, мені не хочеться їсти". „Ну, благослови тебе Господи. А чого-ж ти такий, сину, чом ти смутненький лежиш?". І щоб вона не взнала про мене, щоб не розсказали їм люде, я для їх не падлюка, не чоловік, якого треба берегтися, гнати, який щось десь нарушив, — а син, хлопчик, якого просто люблять. Так, от хто воїстину аморальний: це — мати. Для неї нема злочина у сина, для неї чим він злочинніще, тим значить, нещастніще, тим більше потребує жалости й любови. Справжня любов виключає поняття злочинности. Що-б він, любимий, не зробив, як би низько не впав він чи в очах других, чи

в своїх власних, — в очах матері він тільки нещасний нещасний тим, що мусів зробити те злочинство! (Мати ніколи не повірить, щоб її син міг зробити злочин з любови до зла!) Чи могла-б мати бойкотувати мене за вчинок з Наташою? Чи за що-б там не було? Смішно сказати!

Але... все це слабість! Годі. Я навіть не піду сьогодня до них. Там буде Ось. А я не зможу взяти себе в руки, я притихну, як хлопчик, розкисну. Я мушу заткнути свою пробоїну. От це факт. З неї вся слабість, цей глупий сентіментальний біль, самота, дурноваті балачки з якимись братами. З цим треба покінчити. Мені треба 500 рублів! Я беру батьків, оселяю їх окремо і починаю процес з Никодимом.

Так, це насамперед.

Я чую вже, що моя пробоїна навіть від сеї постанови зменшується.

От тільки-б попоїсти, — голод — голод — кепський помішник в боротьбі з собою. В мене була десь надія, що я візьму у Ося. Дійсно, взяв. О, хлопчинка мій! Ти ще не знаєш свого брата. Почекай!

2.

Одягшись і почуваючи той самий підйом і хвилювання захвату, в якому він під'їхав до рідного города, Вадим вийшов з дому і попрямував до головних улиць. Певної мети він не мав, аби рухатись. В засланню в таких випадках він ішов у ліс.

Тепер він більше помічав улиці, будинки. Помітив навіть дві нові великі кам'яниці в якомусь модерному стилі.

Часом миготіла згадка про злочин Ося і його загадкові слова. Згадувалась невідома панна з листом і чудне поводжіння Тепи. Але те все зараз же тануло й розпливалось в горінні захвату.

Старомодний плащ, велосипедистський картузик, з під якого вихорями стирчало руде аж червоне волосся, розкудовчена, теж руда борода і чудний погляд його, блискучий і веселий, мимоволі звертали на себе увагу.

Але Вадим не помічав її. Він також роздивлявся на людей. Вони вражали його: на їх занадто багато було всяких форм. Кокарди, канти, погони, знов кокарди, знов погони всякого кольору, — жовті, чорні, фіолетові, зелені. Потім ґудзики, ґудзики без кінця, — з гербами, без гербів, золоті, срібні. Що ні постать, то якась особлива форма, наче кожний спішив начепити на себе вивіску й одгородитись від другого, визначити себе чим небудь.

Студентів же спочатку він і не впізнав; якісь юнкери чи офіцери, — груди підмощені, чоботи ляковані, в руках прутики, кашкети на них якісь особливі: з величезними, розтоп'реними крисами, туго натягнуті, наче парасолі на головах. Студентів старого типу, в задрипаних пальтах, з заклопотаним діловитим виглядом на лицях, щось не видко було. Юнкери-студенти йшли повагом, помахуючи прутиками, задравши назад свої дивні кашкети, й вибухали якимсь кінським реготом. Поперед кождої групи таких молодців ішли звичайно жіночі фіґури, гімназисток або співачок.

Раптом Вадим помітив на тротуарі біля магазину дві постаті в штатському. Одна була меньча, в якомусь чудному пальті, зеленого чи синього кольору, кроєм подібна до шинелі. Комір був піднятий і з його визирало жовте, кирпате лице з чорно-жовтими, дуже напруженими очима. Другий був у круглому, твердому капелюсі, в англійському пальті, голений і вищий. Цей то й звернув на себе увагу Вадима. Щось йому блиснуло в пам'яти від цього лиця, особливо від товстих і якось чваньковато випнутих губ та очей, великих, гарних нахабних.

І раптом згадав! Але це було майже неможливо. Він тільки раз і то годину не більше бачив це лице. Невже Коля? „Не може бути. То був молодий хлопчак, босякуватий, веселий простяк. А це якийсь денді. Тоді Вадим з цим Колею перевозили партійну друкарню.

Вадимові подумалось: „А ну, підійти, Коля напевне мусить сказати щось подібне до того, що сказав Антошка або Ось".

І тільки подумав це, як зараз же круто повернув назад і пішов просто на денді. Він і товариш його стояли біля вітріни магазину, очевидно, когось дожидаючи. Денді одним пальцем водив по своїй верхній голеній губі і холодними думаючими очима блукав по рухливому потокові людей. Товариш у перероблені шинелі згорбився і теж щось думав. На лиці виразно чорніли дві дірочки кирпатого, як у породистих свиней, носа.

Вадим порівнявся денді, зупинився і, одкинувши злегка голову назад, не голосно, спокійно, але з веселим насмішкуватим блиском в очах промовив:

— Коля?

Денді хутко глянув на чудного чоловіка, обвів здивованими очима з голови до ніг і по російськи сказав:

— Що вам треба? Який Коля?

Вадим по голосі ще більше пізнав, що це дійсно Коля.

— Не пам'ятаєте? Фамілії вашої не знав і не знаю. Перевозили разом одну річ Друкарню.

Стельманенко Вадим?! — змить мало не закричав Коля, весь міняючись. — Абсолютно не пізнати вас! Неможливо! Давно? Я чув, чув, що ви тут. Дуже, дуже приємно! — повторив він з натиском, сильно потискуючи руку Вадимові і щиро, видно, задоволений.

Вадим про себе був здивований. Не знає він, чи що?

Але в цей мент хутко ступив до них товариш Колі.

Невже Вадим Стельмашенко? — теж простягаючи руку, сказав він нервовим, напруженим голосом і якось мертво-приязно посміхаючись. Читав, читав ваші чудесні вірші! Я — редактор „Самотности", Іван Ганжула. Дуже приємно. Як раз тепер пишу до слідуючого номера критичну замітку про вас. І дуже, дуже радий, що побачив вас. Ви мусите зайти до мене. Ми маємо поговорити.

Не встиг Вадим роззявить рота, щоб сказати щось Ганжулі, як Коля просунув свою руку йому під лікоть і тягнучи Вадима у бік сказав до редактора:

— Вибачайте, Ганжула, я маю два слова сказати панові Стельмашенкові. На пару минут. Будь ласка, одійдім сюди...

„Панові" — устиг одмітить Вадим, в той же час дивуючись з якогось чудного поводження сих людей.

Це — маньяк! — зараз же гидливо й з зневагою почав Коля, одступивши кроків на пять і стаючи так, щоб видно було двері магазина. — Він вас не випустив би до ранку. А я маю з вами поговорити. Ви не знаєте мого призвища? Водосвятський, колишній есдек, а тепер ренеґат, зрадник і націоналіст!

Водосвятський добродушно-весело засміявся і з під верхньої губи його жовто заблищали великі конячі зуби.

А-а! — протягнув мимоволі Вадим.

Що, може, й ви ще й досі правовірний? Чув, чув про вашу історію. Бойкот? Хе! Ідіоти. У них тільки один спосіб: лаятись і пінитись від злости. Дурники! Слухайте, Стельмашенко, от вам моя адреса. (Він хутко вийняв з бокової кишені візітну карточку й подав її Вадимові). — Ви заходьте до мене яко мога швидче. Мені казала Олеся Микульська, що ви приїхали і я хотів вас зараз же зацапати. У нас тепер, може чули, життя кипить. Україна тепер не те, що тоді, як ми з вами всякі друкарні тарабанили. Тепер діла он які, справжні, серйозні! Нарід росте, а не

купка інтеліґентів... Але в двох словах не скажеш. Приходьте завтра! Добре?

Вадим дивився йому просто в лице, слухав і проміністо, одними очима посміхався.

А чого ви такі певні, що я прийду? — раптом спитав він.

Водосвятський злегка здивувався.

А чому-б вам не прийти?

Раз, мовляв, тебе вигнано,. як падлюку, так ти вже тепер можеш сміливо йти до нас?

Говорячи це, Вадим рівно й ясно, майже радісно посміхався. Було очевидно, що цей Водосвятський (дивна все-ж таки зміна!) тільки через те так говорив з ним, що знав про бойкот. Инакше не позволив би собі. Той, редактор „Самотности“ також.

Водосвятський злегка образився, але зараз же по-дружому взяв Вадима за плащ і трохи потягнув до себе.

Е, ідіть ви! При чому тут бойкот, падлюка? Це належить до моралі, а я з нею в таких же добрих стосунках, як і ви. Лишаю її сердобольним, панночкам „марксісткам“! Ну, словом я вас чекаю. Так? Ми з вами будемо робити діла. Прийдете, кажіть, я спішу, ми чекаємо тут одну даму.

Прийду, чого-ж! — весело й охоче сказав Вадим, все так само ясно й немов насмішкувато дивлячись на Водосвятського.

А з тим маньяком діла не майте.

Конкуренція? — спитав Вадим. — Та чекайте, скажіть же хоч, які діла. Навіщо я вам здався?

Ви — сила. Розумієте, мось-пане? — нахилився аж до самого його лиця Водосвятський. — Ви можете писать. А у нас тепер мобілізація сил, кожний чоловік дорогий... То вона вийшла? — раптом одхилився він у-бік, при-

дивляючись до дверей того магазину, де зустрів їх Вадим. Потім, обертаючись назад, заспокоюючe сказав:

— Ні, помилився. Ми чекаємо Олесю Микульську. Якісь там дамські річі купує.

— Олеся Микульська? Це сестра того

— Ах, так! — живо скрикнув Водосвятський. — Я зовсім і забув, що ви знайомі. Так, так Може, хочете побачитись?

Вадим помітив, що ця пропозіція була зроблена не дуже охоче. Але він нічого не одповів. Згадалась панна з листом. Це, мабуть, була ця сама Олеся Микульська. „Хіба підійти, спитать? Але ще подума, що знов про гроші".

— Ні, знаєте, я спішу. Слухайте, до речі. Ви не знаєте часом таких панів. Трохи не сказав „товаришів", хе! Степуна і Піддубного?

— Знаю! — сказав Водосвятський, якось втискуючи голову в плечі і тим роблячи своє підборіддя подвійним. — Вони живуть тут. Піддубний ось тут недалеко, квартала два, Нагірня улиця, 8. Адвокат. А Степун

В сей мент з магазину вийшла панночка в великому капелюсі з білим пером. Ганжула зразу-ж зірвався з місця й кинувся до неї. Водосвятський замовк, хапливо тиснув руку Вадимові і, кинувши „так я вас жду", побіг уперед.

Вадим помітив, що панна чогось жваво обернулась у той бік, де стояв він і Водосвятський, неначе навіть рух якийсь зробила, ніби хотіла покликать чи підійти. Але він не зупинився, не подивився пильніще, а дуже швидко пішов у другий бік. Хвилини три він чекав, що його нажене Водосвятський або Ганжула, приготовився навіть сказати, що дуже занятий, але ніхто не нагнав.

Він пішов тоді тихіще й з посмішкою почав пригадувати розмову. „А він же знає, що я знасилував дів-

чину, покинув, зробив підлоту, що мене судили. І протяга руку, радіє. „В таких же стосунках з мораллю, як і ви".

Вадим весело й ширше посміхнувся Особливо радісно було, що ні се відношення, ні тон Водосвятського, ні запрошення прийти, ніщо не зачіпало. Оттак власне, й повинно було буть. Іменно, як він готовився там, у тайзі. Щоб, почувши кинуте в лице „падлюка!" (що по суті і було і від Водосвятського) приняти так, наче-б той йому сказав: „сьогодня понеділок". Це саме та сила.

„І який милий цей, і той, і та панна, брат якої вигнав, перед котрою я так слабодухо сьогодня тримався. Всі милі рівністю. Нема ні симпатичних, ні антипатичних".

Згадався й Піддубний. Вадим так собі спитав. Але слово „адвокат" зразу нагадало батька і процес з Никодимом.

„От взять і піти до цього самого Піддубного, „братіка" — Клим-Клима!" Ви, мовляв, мене маєте бойкотувати, а я от сам прихожу. Прихожу без всякого сорому, але й без виклику, без нахабства. Без ворожнечи, але й без приязні. Та ще й з справою прихожу. Ти собі з тим бойкотом як хочеш, а мені в моєму ділі поможи. Надзвичайно цікаво, що вони на це! Іду!"

І Вадим аж картузик свій одсунув на потилицю.

3.

Піддубний справді жив недалеко. Вадим подзвонив. Йому довго не одчиняли, хоча за дверима чулись чиїсь кроки й дитячі голосн. Вадим раптом згадав, що „братік Клим-Клим" жонатий. І уявилась молоденька, весело-наївна дівчинка з пухким й ніжним, як розчісана бавовна, волоссям над невинним лобом. Це була наречена Клим-Клима. Поженились вони вже після того, як Вадим просидів у тюрмі і був висланий з города. Вадимов: пригадалось, як „братік Клим-Клим" приходив на зібрання

з Тотою і був страшно галантним, розніженим і до того неуважним, що голосував проти того, за що сам виголошував горячі спутані промови.

Одчинила покоївка. З-за її ніг визирала білява з підстриженим по українському чубом голівка хлопчика, літ шости.

Дома добродій Піддубний? — спитав Вадим.

— Дома...

Покоївка, видно, замнялась, але запросила роздягтися. Сама швидко вийшла. В одчинені нею двері Вадим побачив у тій хаті на підлозі наготовлені в дорогу коші й чемодани. Видно було краєчок канапи оббитої червоним плюшем і на йому дівчину в коротеньких панчошках і похожу на хлопчика, що стояв з серйозною пикою посеред сіней.

Вадим поспішно роздягся, торкнув малого пальцем під підборіддя і неуважно, зхвильовано сказав:

— Ну, здоров, хлопче.

— Здоров... — поважно одповів той і обережно провів рукою по халяві Вадимового чобота.

— А у вас добрі чоботи... замітив він похваляюче.

— Так, не погані... — поглядаючи в двері, згодився Вадим.

Хлопчина хотів ще щось сказать, але в дверях зявилась кругленька постать чоловіка з кучерявою русою бородкою і великим лисуватим лобом.

— З ким маю честь?... — високим тенором і голосом братіка Клим-Клима почав товстенький чоловік, не пізнаючи Вадима.

Вадим засміявся і з тим же піднятим сміхом у голосі голосно проговорив:

— Братік Клим-Клим робить вигляд що не пізнав?

Піддубний швидко ступив крок вперед, зупинився, вражено плюнув і радісно проговорив:

— Стельмашець? Та не може буть?! Яким способом? Братіку!

Він кинувся до Вадима і, наче той горів, почав його обнімати, душити, мацати руками.

Обцілувавшись, вони ще раз подивились одне на одного. Вадим знов про себе здивувався.

— Ну, братіку, та й змінився-ж ти! Але красунь, просто красунь став, накажи мене Печериця Небесна! Ну, ходім, ходім до мене. Остапку, катай до мами, скажи, гість прийшов, зараз, мовляв, прийду... Хутко!

Остапко уважно оглянув Вадима, немов провіряючи, чи вартий він назви гостя і не хапаючись вийшов.

— Ходім, братіку — підхоплюючи Вадима під лікоть і підпихаючи до дверей кабінету, поспішно заговорив Клим-Клим. — Тут у нас трошки семейне щастя зараз розгулялось. Ну, та нічого. Ми якось тее то як його... От і кабінет мій... Адвокат, братіку, адвокат, Демосфен, Софокл і все, що хочеш. Ну, дай ще раз подивлюсь... Побий мене Печериця, красунь! Чистий красунь.

Вадим занадто голосно засміявся: звичка Клима говорить у лице найнахабніші, неправдоподобні компліменти лишилась та сама.

Але Клим-Клим, здається, нічого про історію з Наташою не зна.

— Сідай, братіку, де хочеш... Тільки так, щоб я твою пику бачив... Ну, от хоч би так. Чудесно... Ну?

— Ну? — сказав і Вадим, сівши проти Клим-Клима.

Піддубний розсипав дрібними нотками сміх, як горошком покотив. Йому збоку зачорніла дірка, — зуб випав. Борода дуже міняла його, роблячи лице занадто старим. Але вуса були такі-ж кучеряві й вилися, як

і раніш. Колись у жарт Клим-Климові не вірили, що він їх не завиває і чайом та уксусом мочили їх, щоб перевірити. Губи теж були ті-ж пухкі, червоні й з таким блиском, немов „братік“ їв тільки-що щось смачне й жирне. Смуглявий ніс трошки зів'яв, але всеж таки на кінці загинався, як у копчика і перепонка між ніздрями була ніби одтягнута до низу. Казали тоді, що Клим-Клим іменно цею перепоночкою скоряв собі серця дівчат.

— Постарівся, правда? — закивав головою Клим. — Так, так... так...

Він раптом замовк і, повернувши голову, став прислухатись до сусідньої хати. Потім заспокоївся й пояснив:

— Біда, братіку. Як раз в такий мент ти попав... Нічого, нічого, ти сиди!... Я це тільки так... Цей мент часто в нас буває. Тотонька моя, розумієш, покидає... Виїзжає...

Він понизив голос до шопоту...

— Попався, розумієш... І який подлий народ, я тобі скажу! Сволоч просто, а не люди. Заздрісно стало і більш нічого. Єсть тут, розумієш, один моральний скот, один учитель гімназії. Мало йому, стерві, учеників за моральністю слідкувать, він ще в чуже родинне життя лізе. Ну, чекай ти мені! Завів я, розумієш, невеличкий, дуже скромний амурчик з одною співачечкою. Каюсь, винен, але тут треба й в псіхологію ввійти, як той казав... І треба-ж як на те, щоб вона в одному будинкові з цим скотом жила! Не стерпів він такого руйнування семейних засад і доніс, падлюка, Тоті! Що ти скажеш на такого мерзотника! Побий мене бог, мерзотник! Яке тобі діло сволоч ти, що я хожу до неї?! Ти знаєш, як і через що я хожу? А тепер от ціла драма в п'яти „од:лонах“ як кажуть українофіли, і десяти „одмінах“.

Дуррень же, йолоп, їй богу! Ну, чого треба? Моральніс зруйнував? А щоб вас чортяка забрала разом з нею. От насточортіла вона мені, Стельмашець, оця мораль, так ти просто не повіриш! Ні, ти почекай хвилинку, я прийму лікарство, а то говорити не можу. Одну хвилиночку!

Він підбіг до свого величезного столу, на якому був дивовижний розгардіяш, одімкнув шухляду і витягнув з неї пляшку з чимсь червоним і чарку. Похапцем наливши, він випив дві чарки підряд і швиденько знов сховав.

— Я тобі, братіку, не пропоную, бо це, знаєш, вроді лікарства, — витираючи губи, проговорив він. — В розгар семейного щастя це необхідно...

Він здавався занадто піднятим, ніяково часом посміхався і машинально прислухався до сусідньої кімнати.

— Ну, а ти ж як? Не женився? Ні? Не женись, братіку. От тобі мій заповіт: не женись. Біда! Одна біда. Чудесна женщина, прекрасна, ти-ж її знаєш, лучче не треба. А от біда... З найкращою одна біда. Та ти давно? Коли? Та розказуй же.

Вадим з усміхом почав розказувати, що в таких випадках, звичайно, оповідається. Клим-Клим слухав його страшно серйозно, уважно хитав головою, але несподівано переплутував останні слова і по цьому, видно було, мало що чув.

— Значить, тобі не можна тут жить?

— Та навпаки можна.

— Ага, так, так, ну-да, звичайно, можна. Так, розуміється... Ну, в університет приймуть, чи то пак, не приймуть, розуміється, не приймуть. Ну, куди там! Ха! Тепер, братіку, тебе на три квартали до університету не підпустять... Тепер, голубе, у нас...

В двері зачувся стук. Клим-Клим поспішно схопився з місця і крикнув:

— Ввійдіть!

Ввійшла невелика, худа жінка з припухлими од сліз очима і червоним кінчиком носа. Лице було жовтяво-сірого кольору, губи бліді, негарні, з виразом стомленості і огиди. Вадимові не вірилось, що це та рожева, невинна дівчинка з пухким волоссям, яка колись так мило поширювала очі і заразливо сміялась. Не звертаючи уваги на Вадима, що теж підвівся, вона тихо звернулась до Клима:

— Поїзд іде через півтори години. Я прошу тебе помогти мені...

Клим-Клим якось бочком підбіг до неї й зазираючи в лице, змішано, весело й немов нічого не сталося, заговорив:

— Зараз, голубко, зараз... Он, Тотонька, Вадим Стельмашенко... Пам'ятаєш? Та ми-ж недавно читали його вірші... Ще вчора, здається, за вечерьою...

Тота байдуже, сухо хитнула головою Вадимові й проговорила:

— Доброго здоров'я...

І зараз же звернулась до Клима:

— Може, ти минут через десять прийдеш?

— Я зараз, голубко, я зараз...

Тота вийшла. Вадим спитав, чи не перешкожає він, навіть устав, але Клим-Клим рішуче потягнув його за рукав і посадив.

— Сиди. Ти нічого не розумієш. Нікуди вона не поїде і нічому ти не заважаєш. А що ти тут, то це дуже добре... Псіхологія, братіку. Я ніби не піду до неї через тебе, а вона ніби не встигне річі скласти. Ну, й мусить остатись до завтра. А завтра ми розпакуєм чемодани і шабаш... Ха-ха! Прекрасна женщина, а от раз у місяць мусить от таке викинуть... Коли-б не Ріна, так хоч вішай-

ся. Ріта — сестра Тоти. Чудесна, надзвичайна дівчина!... Ну, а я, братіку, ще лікарства трошки. Це, знаєш, мій власний винахід, називається 707. Німець Ерліх винайшов 606, а я 707. Знаменито ділає, як кажуть галичане.

Він знов випив, але вже не так хапливо. Взагалі, після приходу жінки він здавався трошки спокійніщим Чи по її якійсь рисі, помітній тільки йому, він побачив, що справа стоїть не так грізно, чи, дійсно, візіт Вадима давав йому надію якось улаштувати конфлікт, у всякім разі Клим-Клим дуже не прислухався у бік і балакав з Вадимом вже по инчому, — жваво, з цікавими, хитрими искорками в масляних очах, трошечки насмішкувато, але стараючись цим не образити гостя. Сидячи проти Вадима, він увесь час, особливо після якогось жарту на адресу Стельмащця, ніжно й заспокоюючe гладив його по коліні й зазирав у очі з хитрою ласкою. Говорив він, переважно про минуле. Згадував колишні часи, товаришів, спільних знайомих, при чому на дівчатах зупинився з ніжним сумом, хоча-б з ними навіть знайомий не був. Оповідав швидко, легко, вживаючи нові, невідомі Вадимові українські вирази, що ввійшли, мабуть, в загальну звичку, так що їх навіть не помічали.

Але зміст його оповідань був сумний. Той застрелився, того розстріляли, тому закатили каторгу, той сам собі й учинив, женившись на фурії (женитись, то біда, біда!). Той просто закинув усе чому поклонявся, і тепер живе філістером. Аж дивно, як у людини багато нахилу до філістерства. Організація була розгромлена до щенту і от тепер трошки-трошки почина оживати. Та й то

Тепер, братіку я тобі скажу, — рішуче й немов починаючи говорити про головне, заговорив далі Піддубний, — соціялізми постарілись. Це — вже скучно й не модно, все одно, як би ти почав носити тепер вузюсенькі штани,

котрі колись були в моді. У нас тут, коли хочеш знати. царює тепер національна справа. Це, брат, теж ідейність і як раз на наші часи. Багато не коштує, в Сибір за неї не заслють, а все-ж таки ніби страдалець за правду. за добро і прогрес. А соціялізму тепер, братіку, дали одкоша. Та й то сказати: дорога штука цей соціялізм! Справжній, розуміється, а не кабінетний. Коли по части кабінетного, то, чого доброго, національний героїзм дорожче обійдеться. Ні, наш, колишній, памятаєш! Цей тепер не по кишені. У, не підступайся! Куди там! От твій покірний слуга' Жінка, троє душ дітей, куди там у тюрму? Подумать неприлично запищять так, що хоч падай перед жандармами. Так, так! Ні, Стельмашець, усьому свій час. Та ти й сам, здається, це добре зрозумів, наскільки я бачу з твоїх віршів. Мало того, братіку, тепер всяк „по свій" стає. Знаєш, що це таке „по свій"? Це, брат, як грають у нас хлопці в свинки, та як вийде замішанина, та всі зібються в одну купу, та переплутають місця, то кричать „по свій" по свій бік, значить, ставай. А між инчим, знаєш, ця гра по англійському зветься „польо"! Украли у нас сукини сини англійці. Їй богу. Чого ти смієшся? Серйозно. У нас, може, літ сто, як у неї грають, ще мій дід знав. А в англійців це модна тепер гра. Значить, украли у нас, бідних хохляків. Украли, каналії! Замість наших кійків з верби, поробили чудесні палички, назвали „польо" та й задаються... Хе-хе-хе

Вадим хитро посміхався, дивлячись на Клим-Клима. Той весь час ухильчиво сковзав очима, щоб не помітить, що він щось ховає, про щось не хоче говорить. Щось у його голосі є непевне, підозріле, хистке занадто хапливе.

Вадим ясно засміявся й сказав:

— Так що-ж то значить „по свій"? Що тепер пішло зрадництво? Говори, братіку, прямо, нема чого символами одкараскуватись. Так?

Клим-Клим несподівано почервонів і, чогось розсердившись, уже без іронії сказав:

— Ну, знаєш, це занадто сильно сказано. Що таке зрада? Зражують своїм, а тут просто кожний займає своє природне місце. Сортіровка, одним словом. В революцію кожний себе соціалістом називав. Всі тоді збились в купу, а тепер всяке свій бік займає. От і все..

Вадим знов почув у його голосі насмішку й виляння, неначе Піддубному ніяково було дивитись гостеві в очі. Недбало похитуючи ногою, Вадим помалу сказав:

— Та-ак, це дуже цікаве зявище. Чисто европейське. Га?

Піддубний теж зробив недбале лице і серйозним, „науковим“ тоном одповів:

— Атож. Так би сказати, клясова діференціація, більш виразне... с... загострення клясових протиріч. Залежність інтеліґенції від буржуазії, розвиток промисловости і.. тому подібне.

Вадим насмішкувато посміхався і дивився просто в очі Піддубному. Але той ніби не помічав цеї посмішки. Навпаки, що отвертіше й з викликом подивлявся на його Вадим, то він ставав серйознішим, сухіщим.

— Значить, тепер стоїть крик „По-свій“!? — ще раз спитав Вадим, закурюючи і так само похитуючи ногою.— А через що це... конкретно трапляється? як ти сказав, Розуміється, економічні причини і... „тому подібне“ як ти сказав, але в кождому окремому випадкові? Га?

Клим-Клим якось рішуче скинув на його очима, з яких блиснуло щось але й теж насмішкувате, й сказав:

— Конкретно? Конкретних причин, братіку, багато буває. Якому небудь стороннєму глядачеві вони, може, здаються й неважними, а тому, з ким це трапляється, дуже важними. Так, я, принаймні, стараюсь обяснити собі. Можеш хоч мене взяти зя приклад...

Вадим переклав ногу на ногу і подивився на стелю з застиглою настроженою посмішкою, — Піддубний старається бути делікатним, себе в приклад пропонує.

— ...От у мене жінка, діти. Чекай, я не хочу сказать, що це одна причина. Я тобі тільки як приклад...

— Я разумію, розумію! — поспішно сказав Вадим. — Далі!

— Дуже буду радий, як зрозумієш. Тільки в твоєму стані це все-ж таки не так легко...

— О, я постараюсь!

— Добре, постарайся. Звичайно, я й сам розумію, що ці слова „жінка", діти — пошлі, заялозені, їх завжди всі говорять, коли хотять пакість зробити, але по суті, любчику, це не пошлість, а драма. Так, так, драма з безлічу одмін і одслон! Ти думаєш легко інтеліґентові буть соціялістом? Коли, знов кажу, по справжньому, по совісті?

Вадим зиркнув на Піддубного й нічого не сказав.

— А, то-ж-то бо й є! Робітнику в сто... та що, в тисячу раз легче бути ним. Це його природний, нормальний стан. Вже тим одним, що він — робітник, що входить в певні стосунки з капіталістом, уже тим він веде боротьбу. Свідомий він чи несвідомий, він все одно так чи инакше служить своїй справі. А наш брат інтеліґент, ти, я, другий, десятий, коли ми не нелегали, ми хоч-не-хоч мусимо йти на службу до цеї самої буржуазії.

Вадим знов і пильніще зиркнув на Піддубного. Але посміхатись не переставав, застигло й чекаюче.

— Так, так, братіку! От ти посміхався, коли я говорив про сімю... Ні, ти почекай, я бачив. Я знаю, що ти повинен був думать і, може, думаеш оце: „Бач, мовляв, колись, як проклямації друкували, так як вірив. А тепер, як зрбився адвокатом, так все к чорту й послав!" Почекай! Ну, не думав, так будеш думати. А я вам, панове

скажу, що ви дуже легко дістаєте своє звання соціялістів. Так, так! Який небудь франт еміґрував колись за кордон, приїхати йому небезпечно, от він і шпурляє в нас звідти громами. „Ах, ви, мовляв, такі-сякі! Як ви могли зрадить святе діло?! Га? Ми, мовляв, он які преподобні та правовірні". Так, голубята, а коли-б ви були тутечки, то хутенько-б і самі поробились би такими самими, як ми! Ти от сміешся, а чекайно, що заспіваеш, як поживеш тут, та ще, не дай Боже, університет скінчиш, на службу підеш і взагалі, „кушать" захочеш. Ото, преподобність, як язиком злиже. Бачили ми таких!

Вадим декільки раз хотів зупинити Клима, але той не вважав. Видно було, що тут був його болючий пункт і йому треба наговоритись. Вадим сидів уже, не перебиваючи, але переставши насторожено й найсмішкувато посміхатись. Иноді він навіть ніби на хвилину задумавався і зараз же приходив до себе.

Так, добродію, бачили! От під боком у мене є така правовірна, Ріна... Та й ти сам. Ти хто? Чого так згори посміхаєшся? Ти що, власне, пишеш в своїх віршах? Повний, цілковитий індівідуалізм? Яка-ж тут клясова солідарність і тому подібне, що ти на словах (а не в події) борониш з піною на губах?... Або робітники. Іменно, з піною на губах лізуть до інтеліґенції з нотаціями. „Ви, мовляв, зрадили, продали". Та ідіть ви, братіки, під три чорти собі! Зрозуміли? Йому добре не зражувать, бо не може, хоч би й як того хотів. А я що мушу робить, скажіть з ласки вашої, га? Що? Їсти ж і інтеліґентові треба чи ні? І сімю треба? А куди він піде? На фабрику? Та який же він тоді у чорта інтеліґент? Тоді він такий самий робітник і так само почне нотації читать. А, добре говорити. Інтеліґент весь в руках буржуазії. От що! Кому я служу? Чиї закони бороню й стережу, як пес? Ось

есть у мене тут критик, оця сама Ріна. Вона служить у конторі, заробляє сорок пять рублів у місяць і гадає, що вона пролетарій. Добре. Але ти голубочко, почекай ще! Я теж колись себе за пролетарія мав, поки сімї не мав. Але що то ти загудеш, як заміж вистрибнеш, хоч-би й по твоїй теорії? Ти от придивись, навмисне придивись до так званих „зрадників", подумай, через що вони зрадили. Через те, що вони поженились, дітей наплодили. А родинні інстінкти теж, любчики мої, не жарт!

Вадим навіть устав і руку підняв, щоб перебить. Але Клим-Клим, весь червоний піднімаючи свій тенорок ще вище, кричав далі:

— А от, наприклад, братуха твій, Осип. Почекай, він ще й тобі задасть за твої історійки та вірші! Тут преподобний до того, що просто лямпи гаснуть при йому. А що особливо його боку хоч би й у такій преподобности? Що? Для його протест проти утисків, несправедливости капіталізма так само, як мені протест проти засуджуючого присуду над моїм клієнотом. У його професія вимагає буть соціялістом, це його справа, буденна, звичайна, насущна. А для мене роскіш. Та ще й яка! Спробуй я щось таке виявить, — в двадцять чотирі години зостанусь без половини клієнтів та й самого без церемоній вишлють, або засадять. Е, то колись було так, що, коли адвокат замічений на соціялізмі, так до його повне довірря й пошана. Реакціонери й ті брали такого. А тепер? Ого! Тепер чим ти нахабніще, безсоромніше тягнеш руку цього самого реакціонера, тим до тебе більше довірря. Раніще-бо як було? Скажи комусь: „Реакціонер!" І дістанеш по пиці, — образа, хоч би той самий ображений в дійсности неперелазним реакціонером був. А тепер він гордістю, з свідомістю власної гідности заявля, що він — „чоловік реакційних переконань", наче цю мерзоту можна пере-

конанням назвати. Гордяться! Їй-Богу, гордяться чорносотенством! Що ти думаєш?! Отверто й нахабно, навіть не нахабно, а невинно, з чистим серцем проголошують себе людьми, готовими на всяке подле, мерзенне насильство за свої, як тепер говориться, „сословно-громадянські права". Ти подивись, як ширитьця тепер чорносотенство, консерватизм, а в суті просто дріб'язковий, подлий егоїзм. Подивись! Ріна каже (та й не одна Ріна), що тут занепад моральности в Росії. Яка там у чорта моральність! До чого вона тут! Просто „по-свій" стають і більше нічого. Моральне чуття, мораль! Белькочуть нісенітницю! Иноді ще про розчарованність базікають. „Ах, розчарувався в ідеалах, ах, зневірився в людях!" Чортяка-б вас узяла разом з вашими ідеалами! Бреше до останньої можливости. Бреше й сам не підозріває! Мораль, ідеали!

Вадим, нарешті, перебив його.

Чекай, братіку. Тут непорозуміння. Ми не зрозуміли. Чекай! Я цілком тебе розумію, але у мене справа. Наприклад, твоя ідея про сім'ю, про родинні інстінкти. Я цілком. Я нахожу її дуже важною. Але я не маю часу. В мене єсть справа. Слухай...

Вадим зробив паузу. Під час мови Клима йому прийшло на думку позичить у його рублів триста-двісті для батьків. Але потім рішив спочатку про діло поговорити, а тоді судячи по тому, як Клим поставиться, можна й про гроші.

Клим-Клим зараз же заспокоївся й набрав вигляду серйозної ділової уваги. Він навіть узяв олівець, папер став щось записувати, перепитуючи Вадима. Коли цей скінчив, Клим якийсь час сидів непорушно.

— Так, — проговорив він, — значить, ти хочеш судом вимагать у Никодима Стельмашенка відшкодовання скалічення твого батька. Так. Гм. Никодим Стельма-

шенко досить відома фігура в чорносотенних сферах... Не знаю... Погано те, що давно було...

Клим-Клим мав дуже, навіть занадто заклопотанний, як здалось Вадимові, вигляд. Він уставав, ходив, потирав двома пальцями ніс, чухав підборіддя. З його слів Вадим бачив, що справа майже безнадійна. Перш усього на ведіння її треба багато грошей. Звичайно він, Клим-Клим, міг би давати поради дурно, коли-б узявся... Але крім того треба свідків з робітників і инчих, потім свідоцтва лікарів і до того точні й докладні. А лікарь, само собою, запроданий Никодимові і дасть посвідчення не таке, як треба. Можна опротестувать і добитись судового медичного огляду. Але і цей огляд противники можуть опротестувати. Все залежатиме від судових чиновників, на чийому боці будуть їх сімпатії. Звичайно, що не на боці робітника, а підприємця. Та ще Некодима Стельмашенка.

Крім всього він, Клим-Клим, не міг би офіціально взятись за цю справу через те, що... що...

Тут Клим-Клим замнявся.

Річ в тім, що у його єсть декільки діл з Никодимом Стельмашенком, при тому таких, що можуть серйозно одбитись на його долі, і тому у його просто нема змоги вступити в конфлікт з ним добродієм.

Ти, братіку, вибачай... Тут такі діла, що... Ну, та що там! А я тобі ось що поражу. Ти наперед тихенько збери всі відомости, заручись свідками, може й з лікарем якось. Не знаю, чи вдасться. Потім добудь грошей трошки. Та навіть не треба. А я тобі дам оборонця, свого товариша. Хм! Взагалі, я тобі щиро скажу: надій дуже мало. Дуже, братіку, мало

І Клим-Клим навіть якось прохайливо поглядав на Вадима.

В цей час зачувся дзвінок. Клим занадто зацікавився ним і хутенько вибіг у сіни. Вадим ходив по хаті й посміхався, прислухуючись у той же час до гомону в передпокою. Балакав якийсь жіночий голос, грудний, розтягнутий, з нотками лінивої нетерпеливости й веселости. З ним переплітався воркотячий, дрібненький тенорок Піддубного. Очевидно Клим-Клим помагав жінці роздягатися.

Нарешті в дверях, ідучи поперед Клима, зявилась гарно збудована постать дівчини. Рухалась вона якось надавшись грудьми уперед і злегка, немов ліниво перехиляючись збоку на бік. Вадимові зараз же кинулась в очі її посмішка, якась ніжно-хитра і дуже тонка. Тонка через те, що губи були узенькі і в куточках кінчались немов волосинками. Почувалось, що ця посмішка раз-у-раз на лиці у дівчини і не притворна, не роблена, а наче вивіска того, що в ній постійно єсть. І до того було щось лініве, солодко-брехливе в ній. Так само як і в очах, голубих і здивованих, як і в плечах мягких, трохи занадто мягких. Взагалі, у неї була мішанина надзвичайно-жіночої мягкости, округлости з якоюсь силою й самопевністю. Темнорусяве волосся було заплетено в одну косу, а коси лежали над лобом, як перевесло, або вінок. Під підборіддям мягко й тепло починалось друге підборіддя, яке теж надавало лінивости й жіночости дівчині.

Оце, Ріно, і єсть Вадим Стельмашенко, наш починаючий, але геніальний поет і зверхіндівідуаліст. Ваш ворог, а мій друг.

Ну, коли ваш друг, значить, ясно, що наш ворог,— тепло й голосно проговорила Ріна і подала руку Вадимові таким рухом, немов одпихала його від себе.

Драстуйте! — додала вона. В поводженню була якась лінива й привітна фамілярність. Але рука, на диво, була не мягка, як сподівалось, а тверда, міцна, велика.

Потім вона сіла на канапу, підняла руки, круглі й теж дуже жіночі, й не хапаючись, поправила зачіску. Стало видно великі, високі груди. Вона була в комірчику і в краватці, яка на грудях була приколота золотою шпилькою. Поправляючи зачіску, вона не переставала дивитись на Стельмашенка й посміхатись виткою, ніжною посмішкою. Але, помітивши, що Вадим чогось засміявся, одкинула голову назад, злегка здивувалась:

— Ви чого?

— Так, нічого — весело відповів Вадим. Він сподівався цілком инакшою побачить „ортодоксальну Ріну", такою, якою за його часів були колись ортодоксальні жінки. Це-ж була просто панночка з нахилом до жіночих добрих телес. Любить, мабуть, спати до дванадцятої, їсти цукерки, ходить в капотах, можливо, має з парочку любовничків. Почувалось, що з неї може вийти добра господиня, мягка, тепла жона, трохи вередлива, лінива, але зручна.

— Але чого ви сміетесь? — без образи, але з цікавістю повторила Ріна, придивляючись до чудних очей гостя.

— Чого? — раптом зупиняючись проти неї, перепитав Вадим.—Ви—соціалдемократка? Партійна? Ортодоксальна?

Ріна нахилила трошки голову до плеча й з комічним здивованням якось вгору й скоса подивилась на його.

— У-у, які ви наскоки робите!

— Ви вибачайте, що я такі наскоки роблю. Мені Клим-Клим сказав. Так що я... ніби маю право це знати й вам говорити. Коли я роблю безтактність, то А зрештою, мені то байдуже. Я тільки хотів зробити маленьку і цікаву увагу. От ви партійна людина. Ви цього не одкидаете, значить, так є. Ви чули про мою історію в Сибіру, про бойкот.

— Чула — лукаво жмурячись і все ж таки так само скоса й угору дивлячись, підтвердила Ріна.

— Ваша організація була сповіщена про те, що я під бойкотом?

Була.

— Як же ви подаєте мені руку, дозвольте вас спитатись? Га? Яка-ж ви партійна, ортодоксальна, правовірна і т. д.? Позвольте, ви не думайте, що мені важно, як до мене ставиться хто-б там не було. Мене цікавить ваше становище. Це-ж непослідовно!

Страшенно бойкий! — хитаючи на його головою й весело дивлячись на Клима, сказала Ріна. Потім подивилась на Вадима й з тою-ж хитро-ніжною посмішкою сказала:

— Ви думаєте, що непослідовно?

Розуміється!

— Ой? А, може, помиляєтесь.

— Ну, прошу, скажіть.

— І скажу. По-моєму, цілком послідовно. Говорю-ж я з Клим-Климом? Подаю йому руку?

— Навіть иноді й для поцілунку... — додав, глибоко зітхнувши, Клим.

— Хоч ви того зовсім не заслуговуєте... — з докором кинула в його бік Ріна. — Ну? А Клим-Клим такий же, як і ви. Ви-ж не товариш. Який там бойкот? Просто ви — чужий. Коли-б бути послідовною, то ні з одним непартійним не можна говорити. У всякого є своя історія за душою.

— Та й не одна! — вставив знов Клим, закурюючи. — Та й не тільки у бідних смердящих непартійних, але й у преподобних партійних.

Навіть у преподобних партійних... — згодилась Ріна. —Ну? Як же ви?

Вадим стояв з застиглою посмішкою, немов думаючи над її словами.

— Ваша правда! — вмить ще веселіше сказав він. — Ваша правда! Так я розумію. Так цілком правильно.

— Ну, от бачите! Слухайте, Климчику, ідіть ви туди... — повернулась Ріна до Клима, хитаючи головою на кімнати. — Що за дурниці, справді. Ідіть, а потім я прийду. Ну, хутко мені! Я тут посижу з вашим другом, а моїм ворогом. Ідіть, ідіть та будьте політиком. Чуєте?

Клим почухався, глибоко зітхнув, комічно повів плечима і вийшов.

— Ну, враже, а тепер скажіть, як ви себе почуваєте дома? Приємно після заслання? Ах так! Я й забула. Слухайте, ви це серйозно проповідуєте цю теорію повної безчулости, чи як там у вас у віршах? Чи так тільки поезія?

— А ви як гадаєте? — з цікавістю спитав Вадим. Його трошки здивувало, що знайшлась одна людина, котра звернула увагу на те що, він писав у тих своїх нещасних віршах.

Ріна помовчала, пильно вдивляючись у гостя.

— Я гадаю, що ви серйозно. Вигляд у вас підходящий. Це, по вашому, найвищий аморалізм? Мораль, значить, у почуваннях? Як нічого не почуваєш і щось робиш, хоч би злочинне, то це не аморальне?

— А хіба ви можете робити щось злочинне без почування?

— Не зна-а-ю... — протягнула Ріна. — Ну, це колись другим разом. А ви знаєте, що ви своїми віршами і взагалі, своїм поводженням дуже брата свого Осипа огорчаєте?

— Віршами Осипа?!

Цього Вадим уже ніяк не чекав.

— Яким способом віршами? Ви знаєте Осипа?

— Знаю. І знаю, що віршами огорчаєте. І дуже...

— Віршами? Хм' Це цікаво.

— Не сподівались? Чи думали, що Осип не може врозуміти ваших мудрацій. Ви, значить, Ося не знаєте. У нас інтеліґентів мало так освічених. Жалько, що ви його так... Він дуже хороший...

Вадим з-посмішкою дивився вбік.

— Цікаво... повторив він немов про себе.

— Але вас, здається, це мало зачіпає, що ви брата огорчаєте? Га?

Ріна все з більшою та більшою цікавістю придивлялась до цього чудного індівіда.

— Так, мало... — згодився Вадим. — Цікаво тільки... Але, зрештою, і це не важно. Клим-Клим прийде? Мені час іти.

Вадим почув знов слабість — і тяжку порожнечу в животі. Їсти навіть не хотілось, тільки плечі й груди якось важко насідали на шлунок і від того ставало тоскно й нудно.

Ріна нехапливо, ліниво підвелась і сказала:

— А от я піду подивлюсь і пришлю його вам. А ми з вами ще будемо балакать. Заходьте до нас з Осипом. Він у нас буває. Добре?

— Добре. Неодмінно прийду.

— Чого ви такий стали?

— Так У мене зуб болить. Ще з дороги. Треба до лікаря піти.

— А де той зуб? Тут чи тут? — лукаво й ніжно посміхаючись, показала Ріна собі на щоку, а потім на груди. І не чекаючу відповіді, немов знаючи справжнє, вона хитнула головою й похитуючись то вліво то вправо, вийшла із кімнати.

Вадим злегка почервонів, потім тріпнув головою й заходив із кутка в куток.

4.

У вітальні на кошах і валісках грали в „звощика“ Остапко, Катруся і Ладя.

Катруся, нахиливши голову так, що підборіддя їй упіралося в груди, гарцювала, а Остапко з напруженим і зляканим виразом лиця тягнув їй назад і заспокоював: „Тпру-ту! Тпру-ту!“ Ладя, найменьчий, застромивши пальця в рот і витягнувши ноженята, сидів на коші за пасажира і блаженно сміявся. Він був ще в такому віці, коли фантазія грає слабо і не віриться, що Катруся не сестричка, а великий, басоватий кінь. Сміявся-ж він тому, що взагалі любив всякий гамір.

Забачивши Ріну, дітлоха зразу перевернулась на дітей і побігла до дівчини, радісно кричучи:

— Тьотя Ріна! Тьотя Ріна!

Ріна підхопила Катрусю й високо підняла її над собою. Катруся вискнула від захвату і поспішила подивитись униз. Страх, яка чудна хата в таких випадках. І тильки хотіла може в сотий раз, спитати тьотю Ріну, чого хата згори така кумедна, як Остапко шарпнув тьотю за сукню й таємничим голосним шопотом сказав:

— Тьотя Ріна, а мама вже нікуди не їде.

Ріна швидко пустила Катрусю на підлогу й вражено спитала:

— Як не їде? Ти звідки знаєш? Хто сказав? Сама мама?

— Ба, ні, тато сказав. Тільки ти не кажи мамі, а то вона тоді візьме та й поїде.

— І твій тато дурненький, і ти разом з ним. Зрозумів? — засміялась Ріна. — А коли ти будеш чепуху плести, то так і будеш зваться... чепухером.

Катруся, яка любила всякі нові і перекручені слова, спалахнула захватом і закричала:

— Чепухер, чепухер! Остапко чепухер!

„Р“ вона вимовляла, як „г“ і виходило „чепухег“.

Остапко мент подумав і найшов, що слово удачне. Але зараз же мусів зробити, як завжди, якусь поправку:

Не чепухер, а чепухон. Катруся чепухонка!

Конка! Тонка! — закричала Катруся, нічого не маючи проти назви на себе, аби вона була цікава.

Ріна, не слухаючи їх, підійшла до Ладі, вийняла йому з рота палець, поцілувала й пішла далі. Підходячи до спальні, вона зупинилась і заклопотано помацала у себе за поясом. Лист був на місці. Ріна подивилась на годинник, що висів у неї на довгому з чорного металу ланцюжку, сховала його за пояс і, наморщивши брови, хвилину подумала, немов щось вираховуючи.

Потім постукала в спальню і ввійшла. Тут було як після жидівського погрому. Климентій Григорович сидів на столі і роздратовано пацав ногами, а проти його на ліжку лежала Тота з завязаною рушником головою. При Ріні вона замовкла.

— Ну? — зараз же почала вона діловито, немов нічого не сталося, немов тільки її ждали, щоб взятись за діло. — Що-ж ви тут? Тота, годі валятись на ліжку. Дивіться, що вона тут наробила. Вставай, треба прибрати все.

Тота не рухалась, дивлячись під ноги Клима безпричасними, червоними од сліз очима.

— Ах, ах, ах! — захитала Ріна головою. — Яка, подумаєш, траґедія. Вам скучно, мої панове, і ви собі раз на місяць домашній театр учиняєте. Але це дорого коштує Тотка, не строй дурня, вставай, умийся і кінчай виставу Ви занадто затягуєте. Ну?.. Нічого особливого не сталось. Подивись на Климчика свого: убитий і пригнічений, немов програв стотисячне діло.

(Климчик сидів зовсім не пригнічений. Але зачувши сі слова, нахилив голову і зробився, як придавлений тяжким горем).

Тота не ворушилась. Потім тихо сказала:

— Ти, Ріно, судиш так, як Меланка: панські примхи!

Ріна вислухала її.

— Ну, скінчила? Дуже добре. А тепер вставай.

— А встану перед тим, як їхати; у мене голова болить.

— Їхати? — здивувалась Ріна. — Куди їхати? От це мені подобається. Ей, Тотко, дай уже спокій з тою їздою Сама-ж з досвіду знаєш, що нікому й нічому тим не поможеш, аби клопіт. Та й чого ти хочеш від того бідного, нещасного Климчика? Щоб він тобі не зражував? Але-ж ти сама щось зроби для того, а не тільки покладайся на право законної жони.

Ріна з посміхом підкреслила слово „право". Тота, не повертаючись до неї, косила на неї очима, з яких одне було придушене до низу рушником.

— Так, так, Тотонько! Зроби так, щоб він по добрій волі хотів тебе, щоб просто не мав бажання зражувать. От цей прінціп поклади—но в основу. Га? Не можеш так зробить? Ну, так хто-ж винен? Значить, не маєш цінностей. Ти покладалась на закон і наплодила собі дітей? Ну, так і не кидай же тепер. Ну, годі, вставай!

Клим, здавалось, не зовсім був задоволений такою обороною його. Він повозився й проговорив:

— Ну; Ріно, ви, бачите, не з того погляду підходите до питання

Ріна засміялась.

— Невже? А ви думали, що я з вашого буду підходить? Ач, який хитрий. Ні, я хочу таки розпропагувати нашу жінку. Я хочу, щоб вона таки зрозуміла, що любов треба заслужувать. Не заслужить навіть, а заслужувать

що дня, що хвилини. Не з городовим по такій то статті уголовного закона, а своїми цінностями, які треба розвивать і умножать. А вона що робила? Нічогісінько. Та й на віщо: вийшла заміж, самим законним способом, чого-ж більше треба? В законі сказано: чоловік повинен любити свою жону, а жона мужа. Ну, от і май собі тепер з а к о н. Климчику, дайте мені спокій і не робіть мені благаючих знаків. Я це Тоті не в перше кажу — ви нічого не розумієте. Коли-б я була вашою жінкою, ого!... яким би ви у мене добрим були!

— От побачимо, як ти зробиш свого добрим, як вийдеш... — раптом несподівано промовила Тота, на яку здавалось, слова Ріни вплинули, дійсно, не образливо, а підбадьорююче.

— Я?! — скрикнула Ріна занадто весело, так що Тота зараз же звернула на це увагу і подивилась на неї з незахованою цікавістю, сподіваючись почути щось нове про Юрія.

Але Ріна обмежилась тим, що похитала головою й посміхнулась. Потім звернулась до сестри і, немов тепер уже не сумніваючись, що та встане, сказала:

— Ну, от що, Тото. Я сьогодня піду з дому. Коли без мене Шубина принесе викройки, так ти їй, будь ласка, скажи, щоб...

— Я-ж їду, Ріно — винувато й тихо сказала Тота.

— Так ти їй скажи, щоб вона завтра прийшла до мене в пів на сьому. Добре? А тобі-б я також радила щось вибрать собі. Голубе тобі до лиця, Тото. А потім треба взяти себе в руки. Ну, даю тобі слово, що ти ні на крихту не привяжеш до себе Клима тим, що плакатимеш...

— Господи! — скрикнула Тота, сідаючи й зриваючи себе рушник. — Та хіба я плачу для того, щоб привязать?!... У тебе не тільки ніякового серця нема, а...

простого розуміння. Ти зрозумій, що мені просто боляче тяжко, от просто так, а не для чогось. Я з своїх сліз ніяких собі програм не вивожу. Плачу, бо...

Вона не докінчила, упала головою в подушку і затрусилась риданням.

— Ну, от, бачите! — неголосно сказав Клим, з докором дивлячись на Ріну й почуваючи себе ще більш винним.

Ріна трохи зніяковіла. Підійшовши до сестри, вона почала гладити її по голові й напів жартом, але сердечно й ніжно, примовляти:

— Ну, от... Ну, от, тільки цього ще не було... Я-ж не для образи... Як думаю, так і кажу... Ну, годі. Поплакала трохи, тепер полай мене і годі... Ну?

Тота підвела трохи голову від подушки й крізь сльози проговорила:

— Не тільки ніякого співчуття нема, а ще й сміються, ще й...

— Да хтож, Тото сміється? Я не сміюсь, а як сестрі кажу те, що серйозно і для себе і для всіх признаю. Щож я сказала? Завойовуй, заслуговуй, твори любов. Щож тут такого?

— Чим? — вмить підвелась Тота й поривчасто сіла на ліжку. — Чим завойовувати? Цим лицем, на якому ні краплини крови не зосталось, яку він випив з мене? Так? Цим тілом, на яке мені самій сором в купелі дивитись? Чим, я тебе питаю?

— Та хоч би тим, що в тебе ось в цю хвилину є в лиці, в голосі, в цім самім тілі...

— А-а, душою! — саркастично протягла Тота. — Душою, розуміється...

Але видно було, що похвала Ріни була їй все-ж таки приємна і приємно було почувати себе хоч трохи

дужою. Але, подивившись на Клима, який сидів похнюпившись, вона гірко посміхнулась і сказала:

— Так, душою його візьмеш. Як же... Йому душа потрібна? Знаю я його душі...

Тота, лежучи ще на ліжку з повязаною рушником головою, знала, що не поїде. Але їй було тяжко від сього знання, від цілковитої залежности од Клима. Але тепер їй немов давалась якась законна підстава лишитись. Вона лишалась не з слабости, а з певною метою.

— Добре... — сказала вона своїм звичайним, суховатим голосом. — Я зостаюсь... Але з цього часу... А в тім, я не хочу про це говорить. Ідіть звідси й пришліть сюди Ганну.

Клим хапливо зліз з столу й хотів підійти до Тоти, щоб якось оформити замирення, але Ріна зробила йому знак, не чіпати її, і обоє вийшли з спальні.

І як тільки Клим вийшов, так зразу почув, що все знов вернулось на старе місце, що ціла низка клопотів, турбот, думок одсунулось від його. Він почув себе самим собою.

У вітальні не було нікого. Клим взяв за руку Ріну і, міцно стиснувши, тихо заговорив:

— Ви, Ріно, не ангел, я цього не скажу, ангели — нудні, ви — незрівняна. Ви — просто чудо із семи всесвітніх чудес. Запевняю вас. Можна поцілувать ручку? По братськи, Ріно, цілком по братськи... Даю слово, нема вже нічого. Чистий серцем до того, що скоро Бога уздрю... Я почуваю. Не бійтесь. Можна?

— Дайте спокій, Климчику. Пустіть руку. А то уздрите щось инче. Як ввійде Тота... Ідіть краще до Стельмашенка. Ах, я ж і забула! Він просив прислать вас. Ідіть, ідіть!

Клим, як тільки Ріна згадала Тоту, моментально пустив руку.

— Я, в такому разі, признаю рацію, признаю.

Він спішив приняти цей аргумент, який ніби казав, що Ріна позволила-б, коли-б не боялась, що ввійде Тота.

Ріна зрозуміла його поспішність.

— Ви, Климчику, знаєте, просто неможливий добродій! Ваша мягкість, довірчив'сть иноді доводять мене до зворушення. Ви страшно вірите самому собі, вам здається, що в вас усі закохані. А иноді, Климчику, їй-богу, цього не буває. Ви помиляєтесь. Ну, ідіть же до Стельмашенка.

Клим зітхнув і покачав головою.

— Ви мене все не розумієте... Ну, навіщо такі крайні вирази й підозріння. От ви все-ж таки гадаєте, що я закоханий у вас. Те-те-те, а самі що казали? Ні, вибачайте, тут уже не одкрутитесь. Ач яка! А тут, Ріно, їй-богу, не те. Найсерйозніще. Зовсім-зовсім не те. Тут инче. А що, не скажу. Зацікавтесь... Ну, чого ви якась сьогодня така... особлива? Га? Юрасика чекаєте? Не прийде, не прийде... Слухайте, Ріно, простіть, зарані простіть, а тільки я вам тепер уже цілком серйозно скажу: покиньте ви цього паничика. Ну, навіщо він вам? Даю слово, абсолютно об'єктивно говорю. Даю слово, Ріно... Між инчим, ви помічаєте, що я дуже часто говорю ваше ім'я? Га? Помічаєте?... Ну, не буду... А про Юрасика буду і буду... Покиньте його, Ріно. Або хай жениться. Доки-ж ця каністель буде? Га?

Ріна з чудною посмішкою виняла зза пояса листа і показала його Климові.

— Що це? Пропозіція руки і серця? Так? Правда? — захвилювався Клим.

Ріна так же чудно й мовчки похитала головою. потім коротко сказала:

— Від братця Анатолія.

Клим здивувався. В очах забігала думка, як хвіст лягавої собаки, що шукає в траві кинутий хазяїном камінь.

— Не розумію, божественна моя, не розумію.

Ріна виняла листа і дала прочитать.

Там було написано, що Анатолій страшно вибачається за турботи, але справа така серйозна й важна, що він насмілюється попрохати у Ріни хвилин десять з її дорогоцінного часу на коротеньку розмову.

— Що-ж це значить? — скрикнув Клим, страшно зацікавлений.

— Не знаю... — загадково посміхаючись, сказала Ріна й сховала листа.

— Це інтересно. Це дуже інтересно! Це, Ріно, знаєте дуже інтересно! — переконано й серйозно підтвердив Клим. — Тут чимсь пахне... Я не знаю, що думать, але... Ви йому одповіли?

— Я призначила йому завтра у мене... Яка зараз година? Я боюсь, що мій годинник відстає...

— Пів на восьму.

— Чудесно! Зараз буде зібрання... Ви сердиті, що я призначила у мене? Га? Правда?

— Все, що ви робите — перекрасно, — ухильчиво сказав Клим, але непомітно озирнувся, немов провіряючи, чи не підгляда хто з вікон.

Почувся дзвінок.

— Ну, це, нарешті, він! — вирвалось у Ріни і вона побігла в передпокій.

Дійсно, це був Юрій, якого вона ждала. Він був одягнений, як завжди, так, немов прийшов з урочистим візітом. Навіть рукавички не скинув з лівої руки.

— А-а!! — шумно зустрів його Клим. — От де він, нарешті. З'явився! Що це ви, братіку, так мучите нас. Га? А який шикарний вигляд. Просто міністр, слово чести, міністр фінансів. Ну, ходімте сюди, до мене, там у нас гість. Цікавий. Прошу.

Але гість в цей мент як раз сам вийшов з кабінету, він уже хотів іти додому.

— Куди? Що? Як? — закричав на його Клим весело, але як здалось Вадимові, немов злісно. — Не пущу! Тепер, братіку, як раз не пущу. Мусиш зостаться. От позвольте вас познайомити... Стельмашенко, Микульський, Юрій Микульський, міністр фінансів, теоретік соціалізма психолог.

Для чого Клим додав „психолог", він сам би не одповів, як би його спитали.

Але його ніхто не спитав. Стельмашенко і Микульський подали один одному руки і Юрій з тонкою посмішкою сказав:

— При тій умові я міністр фінансів, коли головою кабінета буде шановний Клим... А про вас я вже чув... Дуже приємно познайомитись, я ваш прихильник...

Вадим мовчки уклонився. Потім звернувся до Клима і сказав:

— А я все таки піду. Мені треба. До побачення.

Він попрощався, одягся і вийшов. Клим жартівливо лаявся, але не держав.

— Ну, Юрію, я маю до вас справу. Поки нікого нема, ходім до мене, — сказала Ріна й не ждучи одповіді, пішла вперед.

— Ідіть, ідіть! — весело закричав Клим.

— А я за роботу, за роботу!

Але коли Юрій вийшов за Ріною, Клим пішов у кабінет і випив під-ряд три чарки 707. Потім ліг на канапу, заклав руки за голову і сумно став дивитись у стелю.

5.

Приймаючи вчора на ніч морфій, Юрій сподівався, що спатиме, принаймні, без снів. Але навіть морфій не міг

припинити гарячкової роботи мозку, який і в сні одбивав у фантастичних, мінливих образах пережите в той день. Скився й Анатолій, який стояв біля якоїсь скриньки, замикав її й одмикав. І Юрій через щось знав, що та скринька — той самий цукроварний завод, з приводу якого вчора були ті дебати і який мусів урятувати „бідних поміщиків Микульських". Потім той самий Анатолій був чогось голий, тільки в одних ботфортах, по яких хльоскав себе прутиком тримався рівно, як салдат. Далі Анатолій без всякого переходу перевернувся на Водосвятського, при чому вже не стояв, а сидів, піднявши коліна до підобріддя і висолопивши довгого червоного язика. На язиці ж було великими словянськими літерами написано: „Відродження!" І Модест був, і Олеся, яка все про щось благала Юрія, і мати, яка, немов збулася своєї хвороби й ходила вільно. Потім знов Анатолій, знов якісь змагання, сварки, в яких в перекрученному вигляді центральне місце займала та сама тема, що й учора: Юркова частина спадщини по батькові повинна була піти на рятування сімьї Микульських, на цукроварний завод, а не на партію, не на Ріну, як того боялись і Модест, і Анатолій, і навіть Олеся з мамою. І цікаве з Ріною. Він ніколи не думав, не мав підозріння, що вона має якісь наміри примусити його дати свої гроші на партію. А тим часом у сні було щось, що виразно це показувало.

Вранці він почував себе цілком отруєним. В ногах і руках була важка, відома слабість, а голова здавалась замоклою й набухлою, як купа мокрих ганчірок. Цілий день під грудьми було почування млосности, тоски, огиди до всього. Думки рухались кволо й безжиєно, як напівроздавлені черваки.

За обідом у Модеста з Діною знов вийшла драма. Діна кинулась в істерику, а з Славком трапився сильний

припадок серця. Бідний хлопчинка посиніів увесь і з таким жахом дивився своїми тихими очима. Весь дім був як намагнічений, Олеся безшумно й з гордовито закиненою назад золотистою головою бігала по всьому помешканню, стараючись всякому помогти, заспокоїти, полегчити. А він. Юрій, слухав і дивився на все з насмішкуватою посмішечкою, яку надягав на себе в такому стані. Але йому навіть насміхатись не хотілось, тільки скучно та байдуже було. Часом гострим сверлом в груди вїдалась тоска, але тоска безпричинна, тоска огиди й байдужжя до всього. По обіді він взяв ванну і тільки тоді зробилося трохи легче. Але зараз же потягнуло до Ріни, потягнуло з такою силою, що знов стало тоскно, — він розумів, що тут уже не до женщин, не до її тіла тягнуло. Навпаки, при спогаді про фізичні ласки по тілі проходив протест, змучені нерви невідомо якими шляхами протестували всіма силами. Але в цьому й було найгірше, — коли б тільки ласки хотілося, все було б добре! В потягу ж цьому нестриманному, хоробливому до Ріни чулось оте незрозуміле, неістнуюче, владне, чого Юрій не міг розкласти на складні елементи. Він почував тільки, що мусить піти до Ріни. Коли він піде, коли поговорить з нею, коли нарешті, в чомусь переконається, тоді він все уяснить і буде кінець ваганням.

По дорозі він зайшов у ювелірний магазін і взяв давно замовлену брошку. Коли він клав у кишеню чепурне, ніжне-зеленявого кольору пуделко, він вяло, але задоволено посміхнувся. Брошка була дуже гарна і як раз в такому густі, який любила Ріна. З нею він почував себе більш упевненим і забороненим від чогось.

Але зачувши тільки кроки Ріни перед дверима передпокою, він крізь стінку почував, як від неї лється уже на його пепокійна, болюча сладість, як в йому ворушиться

і ніжність, і злість, і уперте бажання зімнять якусь перепону і ще щось, в що він сам не вірив, за що бувало йому соромно і ще що йому все ж таки хотілось, треба було знайти у Ріни.

„Ах, все це дурниці“ — з тоскою і злостю думав він, злостячись на Ріну, на себе, і на все навкруги. — Нічого нема, а просто хоче вийти заміж і більш нічого. Через це історії і вигадки її всі“.

У себе в кімнаті Ріна зараз же повернула Юрія лицем до світла й подивилась допитливим, лукаво-ніжним поглядом. Неначе в чомусь переконавшись, вона хитнула головою й, узявши його щоки між свої долоні, притягнула до себе, зробилась серйозною й помалу стала цілувати в губи.

Юрій почув солодкий холод по всьому тілі і заплющив очі. Як усе ж таки се почування виникало кожного разу несподіванно, з новою силою, з новими нюансами!

Тепер йому було і сумно чогось, і боляче, і одночасно обидно на Ріну, хотілось зробити їй щось таке, від чого вона почула б себе пониженою. І майже несвідомо він цілував її так, як вона не любила, се-б-то не любила через те, що дуже любила. Вона вся здрігнулась від того поцілунку і спочатку відхилилася, але зараз же, забувши це і памятаючи тільки почуття від поцілунку, бажаючи повторення його, пригорнулась до Юрія і прошопотіла:

— Не треба так, чуєш ти?

Юрій знов поцілував, з злим і солодким хвилюванням, радіючи з її безвольности, з її затуманенних очей і уст, які відразу зробились якимись спухлими.

Випадково він торкнувся чогось твердого й шелестячого за її поясом. Ріна зараз же визволилась з його обіймів і провела рукою по лиці, немов би приходячи до

памяти. Юрій здивувався, — що ж це там таке могло бути, що навіть від цього її одхиляє.

— Що це у тебе за поясом? — спитав він, глибоко вдихаючи повітря і сідаючи на ліжко Ріни. Кров кинулась йому до голови і, здається, зараз повинен був початися „мотор". В висках і ухах уже часто, хоч ще слабо чохало.

Ріна помацала рукою листа і підійшла до столу, не відповідаючи. Наливши в шклянку води, вона випила тоді повернулась до Юрія.

— Нічого особливого... — сказала спокійно своїм лінькуватим голосом і в той же час з докором подивилась в очі Микульському. Він у відповідь їй, зрозумівши її, посміхнувся з викликом і свідомостю своєї влади над нею. Ріна одвернулась, подивилась у дзеркало, поправила блюзку й краватку, і звичайним веселим голосом заговорила:

— Ну, що ж ти не зявлявся? Де був? Чи, як звичайно, не можна знати? Все та сама страшна тайна? А мені хотілось тебе бачити Ну. оповідай же що небудь! Не можна ж так. Потім я тобі теж де-що розскажу і покажу.

— Про те, що в тебе за поясом? — спитав Юрій, — він уже був певний, що це признання в коханню від Панаєва або Крученого.

— Так, і про це і про дещо инче... Ну, швидче. А то зараз збірка, зійдуться і не встигнемо побалакать. Май на увазі, сьогодня буде баталія на збірці!

Вона загадково посміхнулась. Потім взяла з столу вишивання, прогнала Юрія з ліжка і, посадивши його на стілець, сама сіла проти його.

— Ну, я слухаю! — промовила вона.

Юрій бачив, що Ріна чекає від його чогось особливого і не розумів, через що вона могла так чекати.

Але підозріння про Панаєва викликало з памяти те, що він часто хотів розказати їй та не одважувався. Тепер саме був для цього зручний момент.

— Що ж мені розказувати? — помалу проговорив він. — Нічого такого зі мною не трапилось...

— Ну, невже так таки за ці три дні нічого не трапилось? — лукаво й насмішкувато посміхнулась Ріна, зпідлоба зиркаючи на його.

Юрій все більш та більш переконувався, що вона його на чомусь підозріває, на чомусь такому, що він хоче сховать. Дивно.

Він раптом посміхнувся і злегка зблід. „Все одно!“ — подумав він і недбалим, пригадуючим тоном сказав:

— Ах, от хіба одна розмова? Цікава...

— Так? З ким же це? — Не підводячи голови спитала Ріна, не престаючи тикати голкою в канву.

— З Панаєвим... Досить цікаве.

— З Панаєвим? — чогось здивувалась Ріна. — А втім, розказуй, це повинно буть цікаво.

І знову шила далі.

„Значить, лист не від Панаєва“ — подумалось Юрію.

— Так, досить цікава розмова, — почав він по павзі. — На нашу тему Він, знаєш, висловив одну думку, оригінальну. Він сказав, що ніколиб не женився на дівчині, яка не була б... невинна... Хоч би навіть по його власній вині...

Ріна помалу підвела голову і гостро подивилась на Юрія, — її, видно, більше вразив тон його голосу, ніж слова. Юрій ніби не помітив її руху. Ріна знов похилилась і сказала:

— Це цікаво. Далі?

— Так, але ще цікавіщі мотиви такої... теорії, чи що Він каже, що не через те, що надає цій невинности багато

значіння, а тому, що... Чекай, як він говорив? Так! Перш усього, коли дівчина без мужа губить невинність, то це значить, що вона натура не горда. Це раз.

— Не горда? — перепитала Ріна, швидко махаючи голкою.

— Так. Вона згожується на зневагу. Бо як не як, а в такім коханню завжди є трошки зневаги до такої дівчини. Так дума Панаєв.

— Ну, звичайно, не ти! — кинула Ріна.

Юрій на хвилину зупинився, він не розібрав, чи вона згодилась, чи з насмішкою сказала.

— Так. Далі ця дівчина не має, значить, багато цінностів. Бо як би вона їх мала, то її взяв би той за жінку. Третє, така дівчина, стаючи жінкою другого мужчини, коли він прощає їй гріх, почуває завжди вдячність. А це вже нерівність. Крім того, вдячність ця такого сорта, що моментально переходить в ненависть, як її образить.

Юрій говорив помалу, прижмуривши очі, не дивлячись на Ріну й похльоскуючи рукавичкою себе по коліні. І ставав усе серйозніще, неначе висловлював свої думки, або хотів показати, що поділяє їх.

— Нарешті, така дівчина, гублячи невинність не з мужом, не має ніякої серйозної уяви про шлюб. Голос тіла для неї все. На такій би Панаєв не женився. Це — досить оригінальне обоснування. Як ти думаєш?

Ріна при останніх словах про „голос тіла“, лишила роботу і стала дивитись на Юрія. Спочатку вона густо почервоніла, в очах промиготіло здивування, але вона неначе струхнала зараз же все це з себе і лукаво посміхнулась.

Заткнувши голку, вона одкладала вишивання і підійшла до Юрія. Він підняв до неї голову. На його вгори прикриті довгими віями, ніжно сміючись, дивились її очі. Губи старались здержати сміх.

— А ну підніми більше до мене голову, — сказала вона.

Юрій удаючи здивованного, підняв лице.

Ріна якийсь час дивилась йому в очі аж нагнувшись так, що ланцюжок од годинника ліг на його руку. Далі засміялась, погладила його по щоці і, сівши на поручень фотеля, обняла Юрія за шию:

— Юрасику-телесику, голубчику, ну, на що ти такий страшно хитрий? Любий мій, не треба буть таким замислуватим, я ледве-ледве розгадала. І завжди ти так. Замість того, щоб сказать щось прямо, ти вживаєш якісь символи, метафори. І я так і думала, що ти й сьогодня щось принесеш в цьому роді.

Юрія зхвилювала тепла близькість Ріни. Але таке відношення до його слів роздратувало його. Він обережно визволився з її обіймів.

— Я не розумію, що ти хитрого знайшла в словах Панаєва — сказав він.

Ріна стала на коліна перед ним і поклала йому руки на плечі.

— Юрасику!... — комічно-благаюче сказала вона — я знаю, що це не ти хитрий, а Панаєв, а тільки все ж таки і ти трошки. Ну, скажи, любий, тільки правду скажи, хто перший таку розмову завів. Ти, правда? Тільки май гордість не збрехати!

Юрій уже добре розумів, що з першого ж кроку став не на ту позіцію. Коли б не морфій, він зовсім инакше говорив би, найшов би иншу, природну, обєктивну форму, взагалі тримався б не так сонно, кволо й туповато.

Але зразу ж уступити, піддатись не мав досить сили.

— Я не знаю... Поправді, я не памятаю, хто з нас почав... Ну, здається, я.

Ріна похваляюче хитнула головою.

— Так. Здається, ти. А чи не пам'ятаєш ти часом, Юрасику, чи не мав ти далекусенько-далекусенько в грудях, у темнюсенькому куточку їх такого хитренького бажання розказати мені цю розмову, яку, здається, ти почав? Ні? Не пригадуєш?

Юрій стиснув плечима. Це лице, з тремтячим сміхом в очах, з губами, виткими як хміль, але так хвилюючими, не давало йому змоги володіти собою.

— Чудне питання — засміявся він трохи роблено. — Звичайно, я не мав на увазі ховать від тебе. Тим паче, що знаю, як ти ставишся до цього всього. Просто розказав тобі, як цікаву балачку...

— Ага. Ну, а ти згожувався з ним?

— Ти ж знаєш, як я думаю...

— Голубчику, ти думаєш так хитро, що я й досі не знаю як саме... Ні, ні, вибачай, я й забула, що вже знаю... Ну, а чого ти сьогодня такий торжественно-кислий, га? Може маєш намір запропонувати мені руку і серце? Бо справді, Юрку, що ж я робитиму, як ти покинеш мене? Хто мене візьме? Перш усього, я — не горда, друге я... Ой, забула, що друге! Ага! Не маю цінностів, крім тіла. Третє... третє не розумію, що таке нілюб... Ну, куди я здатна?! Коли ти порядний чоловік, Юрку, ти мусиш покрить свій гріх. Чуєш? Я розумію, що це — жертва, але що зробиш?

Юрій старався піймать свій звичайний тон, насмішкувато-недбалий, дуже зручний, коли погано себе почуваєш, але ніяк не міг попасти в його, як часом буває в рукав пальта.

— Прошу дуже — сказав він. — Моя рука і серце давно у ваших ніг...

— Правда? — прудко підвелася, немов здивована й зраділа Ріна. — Урра! Тепер я їм задам Значить, у мене

есть цінності? Але чекай, Юрасю, може я вже можу тепер і не жениться так. Як ти гадаєш? Уже в мене есть цінності, мене оцінили, гордість моя задоволена, може можна й не женитись?

Юрій показно-роблено зітхнув.

— На жаль, здається, так і прийдеться нам зробити. Сьогодня я мав серйозну, урочисту розмову з матірю і майже дав їй слово ощасливити бідну Галю... Подумай собі, вона стільки літ жде, скільки зшиточків на вірші витратила. Вона поперепиcувала майже всіх поетів, які хоч слово сказали про нещасне кохання, а я раптом візьму й не женюсь на ній. Це занадто. Вона почне списувати тоді армянські анекдоти.

— Так! Ти мусиш на ній женитись, Юрію! — торжественно підняла руку Ріна. — Я уступаюсь. Слава богу, нарешті, ми прийшли до кінця. Прекрасно. Тепер я тобі дещо покажу. Тепер можна. Чекай.

Вона поспішно виняла зза корсажа листа Анатолія, розгорнула й подала Юркові.

Він прочитав і зразу зрозумів її занадту сьогоднішню веселість і незрозумілу піднятість. Сам лист його здивував і стурбував. Зараз же піднялось роздратування: вони вже й сюди лізуть, уже й на це вони накладають свою руку. Але цього вже він не дозволить!

— Ти що одповіла? — спитав він одривисто.

— Завтра о шестій призначила йому у мене побачення. Мені дуже сумно, що я мусітиму йому одмовити, але...

Ріна взяла листа і, лукаво-сумно хитаючи головою, кинула його на стіл.

— Але що робить? Я уступаю бідній Галі.

І, бачучи на лиці Юрія нерозуміння, невинно додала:

— Він, розуміється, за тебе буде прохать у мене руку для тебе. Він тобі не довіряє і думає, що я теж тобі не

вірю. У вас, певно, нема чисто братських відносин. Він, мабуть, дума, що ти спосібний покинути бідну, зведену з розуму дівчину...

Юрій встав і заходив по хаті. Роздратування росло з хоробливою швидкістю, як завжди, коли він був в поганому стані. Чого вони лізуть? Що той дурень може розуміти тут, коли тут сам чорт ногу зломить. Він хоче говорить, хоче, певно, умовлять її не згожуватись на шлюб. І її умовлять, коли вона тільки цього й хоче, тільки й шукає якогось приводу, щоб полегче одпихнуть його від себе. В гарну сітуацію попаде той нахаба. Що вона його висміє і розлютить, то це факт. Вона йому покаже!

— Ні! Я сьогодня з братом побалакаю — проговорив він у голос. — Це неможливо. Глупо і... неможливо.

— О, ні! — скрикнула Ріна. — З якої речі? Я так хотіла зазнайомитись з твоїми, так мріяла! Ні, ні, прошу не балакать. Коли хочеш, можеш прийти і ти. Сядеш в сусідній хаті й будеш чути.

Розратованість і злість Юрія немов знайшли собі вихід від сих слів.

— Ну, до цього я ще не дійшов. Вибачайте! — кинув він.

— І не дійдеш, — зараз же засміялась Ріна, беручи в руки шитво. — Ніколи не дійдеш.

— Підлоти робити... дійсно, не дійду...

— Як з ким підлота, а з ким... нема підлоти. Все, Юрасику, на світі відносно. Про це ми вже балакали. Що підлота з Юрієм Микульським, то не підлота з Анатолієм. Так я думаю.

Юрій мовчав: в голосі Ріни задзвеніли вже погрозливі нотки. Треба-б і далі мовчати, але Юрія ущіпливо кололи слова „і ніколи не дійдеш".

— Через що-ж ти думаєш, що я ніколи не дійду? — криво посміхнувся він. — Що я — брат Анатолія? Що

в мене теж буржуазна вдача? І я не здатний пронятись „вищою мораллю?“

Ріна мовчки старанно робила хрестики ниткою.

— Так, я таки до цього, здається, не дійду. Підслухувать під дверима чи по буржуазному чи по пролєтарськи не зовсім... естетично...

— Як кого підслухувать. Анатолія Микульського можна, — сказала Ріна. — З Анатолієм Микульським все можна! — раптом прудко підняла вона голову і подивилась горящими очима на Юрія. Лице її враз змінилось. Таку раптову, різку зміну Юрій бачив тільки у Ріни. Здавалось, будь їй тут річка, в яку треба плигнуть, Ріна з цим лицем неодмінно, без хвилини вагання плигнула-б.

Треба сказати чоловікові в лице найжорстокіщу правду, Ріна її випалить, без крихти жалю, з радістю, в сласностю!

М'ягка, кошача, лінива ніжність зникла і замісць неї в зібраних над переніссям бровах настобурченість якогось лютого безпардонного звіря, який кинеться сам на цілу юрбу людей і собак. Очі аж переливались жовтим, як у котів, світлом, губи посіріли.

— Можна! — з викликом хитнула вона головою. — З чоловіком, який свідомо, свідомо вимучує сотні людей голодною смертю, я буду якісь етіки-естетіки розводить? Яка мораль з ним у мене може бути, крім моралі ненависти, боротьби до смерти? Що за мармеладничання! Яка з ним етіка-мораль? Що суспільство зве його поміщиком, фабрикантом, що мораль цього суспільства дозволяє йому смоктать людей, то й я повинна признавать теж за ним це право і естетику йому показувать? Та як ти смієш сміятися з тої „вищої моралі“, з того, що сам кільки днів тому немов допускав? Не естетично? З ким, я тебе питаю? Не морально? Яка, я тебе питаю, мораль

Що то за вселюдська, всеєдина мораль? Хіба може бути єдина мораль для Анатолія і для того мужика, якого він веде до дегенерації? Може? Брехня! Дві моралі, три, десять, стільки, скільки є обижених і обижающих! Так, так, посміхайся з цих слів, а від цього обижені не зникнуть! І з їх погляду все, що Анатолію шкодить, що ослаблює його силу — добре й морально. І ніяких церемоній не повинно бути. Годі! Ти, я знаю, думаєш, що я говорю це для того, щоб тебе кудись тим „перетягнути". Мені сором за тебе, коли ти так думаєш. Але я хочу, не ховаю! — хочу, щоб ти зрозумів, що, будучи соціялістом, неможна бути братом і приятелем Анатоліїв! Я можу городовика мати особистим приятелем, простого жандарма, навіть грубого чорносотенця, який щиро, щиро сам вірить, що робить добре діло, але Анатолія Микульського, який ще хвалиться тим, що він паразіт, що його оберегають закони, що має право душить, смоктать, убивать і називає це „буть сильним", Анатолія Микульського я виключаю з кругу своєї моралі. З ним все дозволено, все!

Такий вибух був не спроста. Юрій це розумів. Не могла ж, справді, одна прінціпіальність викликати таку промову з цим дріжанням голосу і палом очей. Міг тут грати ролю лист Анатолія, могло бути ще щось, чого Юрій ще не знав. Чи не вплинуло на вибух то, що він сказав про Галю?

Ріна схопила з столу листа, розвинула його і трясучи ним, заговорила знов:

— Я не знаю, для чого він прислав мені цю записочку? Не знаю, чого він хоче? Мене тільки дивує навіть у Анатолія Микульського таке безмежне нахабство. Як він сміє думать, що у нас може вийти якесь порозуміння... А в тім, дійсно, що тут нахабного? Коли з Юрієм Микульсь-

ким есть якесь порозуміння, то чому не може бути Анатоліем?

У Юрія тьохнуло серце: ось починається плигання в річку. Він сів і почав машинально одягать рукавички.

— Хіба Юрій не такий же як Анатолій? Що він називає себе соціалістом? О, то така дурниця. Хіба так трудно назватись? Хіба, мовляв, у Західній Европі мало фабрикантів соціалістів? Хіба мало у нас було соціалістів, які служили так само в охранці, як і в партіях? Мораль — одна, що з фабрикантом, що з робітником. Значить, діло тільки в назві. Цілком розумію Анатолія Аркадєвича, цілком розумію його насмішки над тобою, наді мною, над „турнюром соціалізма". О, я дуже рада, що він завтра прийде. Я з ним поговорю.

Ріна кинула листа на стіл, схопила шитво і почала шить. Якийсь мент вона мовчала, далі підняла голову і, не можучи, видно, зупинитись, почала знов:

— Да, я знаю, чого він прийде. Йому треба переконатись, чи у нас справа зайшла „занадто далеко", чи ні, се-б-то, чи я загубила невинність, чи ще ні. Коли „занадто далеко", ну, тоді діло безнадійне, тоді Анатолій Аркадєвич мусить бути дворянином і чесним чоловіком, він запропонує брату Юрію „покрити свій гріх". Це називається чесністю Анатоліїв. О, він може не турбуватись: в родині Микульських нема нечесних людей. Брат Модест так само одібрав невинність у дівчини і „покрив гріх". Тепер у їх повне „щастя". Брат Юрій теж не може бути нечесним чоловіком. Рука і серце його давно простягнені бідній дівчині, яку вже ніхто не візьме, бо вона не має ні гордости, ні инчих цінностів.

Ріна раптом пустила обидві руки на коліна собі і з непорозумінням, але з злою веселостю засміялась:

— Ну, подумайте ви собі, це називається порядним, чесним вчинком! Щоб „покрити гріх“, чесний чоловік на все життя вяже себе з людиною, яку не любить, з якою не хоче жить, вяже примусом, примусом дітей родить, примусом все життя живе. Все життя. Це гірше Шліселъбурга...

— Ріно, Ріно... — схвильовано встиг проговорити Юрій. — На віщо ти видумуєш: хто ж не любить?

— Ти, я, ми обоє не любимо. Те, що ми любовники, ще не є любов. Знайте, Юрію Аркадєвичу, що більш нечесного, жорстокого і безглуздого вчинку, який ми зробили-б, повінчавшись, я не знаю... Більш нещасних і жорстоких людей, як чесні Анатолії, нема. Чесний Анатолій, раз він дійсно чесний, вже не покине своєї жінки, не покохає другу, не устроїть свого і її життя так, як вимагає здорове, незалежне від осуду його моралі, чуття. Ні, він тягтиме як віл своє ярмо, як довічний каторжник. І ти думаєш, що я згожуюсь на це? Він мене рятує! Тепер ніякий Панаєв уже не жениться на мені. Хіба я не зрозуміла, для чого ти розказав мені свою розмову Панаєвим? Хіба я не бачила, що ти хотів лякнуть мене? І хиба з цього не видно, що ти рідний брат Анатолія і Панаєва? Хіба Анатолій і Панаєв розуміють шлюб инакше, як „роблення партії“?

Ріна раптом засміялась.

— Я пригадую теж одну розмову з цим самим Панаєвим. Колись він мене спитав, чим я займаюсь тепер. Я сказала, що маю службу в конторі. „Ні, чим поза службою?“ Ах. поза службою? Ріжними справами. А по між инчим, кажу, шукаю собі мужа. Сказала це цілком серйозно, трошки навмисне, щоб ошелешить, а все таки серйозно. Треба було бачить, як він змішався. Бідака, він подумав перш усього, що я на нього натякаю. „Як так шукаєте

мужа? — лопоче. А так, просто шукаю та й годі. Мужа шукаю, мужа. *Люди* по десять, пятнадцять літ вчаться, тратять сили, щоб потім знайти службу, а чому не вчитись хоть два роки, щоб знайти чоловіка, з яким житимеш все життя? Він до того був ошелешений, що не знав, що сказать. Розуміється, не повірив і, як бачиш, тепер мій енергичний ухаживатель. Коли не мужом, то любовником дуже хоче буть. Надій багато: панна, яка так говорить, напевне, доступна. Йому, наприклад, і в голову не поміститься, що я в любовники, може, й приймуйого, а як претендента на мужа, викину за поріг. Він того не розуміє, як і твій брат Анатолій, як і ти сам не розумієш, не хочеш, не можеш зрозуміть. І тим паче Панаєв не може зрозуміть, коли він багатий і я можу зробить „добру партію". Очевидно, тільки натура гетера. Більш нічого. Ну, признайся, що й ти так думаєш, признайся раз на все! Признайся, тобі кажу...

Юрію почала бити кров у виски з такою силою, неначе там поставили два мотора. Голова вже горіла і грудях було почування безмірної, душачої тоски.

— Ріно... Не треба... На віщо це? — проговорив він з трудом, похиливши голову.

— Признайся, я тобі говорю. Не бійся же! Як же ти не розумієш того, що ти мене ображаєш?! Як ти не розумієш, що я не хочу, сміюсь, плюю на твій „рятунок"?! Як тобі досі я не можу вбити в твою Микульську голову, — Микульську, Микульську!! — що мені треба не содержателя, не любовника, а мужа, товариша, друга, любовника, брата, подругу, батька дітей моїх, чоловіка, з яким я буду жити все життя?!

— Ріно... Я тебе прошу

— Як ти не розумієш, що ти ображаєш мене що хвилини недовір'ям, як ти й досі не бачиш, що я не потребую

ніякої твоєї матеріальної допомоги. На віщо ти завжди підсовуєш мені свої паршиві гроші? На віщо ти мене спокушаєш своїми дарунками? Ти думаєш, що я таки нарешті проявлюся, що я звикну проявлятись, що покину свою „упертість“? Тобі дає право так думать моя подлість, те, що я до тебе бігаю і цілую тебе і казюся з тобою в тому „гніздечку“, яке ти так розумно обставив? Так? Ти цим „гніздечком“, перстнями, браслетами привчаєш мене до великого гнізда, до Микульщини? Признайся, що ти й сьогодня щось приніс. Я бачила зараз же, як ти ввійшов. Приніс, чи ні?

Юрій підвів голову. Крик Ріни бив йому в уха з такою силою, ніби вона не балакала, а била його лінійками по вухах. Щоб хоч на хвилину припинить цей крик, він, сам себе не памятаючи, виняв пуделко з брошкою і мовчки подав його Ріні. Вона, дійсно, зразу ж змовкла.

— Дякую. Нарешті ти щирий, — дуже тихо сказала вона, але, глянувши пильніще на Юрія, на його каламутні очі і опущене до низу, змяте й зжовкле одразу лице, вона зрозуміла, що тут не було ніякої щирости, а просто машинальний навряд чи свідомий рух руки.

— Що з тобою, Юрку? — зтурбовано, строго-ніжно проговорила Ріна, підходячи ближче.

Юрій, як тільки вона заговорила цим тоном, злякався. Зробивши усилля, він опанував собою і блідо посміхаючись сказав:

— Нічого особливого. Я слухаю тебе...

Раптом Ріна стала перед ним на коліна. На щоках її горів пекучий рум'янець підняття, що доходив аж до очей. Губи розгорілись і очі блискали. Вигляд у неї був як після палких любовних обіймів, коли вона вся дріжача лежала там в „гніздечку“ на широкому ліжку.

— Юру, дорогий мій, ось на колінах тебе молю, останній раз, останній раз, Юру. Давай поїдем в Херсон. Там ми наймемо дві кімнати, гарненькі. Тільки один рік, Юру. Я ж не знаю тебе і ти мене не знаеш. Я знаю тебе, як любовника, а не знаю, який ти в буденному життю, який ти з людьми, з прислугою, зі мною щодня. Я вже писала і там тобі вже наготовили службу. Я теж матиму. Ми будемо жить серед товаришів, працювать. Юру, я знаю, ти боїшся дрібненької служби. Завіряю тебе, що це зовсім не страшно. Даю тобі слово, можна робити найнуднішу роботу і робити її весело і добре. Їй богу, Юру... Мовчи, мовчи, не треба говорить, вислухай, я останній раз так говорю з тобою... Ти розумієш, що я хочу мати тебе як мужа, як товариша. Я не поважаю тебе за те, що ти не сильний. Я хочу поважать тебе, я хочу, щоб ти був такий дужий, щоб навіть працюючи в якогось нотаріуса, ти почував себе неуязвимим, вищим нудоти, щоб ти міг навіть в тій роботі почувати себе весело й бадьоро. Тоді, Юру, нам нічого не може бути страшним. Ну, що ще може нас злякать? В змислі нашого розладу, в змислі роз'єднання? Нічого, Юрку, Юрасику, любий мій, нічого, даю тобі слово! Вірь мені, я знаю, я по собі знаю. Я ж не можу бути матірю дітей від людини, якої я не знаю. Я не можу, Юрку Ти подивись, як живуть Клим з Тотою, як живе Модест з своєю жінкою. Ти сам мені казав. Через що? Вони не знали одне одного, вони з'язали себе, не впізнавши як слід, не серйозно, не думаючи про те, яку серйозну річ беруть на себе. І народили дітей так собі, випадково, по шаблону і з'язали себе так, що задихаються. На віщо ж нам так робить, коли ми можемо инакше. Вони над цим не думали, а ми думаємо. І нам не проститься, їм проститься, бо не знали, що робили, а нам ні. Я собі ніколи не

прощу, ніколи, я убю себе і дітей і не дам їм жити, як побачу, що ми не можемо жити разом з ними. Я собі не прощу, що мала змогу і не зробила. Ну, Юрку, чого ти боїшся, чому не хочеш? Боїшся поговорів, боїшся, що як не зживемось і розійдемось, на мене слава піде? Юру, я ж зняю, що я роблю, я ж знаю, що я не для розпусти, а для більшого так роблю, ми ж це знаємо, чого нам боятись? Ну, хай розійдемось, хай говорять. Хіба мені може бути важним, що про мене говоритиме Панаєв? Я беру все, Юрку, на себе. Ми поживем рік, а тоді ми зможемо сказати, чи ми чоловік і жінка, чи можемо родити дітей і пройти разом з ними все життя. Ну, любий?

Юрій сидів весь жовтий з чудною, кривою посмішкою на губах, напів закривши очі.

— Ну, Юру?

Він помалу покачав головою і тихо сказав:

Ні, Ріно.

— Ні??

— Ні...

Що „ні“?

Не можу сказать...

Ріна помалу встала з колін і одійшла на своє місце.

— Я вже тобі не раз говорив, — хрипко додав Юрій, все так же ухмиляючись.

— Через те, що я пропоную безглуздя. як ти говорив?

— Майже.

— Добре, тим краще. Тим краще. Значить, ми нарешті скінчимо цю трагикомедію. Давно час.

Ріна взяла знов вишивання і стала шити, нічого не бачучи.

На Юрія і ці її слова не подіяли. Він почував тільки втому і слабість, у всьому тілі було бажання лягти, витягнуть ноги, пустить вільно руки й лежать. Так бував,

коли їдеш довго у вагоні і жагуче хочеш лягти, а нема де. І дивно було, чого Ріна так хвилюється, сердиться, ну, кінець, так що з того?

Але почуваючи так, Юрій знає, привик знати, що так кінчити вони не можуть і коли це говориться й ніби дійсно покінчено, то це зовсім неправда. Він знав, що для його, принаймні це не кінець. Зараз в сю хвилину він приймає його байдуже, тупо, ні з чим цей кінець не звязуючи попереду. Але це через ці мотори в голові, через утому, через морфій. Дим на пожежі теж закриває все і не бачиш, що там сталось. Але коли дим розвіється, руїни виступлять з невблаганною, незідрадною силою.

— Не безглуздя, а... зайве ти пропонуєш... — для чогось почав він знов.

Ріна мовчала, щось думаючи й безупинно вишиваючи.

Юрій спер все тіло на фотель, угруз в сидіння мовчав. Говорити не хотілось, але треба було: слова про розрив чомусь заважали й неприємно свербіло в мозку.

— Цілком зайве... Так само можна пізнавать себе й тут і не їхать у Херсон. Можна повінчатись і не мать дітей... То ти таке страшне значіння надаєш вінчанню. Ах, повінчались і звязались... Ніхто не може нас звязать, коли не хочемо...

— Діло не в вінчанню! — тихо проговорила Ріна.

Те, що вона обізвалась і обізвалась так тихо, кротко, журно, боляче кольнуло Юрія. Він сів рівніще сказав:

— А в чому ж?

Ріна не одповідала, уважно працюючи голкою.

— В чому ж, Ріно?

Ріна зупинила руку і поривчасто повернулась до Юрія.

— Так ти пропонуєш просто повінчатись тут і жить? — рішуче, з чудними нотками в голосі спитала вона.

Пропоную.

— Цілком серйозно й без хитання?

— Цілком.

— Добре! — згодилась Ріна. — Добре. Я даю згоду. Завтра, після завтра вінчаємось. Я згодна.

Юрій якийсь мент застигло й вражено дивився на неї, потім устав, для чогось натягнув рукавичку й знову сів.

Ріна немов нічого не помітила.

— Хай буде так. Зробимо по твоєму. Може, дійсне, ти радиш розумніше. Коли це можна зробити? Здається, треба документи якісь? В мене гімназичний аттестат десь на курсах, я ще не взяла. Завтра піду. А у тебе єсть документи?

— Здається, єсть — машинально сказав Юрій.

— Тим краще. Де ж ми оселимось? В „гніздечку“? Ну, що ж? Може справді, так краще. Дійсно, хто нас може примусити жити, коли побачимо, що не підходимо? Правда, Юрку?

Юрій знов сів вільніше і знов нерви опали, він рузумів, що це просто жарт.

— І таки б краще було, коли б так зробили, — проговорив немов хмуро.

Ріна випрямилась.

— Що значить „коли б“? Ти одмовляешся?

— Не я одмовляюсь, а ти.

— Я?! Колиж я одмовилась? Що ти вигадуєш? Що ти крутиш? Ти говори прямо: ти хочеш вінчатись чи ні? Не крути!

Бог його знає, чого вона так спалахнула і що в дійсности мала на думці.

— Ах, Ріно, ну та я ж бачу, що ти жартуєш. Не повірю ж я, що ти справді будеш вінчатись. Одні „гартованці“ не дозволять.

— Хто жартує?! — скрикнула Ріна, все більш і більш приходячи в гнів. — Він на мене звалює. Сам не хоче, весь час крутить і на мене звалює, що я жартую, що „гартованці“ не дозволять. А ти б хотів, правда, щоб вони не дозволили? Дозволять, голубчику, дозволять. А не дозволять, не треба, я знаю, що я роблю. Ти говори: ти хочеш вінчатись?

— Хочу.

— Кінець. Ми вінчаємось. Більше щоб не було про це розмов. Ніяких жартів нема, ми вінчаємось як найшвидче.

— Я дуже радий.

— Я також...

6.

Ніби тільки цього й чекаючи, хтось постукав.

— Ввійдіть! — крикнула Ріна і, озирнувшись, взяла пуделко з брошкою й засунула його під подушку.

Ввійшов Степун. Вітаючись, він, як звичайно, заклопотано і ніжно обдивився кожного своїми добрими, в лахматих, білих віях очима. Здавалось, на його обовязку лежало слідкувати за добрим станом товаришів.

— Е, голубчику, а ви щож такий ніби недужим себе почуваєте? — з докором сказав він Юрку і скоса подивився на Ріну.

— Так, трошки ніби застудився.

Не треба застужуватись.

І Степун короткими й товстими руками присунув собі стілець. Сівши, він з полекшенням передихнув, — у його

була астма чи сердечна якась хвороба і йому трудно було ходить. Сам він про хворобу свою не любив говорить задишку поясняв „барабанчиком“, як називав кругленький живіт, та короткими й товстими ногами. Що людині з довгими ногами треба зробить один крок, то йому три. От і мусить чоловів захакатись.

Винявши велику, як газета, хустку, він почав з таким усердям витирати лице, немов на йому позасихало чорнило його редакції, з якої він тепер прийшов. Високий лоб його з мясистою нерівною шкурою від цього масажу аж почервонів, а брови ще більш настовбурчились. Але масаж йому, видно, був приємний, бо він аж хукав, ніби купаючись. Склавши хустку вчетверо, а потім ще раз вчетверо, він засунув її в кишеню і тоді вже, зручніше розставивши короткі ноги з товстими, як окорока, ляжками, почав розмовляти. Перш усього, він з де-якою трівогою спитав, чи все благополучно. З того часу, як після цілковитого знищення організації, йому пощастило закласти нову, у його майже не проходив вираз трівоги. Часто у його був такий вигляд, немов він сам не вірить, що це таки організація, що вона збірається, функціонує. Хто знає, от ніби й є організація і ніби все як слід, а раптом візьме та й розлізеться так, що й не помітиш, як то сталось. От вроді того, як держиш воду в жмені: здається, міцно держиш, а якось одверни увагу і рука вже порожня.

— Ну, а ви чого така... така занадто серйозна, га? Майбутня бійка хвилює? Га? — раптом грубовато звернувся Степун до Ріни, не скінчивши розказувати Юрію, як сьогодня в редакції трапився один курйозний випадок з передплатником. (Степун був старим співробітником поважної, з соціалістичним відтінком руської газети).

— Серйозні діла робляться — ухильчиво одповіла Ріна, тому й серйозна.

Степун уважно коротенькими поглядами оглядів її й Юрія.

— Ну, тоді єсть законна причина.

Але він всеж таки з під лоба ще раз озирнув Ріну До Ріни він відносився з особливою сімпатією, страшно пильно захованою, соромливою, з навмисною грубоватостю, але так неуміло, зворушливо-наївно прикритою, що Ріна часом просто хапала його за кошлату з круглою лисинкою голову і гаряче цілувала. Після цього дідуньо Степун довго був червоний, соромливо жартував, витирався своєю газетою-хусткою і хукав, немов вибрався на семий поверх Коли Ріни чомусь не було на зібраннях, Степун говорив мало, задумчиво рисував що небудь своїм жовтим олівцем до справ відносився з такою увагою, немов боявся, що без Ріни ніхто нічого не зможе зробить. Иноді аж надокучав своїм повторенням: „Та не забудьте-ж товаришу“ Коли-ж була Ріна, він теж не говорив багато, але не малював, не мав настороженности в очах; часом вигляд у його був, як у батька, який сидить за чайом серед доброї, милої сім'ї.

Оглядівши Ріну, Степун з кряхтінням виняв масивний з монограмами портсігар і почав закурювать.

В цей час прийшов Кручений Панич, або просто Кручений. Він не ввійшов, а влетів у хату. Нашвидку привітавшись зо всіма, він зараз же оббіг усю кімнату, цікаво усюди зазираючи. Він десятки раз бачив тут усе, але так само як і перший раз, помацав пальцями костяну малпочку на туалетному столику, нахилив свою кучеряву в жовтозолотистих локонах голову до квіток в зеленому глечику, понюхав, похвалив і зараз же задер лице до гравюри з Бекліноського „Острова мертвих“. Од гравюри протупотів до фотографій на столі, по дорозі зазирнув на улицю в вікно, од фотографій перебіг до гарненьких

золотом вишитих пантофельок, що визирали з під ліжка, — дарунків Юрія. Він був похожий на жвавого, непосидливо-цікавого фокстер'єра, який, вбігши в хату, хоч би знайому йому з перших днів його життя, мусить обнюхати кожний трохи-трохи інтересний предмет.

Як тільки з'явився Кручений, Ріна зараз же ніби заспокоїлась і, покликавши його до себе, почала балакать.

Насамперед потихеньку прошопотіла йому, що двох з „фракції" Гомункулюса на зібранню не буде. Значить, справа не зовсім провалиться сьогодня.

Потім зараз же, щоб не запідозріли їх в якійсь змові, почала розпитувать про школу. Дітвора поводилася добре? Пустинчик був? Як тримала себе Зірка? Що чувати про Галинку?

Кручений з чулостю фокстерєра учув, що інтерес Ріни до школи був трохи перебільшений. Але він одповідав їй з такою ж самою жвавістю. Дітлоха була трохи сумна, бо не було з нею „товаришки Ріни". Пустунчик перекинув чорнило і злизав його язиком та носом; Зірка, своїм звичаєм, була глибокодумна і знов задавала філософські питання. Наприклад: чому у тата є борода а у мами нема?

Ріна весело й любовно сміялась. Але в тому, що вона сміялась з якоюсь (цілком щирою!) гарячковою любовію, Кручений розумів, що Ріна думає не тільки про дітлоху, а й ще про щось. У Микульського теж досить підозрілий вигляд: дивиться на Степуна, неначе слуха, а, видно, не чує ні слова і не бачить нічого. Иноді раптом, як зляканий, швидко дивиться на Ріну, не украв би й хто. Чи не посварились вони?

І, почуваючи приємне хвилювання від цеї догадки, Кручений ще з більшим захопленням говорив про школу.

Його ліку, обовязково треба серьознійше, доціль-

ніше взятись за це діло. Коли дивитись на його з погляду момента, політики, то, розуміється, це забавка, як гада Гомункулюс. Але з погляду соціалізма, з погляду широкого і далекосяжного такі школки робітничих дітей матимуть просто надзвичайне, колосальне значіння! Подумать собі, що цим дітям з самого початку, в тій порі, коли всякі поняття вростають в душу і хоч і вирвані, то лишають шрами, (цей вираз дуже подобався Крученому, але він не дав то помітить) подумать собі, що в казених школах їх начиняють, як дешеві ковбаси, всякою гнилятиною. Що дивного, що у дітей ніколи не викорениш всяких соціальних і инчих забобонів. А тут дитяча душа з перших кроків вступає на шлях соціалістичного розуміння всіх явищ життя. Щоб з нею потім не трапилось, а вона вже ніколи не забуде того, що дістала в таку пору. Це страшно важна річ, може навіть вяжніша, ніж гуртки дорослих робітників. Звичайно, і дорослих треба, бо инакше й дітей не даватимуть, але школки то річ просто геніальна. Школки були ідеєю Ріни. Вона перша по зразку панських дитячих садків почала гуртувать дітей робітників в невеличкі нелегальні групи і займатись з ними. Все, що говорив Кручений, перша говорила Ріна і сам Кручений колись був проти того, щоб серйозні партійні сили давати на якісь дитячі школи. Але, переконавшись, як всі, вірою й захопленням Ріни, теж захопився і завжди де треба й не треба натякав, що це ідея ця „просто геніяльна“. Сьогодня повторив він це подвійним захватом.

От тільки треба якось краще угрунтувати цю роботу. Коли б можна було так поставить діло, щоб з тих школок діти могли, пробувши років три чотирі, вступать у вищі школи або принаймні тримать іспити в казених школах, щоб мати права цих шкіл.

— Ну, розуміється! Ну, розуміється! — поспішно, нетерпляче перебила Ріна. — Це обовязково! Щоб це не було „для развлеченія времени“, як каже Шелудько, а „в пользою“, щоб робітники бачили, що діти не дурно час гають. Обовязково! Ми, знаєте що, Кручений, зробимо? Ми колись збунтуємось і...

Почувся стук і зараз же ввійшов Гомункулюс. У його під пахвою був чорний портфель, якого він, очевидно, не хотів лишити в передпокою. Як і Степун, Гомункулюс був співробітником російських газет. В соціалістичному русі він давно брав участь, але за часів реакції не обзивався нічим, а тепер місяців три тому знов вступив в організацію і брав активну участь в професіональнім русі, в якому вважався за спеціаліста.

Одягався він завжди дуже коректно, — сам невеличкий, тоненький, у чорному сюртуці, він похожий був на маленький чорненький олівець з записної книжки. І тримався так само рівно, строго-ввічливо, часом з джентельменьскою іронічною посмішечкою на маленькому личкові.

Як тільки він увійшов, всі замовкли. І всі зразу почули, що з цього моменту починається та баталія, для якої скликано сьогодняшнє нечергове зібрання. Ще не було Соромця. (Соромець — Осип Стельмашенко.) Йому дали таке призвище за його якусь дику в початках соромливість з інтелігентами. Потім він трохи обзнайомив ся і соромився меньче, але назва так і зосталась за ним.

Гомункулюс знав, розуміється, яке враження мусіла справити його присутність на противників, але ні одним рухом чи поглядом не виявив того. Поважним кроком, (який більше личив би до якоїсь масивної фігури) він підійшов до столу, поклав на його свій портфель і піднявши ззаду поли свого сюртука, помалу сів.

Знов стук і в кімнату хутко, рішучими й неспішними кроками ввійшов Соромець. Він провів швидким поглядом по присутніх і одривистим голосом спитав:

— Спізнився?

— Ні, як раз! Як раз... — одповів Степун, зараз же встаючи і теж переходячи до столу.

Ріна та инчі зразу-ж помітили по лиці Соромця, що він в якомусь не звичайному настрою. Ріна кільки раз навмисне зупинялась на йому очима, щоб хоч ними спитать, в чому річ. Але Соромець немов навмисно одійшов у протилежний куток, став біля стіни й почав дивитись на світло лямпи. Погляд Ріни він бачив, але через те, що не хотів одповідати на його нічим, виявляло, що він мав ще щось поза справою, яка повинна була зараз підняти ся тут!

— А я тільки що зустрів на Московській Вадима Стельмашенка... — голосно й з ледве помітною посмішкою почав Гомункулюс, витираючи чорненькі вусики хусткою.

Ось хутко подивився на його. Всі також виявили деяку увагу, (крім Юрія).

— Досить... своєрідне поводження у його, мушу признатись. Колись ми мали нагоду стрічатись на партійній роботі. Тепер підходить раптом і з якимсь таким незалежним виглядом питає мене: „Ну? Подасте мені руку?“ Признаюсь, я мусів згадати про його історію і... про свою партійну дісципліну. „Ні, кажу, не подам“. Він засміявся, повернувся й пішов далі.

— Через щож ви не подали йому руки? — раптом сказав Соромець, злегка червоніючи, як завжди коли починав говорити при людях. Але дивився він на Гомункулюса з таким натиском, ніби придушував його вилами до стіни.

Гомункулюс, певно, через те і розказав, що тут був брат Вадима. Не для того, щоб образить цього, а як раз навпаки: показать свою обєктивність.

— Чого я? — здивувався він. — Того, що Вадим Стельмашенко підлягає присуду товаришів за... негарний вчинок. Я дуже жалкую, що мусів так віднестися до вашого брата, але...

— Братство тут ні до чого! різко перебив Соромець. — Тільки я скажу, що Вадим Стельмашенко на дві голови вище стоїть за... деяких добродіїв і руку йому...

— Соромець! — голосно сказала Ріна.

Соромець, ніби зрозумівши її, змовк і одвернувся від Гомункулюса.

Степун уже трівожно поглядав на всіх. Скориставшись паузою, він зараз же запропонував приступити до справи. Всі заворушились, заняли місця і наготовились.

Юрій також підтягнувся і захвилювався, — він почував, що зараз що небуть виясниться з Ріною, виясниться її загадкове поводження, згода на шлюб, її вибух з приводу Анатолія.

Але Степун, немов бажаючи трохи розвіяти скупчену й напружену енергію всіх, щоб стомити й тим пригасити зайвий запал, поставив на обговорення спочатку питання про пічників. Кручений зараз-же запротестував, але Степун пояснив йому, що це питання дуже важне, нагальне. його треба обговорити неодмінно сьогодня. А ставить він його в першу чергу через те, що потім за його забудуть і воно знов зостанеться нерозвязанним. Степуна підтримав Гомункулюс і зараз же узяв слово, бо він був докладчиком в цьому питанню.

Юрій одхилився на спинку фотеля і заплющив очі. Від напруження чекання на його знов найшла слабість.

І раптом він почув невимовне бажання піти додому і лягти там. Більше нічого, тільки додому, де так тихо-тихо, де він може зробити мертву тишу, де товсті килими і масивні портєри, крізь які не доходить так, як тут або в „гніздечку“, грохіт з улиці, де не ходять над головою люди, яких не маєш права спинить; — лягти там у себе на канапі і лежать, лежать, віддавши змучені, щемлячі нерви свої теплим хвилям тиші. Можна покликать Галю з гітарою. Вона сяде в ногах у його і тихо-тихо гратиме йому, наспівуючи що небудь старе і сентіментальне. Немудра її гра, немудрий спів її, але так сладостно спочивати під ці прості згуки. Немудра й сама Галя, але так тепло, спокійно і затишно стає на серці, коли вона трошки боязко, трошки з робленою наївністю, але з щирим обожанням дивиться йому в лице і швиденько говорить про прості, спокійні річі. Вона не ставить ніяких надриваючих душу питань, не шарпа нервів несподіванками, не переробляє світ. Вона зна, що буде жінкою, матіррю, зна свої обовязки і не робить з цього драми, не говорить навіть про це. Те ж, що вона говорить, можна слухать — чи не слухать, — як лопотіння струмочка у лісі, в літню спеку, коли так солодко лежать, притулившись щокою до свіжої трави. Лопотить собі струмочок, щось весело і дзвінко оповідає, а що він там оповідає, Бог з ним, не хочеться вслухатись. Надокучить слухати, можна її одіслати і вона несміло, знов з трошки робленою соромливостю поцілує, кокетливо посміхнеться і легенько вибіжить. І ще тихіще, затишніще в непорушній тиші великої кватири. Мозок, приспаний лопотінням струмочка, немов птиця з роставленими недвижно крилами, кудись без власного руху сковзить.

Зачувся різкий, бючий по вухах стук олівцем по шклянці. Юрій, здригнувшись, швидко розплющив очі. Предсідатель кликав до порядку Крученого, який щось з ідіотським запалом шопотів Ріні.

В цей мент на Юрія пильно подивилась Ріна. В погляді її зобачились не то ніжна трівога, не то німе питання, не то болючий, повний жалю на його докір. І Юрій почув, як гарячим болем стиснулось його серце, як до страждання захотілось, щоб вона підійшла до його, позволила тихенько торкнутись до її дорогої руки, щоб прошопотіла, як бувало раніще, на вухо: „Товаришу Юрку, я люблю вас!“

Ріна раптом обережно встала і на шпиньках перейшла через всю хату до його. Він аж привстав їй на зустріч, здивований, навіть зляканий таким неймовірним зязком між ними.

— Сидіть, товаришу, сидіть, — голосним шопотом сказала вона. — Я хочу напитись.

Юрій почервонів і сів назад. Предсідатель знов постукав олівцем по шклянці. Юрій з ненавистью подивився на його: дорослий, хворий, зтомлений чолозік замісць спочинку сидить з хлопцями і з урочистим серйозним виглядом докладуе, через що пічників краще організувати по районах. І від того, чи по районах організуються пічники чи як инакше, залежить щастя всього всесвіту.

Вмить над своєю головою Юрій зачув присутність когось. Хутко озирнувшись, він зустрівся з очима Ріни, що нахилилась до його. Вона грозилась йому пальцем, щоб не перешкожав референту і, наблизивши лице до самого його вуха, прошопотіла:

— Мій муж. Правда?

І, кивнувши йому головою, хутко пішла на місце. Юрій знов заплющив очі. Але додому вже не хотілось. Ці два коротенькі слова „мій муж“ дивно й несподівано схвилювали його. І цим двом словечкам, сказаним нашвидку, шопотом, він повірив більше, ніж всім тим розмовам, які велись у них про шлюб. Тільки тепер він повірив, що

вони дійсно, повінчаються і що ця чудна, невідома, прекрасно-вередлива дівчина буде його жінкою.

Коли і як покінчили з пічникама, Юрій не чув. Прийшов він до себе тільки від загальної тиші, від якої зараз же захвилювався, — настала черга за тим, для чого, власне, зібрались, — за питанням страйку на ситцевій фабриці Рибацьких-Стельмашенка.

Докладчиком був Ось. Збираючись говорити, він дуже зблід.

Він почав з опису порядків на фабриці. Порядків, власне, ніяких не було, а була повна, часом цілком безглузда, нічим не оправдана сваволя Никодима або Степаниди Рибацької. Робітника приймали на одних умовах, робив він на других, платили йому на третіх. За найменший протест зараз же викидали і майже завше з псуванням робочої книжки. Иноді зовсім без всякого приводу, для одної втіхи зробить неприємність, робились зміни в розпорядках роботи. Українство переслідувалось з особливою ненавистю. За одну розмову по українському в стінах фабрики накладався штраф. На стінах скрізь вивішено оповістки: Разговоры на мазепинско-украинскомъ нарѣчіи строго воспрещаются". Про поводження з робітницями Ось не міг розказувати. Їх без всякої потреби роздягали, ніби трусили, цинично жартували, штрафували „натурою", себ-то обовязком віддаватись всякому фабричному псу, насилували без штрафів. І на всьому, головним робом, лежала риса жорстокости, свідомої, самоцільної, обдуманої. Риса ця йшла від Никодима.

Говорячи про дядька, Ось часто зупинявся, цілими минутами мовчав, дивлячись в підлогу і мав моторошно-сонний, застиглий вираз лиця. Говорив він голосом рівним, одривистим, ніби дуже спокійним, але всі слухали не рухнувшись і напружено.

Никодим Стельмашенко, по словам Ося, був чоловік без всякого серця. Мало того, що без серця, а він цю безсердечність любив, тішився нею. Це було його ціло життя. Другі п'ють, шикують, він ні... П'є він мало. Він п'є тоді, як знає, що в п'яному стані може краще зробить кому небудь пакість. З робітників він знущається особливо. Будучи ренегатом, виходьком з робітничої верстви, зрадивши її, він ненавидить тепер її з подвійною силою отруєної душі. Иноді він навмисне робить що небудь добре, робить довго, щоб приспать жертву, щоб добротою її розніжить, розчулить. Коли вона вже цілком на його боці, коли горить вдячністю, ніжностю, коли вже з ентузіазмом вірить, що „світ не без добрих людей", от тут то Никодим і лупить її ломакою прямо по голові так, що кров і мозок бризками летять...

Ось трохи помовчав.

Для чого, наприклад, він забрав до себе їх, сімю Трохима Стельмашенка? Боявся, щоб судом не требували з його одшкодовання, боявся осуду людей, хотів пожаліти скаліченого брата? Нічого подібного. Щоб мучить, щоб мати втіху щодня прийти і подивитись, як у батька рушиться половина тіла, поговорить про релігію і поляскать страшним судом. Він дуже релігійний, але в релігії бачить кару, страшний суд, пекло. Він дає багато на церкви, манастирі, але здається, швидче для того, щоб зробить свідому пакість Богу. От, мовляв, жертвую тобі, ти приймаєш, мусиш бути мені вдячним, а я ті гроші вкрав, видрав, награбував. Він чудесно знає, що грабує, охочо признає це, любить признавать, він насолоджується цим признанням. Між иичим, він скупий. Але навіть скупість часто уступає жорстокости. Иноді він барин пропускає, аби зробить пакість. Коли б не Степанида Рибацька, він би одбив цим од себе всіх дільців.

Ось помовчав. Всі знали, що сказане ним досі було немов передмова до того, що він мав далі сказати. Знали навіть, що саме він скаже, знали, що не варто було повторяти всім відоме, але почувалось, що воно мусить бути сказане іменно Соромцем, іменно в звязку з попереднім, від чого вийде цільна картина.

Але, на диво, Соромець те головне оповів дуже коротко, ще з більшим виразом сонливости та мертвости. Виклав просто факт знущання Никодима над Маньою, сестрою Антошки. Робітництво дуже обурене і це знущання єсть немов та краплія, яка переповнила чашу. Страйк неминучий. Одне одного агітують, запалюють. Навіть старі робітники виявляють нахил вступити до боротьби з „Шакалом", як звуть Никодима. Організація, коли хоче мати вплив серед робітників, мусить стати на чолі забастовки.

— А Никидима вбють! — несподівано, (може, навіть для себе) додав Ось. — Він носить на грудях сталь ну сітку, але то йому не поможе.

І подумавши ще трохи, так само несподівано проговорив:

— Я скінчив.

І тільки тепер узяв стілець і сів. Він був такий блідий, що на випнутих і гострих, як підборіддях, вилицях його виразно виступали розбризкані плями ластовиння. Під рудим, жорстким волоссям на молочнобілому лобі вохко блищав піт.

Слово забрав зараз же Гомункулюс. Всі знали, що за Соромцем він повинен говорити і тому ніхто й не попережав його. Він з вигляду цілком спокійно віднісся до докладу. Немов не знаючи про те, оскільки ця справа важна для всіх, як пункт, на котрому стрічаються два світогляди, він докладно й холоднокровно почав обмірко-

вувати: чи може організація взяти на себе цей страйк. Виходило, що ні. Насамперед, ні в професіональному загальному союзові, ні в організації не було в даний момент стільки грошевої сили, щоб можна було з певністю на перемогу приступати до боротьби. Крім того — мотив самого страйку, привод був невизначний.

Тут стало дуже тихо. Ріна закинула голову назад і стала дивитись у стелю. Юрію видно було її повну теплу шию.

Так, мотив невизначний. Треба згодитись з тим, що це подія швидче морального характеру, а не економічного чи політичного, які грають завжди найактивніщу ролю в виступах пролетаріату. Робітництво не може братись за моральне виховання своїх хазяїв. Никодим може бути садистом, дегенератом, але то мало обходить робітників. Значнішу ролю грає економичне становище працьовників на його фабриці. Треба розглядати питання тільки з цього погляду. Які небудь гартованці можуть роздивлятись з погляду якоїсь там пролетарської моралі, але серйозна політична організація мусить діло робити!

Гомункулюс сів і, зараз же взявши з столу в руки книжку почав її пильно передивлятись. Це був якийсь твір по педагогиці.

Слого було за Ріною. Вона так само як і Гомункулюс, спокійно й діловито почала приводити свої докази, котрі зводились до того, що робітництво, як будівничий елемент нового цілого світу, мусить не тільки на економичні чи політичні явища реаґувати, не тільки в цім напрямі перебудовувати, а в усіх. Бо це випливає з логіки річей: коли йде перебудова підвалин, мусять перебудовуватись і „надбудови".

Але говорилось це якось так для Ріни незвично-сухо, що навіть Гомункулюс з захованим здивованням поглядав на неї.

Одначе Юрій не дивувався, — це, власне, й був найпоганчий знак.

Заговорив і Степун. Він прінціпіяльно був однодумцем Гомункулюса. Ці нові вигадки якихсь там шуканнь пролетарської етики, естетики тільки ослабляли сили, які треба було всі концентрувати на певних пунктах. Але тепер він балакав лагідно, миролюбиво, стараючись змягчити те негативне рішення, яке, він знав, винесе організація. Степун згожувався, що протестувати треба, але як? Не так, у кожнім разі, щоб тим протестом розбити собі лоба. Він також, як і Гомункулюс і Ріна, не торкався факту знущання над Маньою, — з пошани й жалю до Соромця.

Кручений нетерпеливився і пропонував просто голосувати. Погляди сторін відомі, відношення склалось уже давно, чого там якісь дебати розводити!

Справа власне залежала від Юрія, на чий бік він стане. Всі це вже спочатку бачили і часом подивлялись на Микульського, допитливо й цікаво. Але він сидів з тупо-зтомленим лицем і нічого не можна було по йому вгадати.

—Розуміється, голосувати! — підтвердила Ріна. Вона була певна, що справа виграна її стороною. Цьому помір випадок, відсутність двох прихильників Гомункулюса. Але коли-б вони й були, справа не змінилась би: чи з згодою, чи без згоди організації страйк мусів вибухнути.

І раптом Юрій підняв руку п р о т и забастовки. Голос предсідателя Степуна переважив і справа несподівано провалилась.

— Хм! — сказала Ріна, подивившись довгим поглядом на Юрія. — Ну, добре.

— В такому разі я повинен заявити товаришам — зараз же підвівся Соромець з камьяним і байдужим лицем —

що страйк все одно буде. Його бере на себе группа людей. І одповідав за його.

— А ця группа знав, що вона бере на себе? — жорстко проговорив у книгу Гомункулюс.

— Знає!

Гомункулюс зітхнув, поклав книжку на стіл і сказав:

— Ну, що ж? Коли замішуються в справи особисті сімпатії, чи антіпатії, коли грають ролю братерство, приятельство... кумівство, то... розуміється.

— Ми, робітники, добродію Гомункулюс, усі брати і приятелі! Образа одного є образа для кожного.

Гомункулюс по слові „добродій“ скинув на Соромця пильним і холодним оком. Потім, ледве посміхнувшись, промовив:

— У товариша Соромця зовсім не робітнича, а інтелігентська псіхольогія: як тільки хтось з ним в чомусь не вгодний, зараз же „добродій“

— Ні, не через це, добродію! — з натиском сказав Ось, вдруге неначе придушуючи Гомункулюса очима.

— Соромець! — знов голосно спинила його Ріна. І знов у голосі було немов нагадування чогось. Соромець замовк і хмуро подивився собі під ноги.

А Степун поспішив спинити Гомункулюса. Він був радий, що погрозливе питання з страйком так несподівано-безбурно скінчилось. Не треба було роздмухувати палу. Важно, що не було прийнято офіціяльної постанови за страйк. Це головне. Все останнє можна улаштувати. Він зараз же по збірці рішив поговорити приватно з Соромцем і відмовити його від цього необережного, небезпечного кроку. Звичайно, він розумів настрій Соромця, його особливе становище в цій тяжкій історії, але треба ж зважати й на инче.

— Ну, товариші! — голосно й діловито сказав Степун. — Питання розвязано, я зачиняю зібрання.

— Прошу вибачити! — раптом перебив його Кручений, встаючи й підходячи до столу. — Ми маємо внести на розгляд ще деякі справи...

І він показав рукою на Ріну, Соромця та себе.

Ріна підтвержуюче хитнула головою і, заклавши руки за спину, ліниво й недбало притулилась до стіни. На губах її заграла лукава посмішка.

Степун стрівожився. — очевидно, вони центральний пункт перенесли на щось инче. Тож-то так дивно-спокійно приняли результат голосування!

— Але, може, другим разом? — лагідно й прохаюче сказав він.

— Ні, прошу сьогодня, зараз! — вороже кинув Ось.

— О, ні, зараз, зараз! — майже з ніжним й обіцяючим усміхом піддержала Ріна.

— Як, товариші? — озирнувся на Юрія і Гомункулюса Степун.

Юрій з в'ялим, насмішкуватим виразом лиця протягнув:

— За-а-раз.

— Прошу... — зітхнувши, сказав Степун до Крученого і з цікавостю став дивитись на його.

— Річ ось в чім. Питання не дуже велике...

Кручений кругло провів рукою по своєму дрібно кучерявому з ніжно-жовтим блиском волоссю і, подивившись скоса на Ріну, заговорив далі:

— Справа з відроженцями. Вони, як виявляється, се-б-то деякі з них ще не одяглись як слід в свої лівреї льокаїв буржуазії і доношують соціалістичну одежу, часто навіть називаючи себе соціалістами, для перекональности своєї „високої“ місії. А тим часом серед простих людей виробляють деякі не зовсім соціалістичні штуки. Так, наприклад, сьогодня до мене прийшла одна паніночка і слізно

стала прохать мене, щоб наш Комітет вернув їй браслет чи намисто якесь, бо воно фамільне, дорого коштує і тепер з неї родичі вимагають, щоб продать, бо голодують. Можете собі уявити, як це приємно було слухать. Виявляється, що цей браслет чи намисто взяв у неї Водосвятський і сказав, що одішле його в Британський чи Берлинський музей, як цікавий зразок старого українського мистецтва. Вона йому дала через те, що кохала його. Тепер він її покинув; вона його хотіла бачить, — тікає; пише листи, — не одповідає. Півроку вже тягнеться ця історія і тепер вона звертається до нас, у комітет, щоб ми порадили своєму товаришу вернуть їй цю річ. Я як раз сьогодня зустрів його з... з сестрою товариша Юрка, одвів у бік і сказав, що от така й така історія. Ну, він мене гарно вилаяв і пішов собі далі. Вилають мене, правда, треба було, щоб не зачіпав кого не слід, але не треба, щоб про нас ходили чутки, ніби ми в Британський музей одсилаємо браслети. З цим якось треба нам устроїтись.

— Я пропоную оповістить цей факт! — голосно сказав Соромець. І видно, не можучи себе здержати, додав:

— І не тільки цей факт! Він украв у лікаря Костенка револьвер. У одного студента позичив пальто його батька і не оддає. Я вже не кажу, що він у всіх „позича“ гроші й не верта ніколи, він просто краде річі й продає їх. Я знаю історію, коли він „позичав“ у одного чоловіка золоте „стільо“, забув вернуть і потім йому ж самому продавав його. Я все можу документально, свідками довести! Годі вже цього! Я пропоную оповістить ці факти і заявить, що ми, соціалісти, ніяких шуб, револьверів, браслетів і т. п. в Британський музей не одправляємо. Цим займаються відроженці! І їхні приятелі!

— Рація! — підтвердила Ріна.

— Ну рації мало в словах товариша Соромця, хоч є багато і навіть занадто багато вогню — сказав Гомункулюс з строгим лицем.

— Чому так? — різко повернувся в його бік Соромець.

— Тому, що ми — не „поліція нравів“ і боремось не з кишеньковими злодіями, а з політичною течією! Це особисте життя Водосвятського і нам нема до того діла. Ми їхню брудну білизну будемо перетрусювать, вони нашу, це до партійних, політичних справ не має відношеня.

— Нехай перетрусюють і нашу, — посміхнулась Ріна. — Нехай.

— А ви боїтесь, щоб чогось у вас не витрусили? — нестриманно бовкнув Кручений.

Гомункулюс чув його слова, але і оком не повів у його бік. Скрививши з гидливостю губи, він одповів Ріні:

— Е, товаришко, крім бруду і смороду такі перетрусовання нічого не дадуть...

— Ну, що ж? Нехай дають і бруд і сморід! — якось дуже рівно і тихо, але уперто проговорила Ріна.

І тут Юрій помітив, як вона хутко озирнулась, знайшла його очима і одвернулась. Вигляд у неї немов говорив: „Ти тут? Добре. Я вам зараз де-що покажу“.

Гомункулюс знехотя посміхнувся і потиснув плечима:

— Але на віщо? Яке нам діло до того, що робить Водосвятський у себе в хаті? І що то за спосіб так боротись з політичними противниками? Як собі хочете, я цього не розумію. Вони нам закидають, що ми утопісти, політичні діти, що ми національні безбатченки, що ми соціальне непорозуміння, а ми їм: а Водосвятський у когось там браслет украв. Це знаєте, дійсно, по дитячому.

— Ну — да украв, а ми ні! — ще упертіше сказала Ріна і, не зводячи очей з Гомункулюса, витягнула руку до Соромця, спиняючи його. — І, власне, в цьому вся річ,

що ми, соціалісти, не можемо вкрасти, а лакей може. І коли він краде браслет, то він може вкрасти і ідею, і заробітню плату, і саму Україну. Ну — да, украв і це дійсно, треба раз на все заявити, треба перетрусити нашу білизну. Треба!

Степун зовсім затурбувався, дивлячись на зблідле лице Ріни. Він теж підвівся і, поправляючи зморщений жілет на кругленькому животі, став між Гомункулюсом і Ріною. Немов не помічаючи підвищенного тону суперечки, неначе навіть зовсім нема ніякої суперечки, він веселенько і заклопотано сказав:

— Ну, товариші, прошу до порядку, нема часу на приватні балачки... Ще є, як кажуть, инчі справи, треба скінчить... Товаришко Ріно, прошу на місце...

Але товаришка Ріна подивилась на його надзвичайно блискучими, немов пяними очима і проговорила:

— Ні, товаришу, це — не приватна балачка. Я прошу слова. Вибачте, що без спросу балакала, але... Я прошу слова.

— Я теж! — голосно сказали Соромець і Кручений.

Степун бачив, що тут нічого не вдієш. Безпомічно розвівши руками, він проговорив:

— Прошу, Але, будь ласка, не довго і... без...

Без чого — він так і не сказав.

Юрій теж підійшов і, заклавши руки в кишені, зупинився проти Ріни; йому його місця не добре було чути і, головне, не видно її лиця. Вона, помітивши його тут, немов у сні посміхнулась, і повернулась до Гомункулюса. Той з нудьгуючим виглядом крутив тонкими довгими пальцями олівець.

— Позвольте вас спитать,—тихо промовила вона — чи можна назвать того чоловіка соціалістом, який експлуатує,

обманює, краде, бреше, насилує, зражує і своїм і чужим? Можна?

Гомункулюс підвів голову, знехотя посміхнувся і мовчки потиснув плечима. Потім з тою ж усмішкою сказав:

— Право, товаришко, я зовсім не це кладу в основу определення цього поняття...

— А що?

Гомункулюс знов неохоче посміхнувся.

— Перш усього, товаришко, його соціально-політичні погляди і належність до певної кляси.

— Добре. Це само собою. Ну, ці його погляди — соціалістичні, а він все таки робить всякі підлоти. Можна його назвать соціалістом?

— А що таке підлоти? — серйозно уже сказав Гомункулюс, — його, очевидно, почала дратувать ця балачка.

— Ну, це відомо кожному!

— Не рекомендую ручатись за кожного. Те, що на ваш погляд подло, на мій, може, тільки глупо. Та й не в цьому річ. Чистота нашої соціалістичности, товаришко, полягає не в тому, щоб слухать папу й маму, щоб бути благонравними, а в його світогляді і соціально-нолітичній діяльности. Щоб бути чистими морально, люди йдуть у монастирь, а не в політичну партію. Рекомендую це запам'ятать.

Ріна майже за кожним його словом помалу хитала головою.

— Так... — сказала вона. — Дякую за добру раду. Я, власне, инчого й не ждала від вас. Ні, я в манастирь не збираюсь. Навпаки, я хочу бути в партії і буду. Але...

Вона на хвилину зупинилась.

Гомункулюс, видно, мимоволі підказав їй:

— Але партію хочете зробить манастирем?

Ріна весело хитнула головою.

— Так! Коли вам хочеться цього слова, хай буде — манастирем. Так, соціалістична партія повинна буть, мусить буть соціалістичним манастирем. Соціалістичним, добродію! В ній не повинно бути людей, які своїм особистим життям, своїми особистими вчинками обпльовують свое соціальне життя. В партії повинні буть люди, які кругом (Ріна сильно зробила рукою круг) з ніг до голови — соціалісти. Ніякий вчинок їхній не повинен бути в протиріччі з їхнім соціальним світоглядом. Так, добродію! Бо до сього часу, що треба було? Сказать: я соціаліст. І годі. Ні, вибачайте, цього мало. Сказать і навіть щиро, але тільки інтелектуально сказать „я соціаліст"—мало. Через те така маса і була і є у нас провокаторів, що ми тільки інтелектуальні соціалісти, що нам нема діла до його особистого життя, до моралі. Він міг бути звичайним обивателем, буржуєм, навіть падлюкою в особистому життю, брудним, паршивеньким чоловіком, але міг красно говорити, міг усвоїть програму, міг написать ортодоксальну статтю і він—діяльний, впливовий, визначний член партії. Я зовсім не дивуюсь тепер, коли старі товариші розказують, що за люди иноді були на чолі орґанізацій. Зовсім не дивуюсь, коли стрічаю де-яких колишніх партійних генералів і простих „діячів" — і бачу, що це прості обиватслі з обивательською, гнучкою, шаблоновою етикою, не дивуюсь, коли вони тепер лежать у порогів всяких казених інстітуцій, лижуть ноги чиновникам і випрохують шматочок казеного пиріжка! Чому їм того не робить? Де які і тепер цілком щиро звуть себе соціалістами. Чому ні? Він щиро вірить у панuючий погляд, що соціалістичність в його поглядах, а до особистого його життя нема ніякого нікому діла. Навпаки, він страшно образиться, коли хтось посміє залізать в його особисте життя.

Як можна! Та яка ж, я вас питаю, ріжниця в тому, що ви залізаєте в його інтелектуальне чи моральне життя? Адже ви питаєте його сімвол віри політичний? Адже ви слідкуете за кожним словом його? Адже ви називаете не—соціалістами всяких оппортуністів? Влізаєте в їхнє життя? Чому ж в етичне не можна?

— Це і роблять гартованці—єхидно кинув Гомункулюс.

Ріна пропустила ці слова повз вуха.

— Доки ж це буде? Яка гарантія, ще хоч серед соціалістів можна знайти дійсно чесних, чистих людей? Я певна, що як би цей мерзотник Водосвятський раптом прилюдно заявив, що він одрікається від відроженства і знов „віритъ“ в соціалізм і захотів би бути нашим товаришом, не одмовляючись од свого особистого власного тільки йому життя, ми його приняли-б. Приняли-б чи ні, Гомункулюс?

— Я, принаймні, приняв би, — твердо сказав Гомункулюс, але трохи почервонів.

Ну, от! От ілюстрація до моїх слів.

А коли-б ви були консеквентні, товаришко, — раптом різко й крикливо додав Гомункулюс, — то й ви повинні принятъ.

— І я? — тихо спитала Ріна.

Так, і ви, і всі ми. Бо у кожного свої підлоти. Всі ми — люди. У всякого можуть бути обставини, які силують робити підлоти, як ви називаєте.

Ріна була дуже бліда і дихала коротко й часто, але з вигляду була спокійна.

— Так, товаришу, ваша правда, я теж маю свої підлоти. Я вам дякую за щирість. Ні, ні, я серйозно це кажу, цілком серйозно. Але я не хочу їх робити!! — раптом з вибухом гніву ударила вона кулаком об кулак. — Не хочу, всею істотою ненавижу себе за це. Я хочу, щоб ви

помогли мені їх не робити, я хочу буть соціалісткою, всім життям своїм, а ви, навпаки, ви мене переконуєте, що я можу робити все, що роблять наші вороги, і все таки з чистим серцем вважати себе за соціалістку. Ви мене переконуєте, що я можу красти... Красти, товаришу Юрію красти! Не посміхайтесь. Що я можу признавать обман підлотою і обманювать; можу признавать брехню мерзотою і брахать; можу в душі не вірить в Бога і йти в церкву, можу... Але чого я не можу признавать? Усе. І так же, як ті, з якими ми боремось, признавать і не робить, лицемірить. Яка-ж в мені гарантія, що я не можу бути провокатором? Яка гарантія, що я не обманюю, коли кажу, що я соціалістка? Яка?

— Лишається для гарантії вступить до гартованців, — з посмішкою сказав Гомункулюс.

Ось весь шарпнувся й глухо й одривисто сказав до Степуна:

— Прошу мені слова!

Ріна повела рукою до Осипа.

Чекайте, Соромець. Що-ж ви маєте проти гартованців? — звернулась вона до Гомункулюса. — Зони не партійні? Партійні. Не мають „поглядів"? Мають. Що вони вважають, що перший прінціп кожного соціаліста — це чесною працею утримувать себе? Це вам смішно? Чи те, шо треба бути правдивим і справедливим? Чи те, що не можна іти в церкву вінчатись та ще й з людиною инчого світогляду?

(Було відомо, що Гомункулюс як раз через кільки тижнів мав іменно так женитись).

— Чи, може, вам не подобається, що вони найгостріше осужують коли чоловік пише чудесні соціалістичні статті, ортодоксальні і запальні, а в той же час пише такі самі чудесні статті проти соціалістів? Га? Може це не подо-

бається? Чекайте: як ви поставитесь до такого „товариша", який одночасно бере участь в хозяйських органах підприємців і робітничих, професіональних? Як?

Гомункулюс пильно й холодно дивився на Ріну.

Участь в буржуазній пресі не забороняєть ся... — сказав він.

— Ні, вибачайте, я не про це. Ми мусимо брати роботу у хазяїв. Але коли „товариш" пише в робітничій газеті під одним прізвищем одне, а в хазяйській під другим друге, то це инча річ. Я, власне, про це питаю. Це морально, чи соціалістично чи як? Ухвалюєте ви такі вчинки?

Степун застиг. Він вчував, до чого йдеться. Винявши свою газету-хустку, він машинально тер нею лице, не зводячи очей з Гомункулюса.

Це, розуміється, не гарно недопустимо... спокійно проговорив Гомункулюс:

— Та-ак? — протягнула Ріна. — Добре. Товаришу предсідатель. Ми, троє — Ріна показала на Ося, Крученого і себе вносимо в організацію заяву. Серед нас єсть такий добродій, який визначається таким поводженням, про яке ми оце говорили. На днях ми матимемо документальні докази і тоді скажемо, хто саме цей ...талановитий публіцист. Також матимемо докази про те, що він, так лаючи з нами відроженців, називаючи їх сволоччю, у той же час з ними співчуває. Але найпікантніще в цьому те, що товариш Гомункулюс знає про це і до сього часу не зібрався познайомити нас з діяльностю свого друга.

Степун широко розплющив очі: оскільки він міг схопити в собі випадково запалі раніще в мозок підозріння, справа йшла про Татаренка.

Гомункулюс підвівся й випростався.

— Я не знаю, про кого товаришка Ріна зволить говорити і тому утримаюсь від дебатів, почекавши її документальних доказів. А поки що скажу, що, коли мені й відомі деякі подібні факти, то я ставлюсь до них трохи инакше, ніж наше строге тріо... — і на цьому він слабким рухом руки показав на Ріну та її однодумців.

— От, от! — скрикнула Ріна. — Ми це знаємо і про це власне, й говоримо.

І ніби переходячи до другого питання, що стояло на черзі, вона хутко пішла до комоду і витягла з його невеличке пуделко, обтягнуте чорною шкурою. По дорозі виняла з під подушки дарунок Юрія.

— А тепер, товариші, я хочу зробити ще одну заяву Ось дарунки Юрія Микульського. Він купував їх за гроші, які не заробив. Значить, ці речі — ніби крадені. Я була і є настільки подла і мерзотна, що приймала ці дарунки. Коли-б я була гартованкою, мені-б на це зараз же показали-б. Але я, на жаль, тільки поки що серед людей, яким нема ніякого діла до мого особистого життя. Я маю ще багато підлот, я це сама признаю, товаришу Юрій, але цю хочу виправити зараз же. Я вважаю справедливим ці речі, украдені у робітників, селян, передати на страйк робітників городських. Товаришу Кручений, прошу взяти їх!

На всіх, крім Ося, це зробило тяжке, гнітюче враження. Навіть Кручений, який нічого в цім роді не сподівався, почервонів і з жалостю глянув на Юрія. А пуделко взяв якось ніяково. Про ці дарунки він знав. Знав, що Ріна мала їх дати на страйк, але вона йому сама казала, що поговорить про це з Юрієм. І раптом так вийшло.

А Юрій, як посміхнувся, коли Ріна ще тільки виймала пуделка, так і застиг з тою посмішкою на губах і засуненими в кишені руками. І ця забута на зтомленому лиці посмішка, мовчання, жалько-тупий, немов нерозуміючий

погляд, машинальне, недбале похитування ногою — все ділало просто болюче.

— Тепер принаймні всьому кінець! — сказала Ріна й, одійшовши вбік, притулилась спиною до стіни.

— Ну, це... Це якась... Я не знаю! — гидливо й обурено сказав раптом Гомункулюс і, схопивши свого портфеля, вибіг із кімнати.

Ось глухо спитав:

Справи всі? Можна йти?

Йому ніхто нічого не одповів, і він також вийшов, ні на кого не дивлячись.

Степун сидів роздавлений, розтеряно дивлячись то на Ріну, то на Юрія.

Раптом Юрій якось зразу перестав посміхатись і так, ніби нікого з сторонніх в хаті не було, неголосно звернувся до Ріни:

Ти, може, мала рацію, Ріно, але ти могла це инакше зробити.

Ріна дивилась в світло лямпи й нічого не одповідала. Високі груди її піднімались частіще й вище, ніж звичайно.

Степун, зачувши „ти“, зараз же швидко підвівся й звернувся до Крученого:

Ходімте, товаришу. Нам, здається, по дорозі?

Кручений згортав пуделка в газету. Не докінчивши, він узяв їх з газетою під пахву й проговорив:

Так, так! Нам по дорозі...

Не прощаючись з Ріною та Юрієм, вони якось винувато вийшли з кімнати.

Ріна ворухнулась, глибоко зітхнула і перевела погляд на Юрія, немов говорячи ним: „Я знаю, що я зробила, ти маєш право навіть убить мене. Бий, я жду, я хочу, щоб ти бив“.

Але Юрій вяло провів долонею по лобі й по носі, як то роблять дуже п'яні, озирнувся і сів на місце Гомункулюса. Сперши голову на руку, він, нічого не кажучи, задушливо дивився кудись повз Ріниі ноги. Нарешті, так же вяло і з усиллям проговорив:

Скажи, ти... це зарані обдумала?

Ні! — твердо одповіла Ріна. — Я не знала сама, що так вийде.

Юрій помовчав.

— Значить, ти хотіла серйозно вінчатись?

Про це не будем балакать. Все одно тепер кінець. Тепер всьому кінець!

І раптом одвернувшись, вона припала головою до стіни, притулила руки до лиця і, підкидуючи плечима, гірко заплакала.

Юрій швидко повернувся всім тілом в її бік.

На лиці його одбивалось найщиріше здивування. Він сидів так з хвилину, потім устав і підійшов до Ріни.

— Чого ти, Ріно' — обережно і ніжно спитав він. — Скажи, чого ти плачеш... Рінусь, га?

— Н не знаю — шопотом сказала вона і жагучіше заплакала.

Юрій машинально почав піддержувать її за лікоть, який підскакував з плачем її, і знов сказав:

Скажи, Ріно... Мені треба знать, розумієш. Треба. Бо я так не можу піти. зовсім.

Ріна потрохи затихла, немов сама думаючи над тим, чого вона плакала.

— Не знаю, Юру... — нарешті, не повертаючись до його, але вже без сліз заговорила вона. — Може того, що так тебе образила, боляче тобі зробила... Може.. що кінець

А чого-ж кінець? — ледве чутно й посміхаючись, спитав Юрій.

Ріна подивилась на його почервонілими очима, які від мокрих повік здавались обтиканими чорними стрілками.

Чого кінець? — здивовано спитала вона. Ти думаєш, що тепер, після цього може не бути кінця?

Юрій боляче посміхався.

Думаю.

— Ти це серйозно говориш? — похмурила брови Ріна.

— Серйозно. Я скажу більше, я згожуюсь на твою пропозіцію... се-б-то на Херсон...

Ріна широко дивилась на його, помалу вся освітлюючись. Юрій, помітивши це, поспішно додав:

— Тільки не зараз, Ріно Почекай Я признаю рацію за тобою. Це нічого, що ти при всіх Це може, навпаки, як раз добре, так і треба Тільки, ти чекай, я хотів щось сказать Ну, так. Та не думай про образу Образи нема. І не можна це. А от що. Я скажу тобі мою рішучу одповідь через місяць. Добре? Ти прости мені, що я хотів тебе присилувать вінчатись. Я знав, що ти згодишся. (А як би згодилась, було-б ще гірше. Я-б собі потім не простив). Почекай, Ріно, я хочу все сказать. Ти все-ж таки не думай, що я зовсім поганий. Я не через те Але через місяць я тобі все скажу. Я скажу вже рішуче. Тільки так брати шлюб, як „я" хотів, я не буду Коли хочеш, можем вінчатись, але не так, як я хотів Се-б-то не вінчатись, а жити Власне й не жити, бо я й не думав цього, я сподівався, що ти одмовишся... Ах, Ріно, я знаю, що ти не розумієш Не можу тобі сказать. Тільки не думай, що не люблю. От через те, що люблю, от у цей вечір бачу це, от через це й хочу тобі через місяць тільки дать одповідь... А, можу, й раніше. Ні, через місяць і навіть, коли трохи

більше, то це нічого, ти не турбуйся. Я, знаєш, виїду звідси на місяць. І писать не буду, і адреси не дам... Не, питай, Ріно, я не можу сказать... Ну, а тепер я піду, я дуже... змучений... Я мушу Словом, через місяць. Ти віриш мені, що я не тікаю?

Ріна тихо сказала „вірю", хотіла спитать щось і, здержавши себе, повторила:

— Вірю, Юру.

— Ну, а тепер я піду Прощай.

Він простягнув їй руку. Ріна взяла її обома руками, притулила собі до грудей і, подержавши, випустила.

— Ну, іди,—шопотом сказала вона.—Я буду чекать.

Юрій помалу пішов з хати. Але коли він був уже коло дверей, Ріна поспішно нагнала його, обхопила ззаду і, повернувши до себе, соромливо, благаюче, з мукою проговорила:

Прощаєш мені? Прощаєш?

Ріно, нема-ж чого прощать.. Тут гірше есть... та Ну, прощаю, коли ти хочеш...

Ріна взяла голову його в свої руки, довго дивилась йому в лице чудними очима і помалу промовила:

А все-ж таки ти мій муж. Правда?

Не ждучи відповіді, вона хутко, як крадучи, почала цілувати його. Потім одчинила двері і злегка штовхнула.

Іди. Годі.

Юрій вийшов.

7.

На другий день після одвідин братіка Клим-Клима Вадим вранці одягся і пішов з дому. Саламандра зустріла його в сінях і сердито буркнула:

— А самувар?

Вадим живо повернувся до неї і занадто весело сказав:

— Мені самувару не треба! Я буду у знайомих пить. Дякую дуже.

Вийшовши на двір, він почув, що його якось хитнуло стало дуже холодно.

„Мені треба-б зїсти,“—подумав він машинально. Але навіть на папироси не було, а курить хотілось нестерпно. „Я вчора вранці їв, чи позавчора?“ — невідомо для чого став він пригадувать і, забувши, пішов швидче. Чи від голоду, чи чого иншого, стан був якийсь нерівний, — то поривчотість, то занадтий спокій і задумчивість.

Ранок був морозний, і на всіх бородах круг рота лежав іней. Болото на брукові зашкарубло і фонтаном чвакало на калюжах, коли їх роздавлювали колеса возів. Скрізь димилася пара: з ротів, з дверей трактирів, з ноздрів коней і собак. Дерева стояли тихо, непорушно, немов боячись струсити з своїх змерзлих гиляк сріблястий порох. Сонця не було, але далеко вгорі небо яснішало і наливалося рожевістю.

Підходячи до дому Рибацьких, Вадим помітив біля його невеличку юрбу: баби, чиновник, двоє салдатів з казеними книгами в руках, пара дворників, хлопчик з великим кошем на руці і в занадто великій на його шапці. Всі вони цікаво зазирали в фіртку, затуляючи її собою. Хлопчик безуспішно здіймався на шпиньки, підскакував, але нічого не бачив. Шапка йому лежала аж на носі і він дивився з під неї, задравши голову; очевидно, йому надокучило що-разу одсовувать її назад та й не помагало це і тому він дав їй спокій.

Вадим підійшов ближче й спитав хлопця,—показуючи головою на подвірря:

— Що там таке?

Хлопчик, видно, змерз у ноги. Підтанцьовуючи і задираючи голову так, ніби пив щось, він захоплено сказав:

Свадьба. Красні коври стелють

з задоволенням сьорбнув носом.

Цельний двір коврами застеляють. Хазяйська дочка з своїм дядьком вінчаїться. От і томобіля стоїть.

Дійсно, за тротуаром стояв червоний автомобіль з жовтими блискучими ручками. Шофер сидів непорушно й рівно, як штучний.

— Хазяйська дочка з своїм дядьком?—перепитав Вадим.

А що він плещє!—з зневагою озирнулася одна з перекупок в чорному з вилиском на жупані, підперезана синім поясом. З яким дядьком? Ніс утри, а тоді в оратори записуйся.

І, одчитавши „оратора", баба діловим видом звернулась до Вадима:

Старого Рибацького дочка виходить за сахарного заводчика. До церкви їдуть.

В цей час передні в юрбі посунулись назад і всі зашомотались.

Ідуть, ідуть!

Вадим зазирнув через плечі у двір. Йому кинулась у в очі довга червона смуга через все подвірря аж до фіртки садка. Вздовж неї стояли пожильці і цікаві з улиці. По червоній смузі доріжки біліли якісь літери.

Біля хвіртки садка помічався рух, потім зявилась велика постать чоловіка в довгій шубі, яка йшла спивою з боку доріжки. За ним плила Тепа з одкинутою назад головою, сміючись і блискаючи зубами. На ній було темносинє оксамитне пальто, вузьке внизу і лягаюче широкими брожами вгорі. В руках — плескувата величезна муфта. На капелюху гордо, як у жандарів при параді,

стирчав яснобілий султан. Круг шиї лежало теж біле хутро і через його яскраво вирізувались на лиці очі з чорними, чіткими бровами.

За цею парою виднілись голови прислуги.

Хлопець з кошем до того захвилювався, що почав раптом тикаться головою між спини і лізти вперед, не помічаючи того, що власний кіш не пускав його. Одна з перекупок ударила його кулаком по голові, насунувши цим шапку аж на губи, і одшпурнула вбік. Хлопчик, не говорячи ні слова, поправив шапку і знов поліз між спини. з другого боку.

А пара все наближалась. Голова Тепи пряходилась по плече добродію в шубі і той весь час ішов, схилившись. Видно було, що він вів її задом за руку. Часом він озирався назад, боячись спіткнутись об щось, і тоді Вадим бачив лице того красуня, що позавчора стояв на ґанку з благаючим виглядом. Тепа щось говорила і сміялась грудним дрібним смішком, який так добре знав Вадим. Так вона сміялась — коли була дуже й радісно схвильована.

Раптом з фіртки вибіг чоловік у коротенькому пальті й крикнув:

А ну, з дороги там: Дорогу дайте!

І зараз же нахилився чогось до землі. Вадим, одступивши разом зо всіма до палісадника, побачив, що чоловік розмотував товсту паку червоної доріжки, дрібно, задом ступаючи з нею до автомобіля.

Коли Тепа пройшла повз Вадима, він почув знайомий запах її пахощів. Здавалось, він ішов від її гордо киваючого білого султана.

Автомобіль загурчав і задріжав, немов од радости, побачивши пару. Шофер повернув голову і сидів так, як заведена лялька.

Тепа легко зійшла на приступки екіпажа і стала на весь зріст, поправляючи пальто. А красунь побіг на другий бік автомобіля і почав щось говорити щоферові.

В сей мент Тепа, окидаючи очима шопочучу юрбу, раптом зустрілась поглядом з Вадимом. Він помітив, як вона своїм звичаєм поширила очі, потім зразу-ж підобрала рукою пальто і хутко злізла на землю. Легко розриваючи на дві половини натовп, вона ішла прямо до Вадима, уже здалеку простягаючи йому руку, лукаво сміючись і граючи очима. Публіка здивовано й недовірчиво оглядала з ніг до голови незграбну постать рудого чоловіка в чоботях, в порижілому плащі і спортсменському картузі.

Ви до нас? — стискуючи його руку, швидко заговорила Тепа. — Чом учора не були? Га? А я ждала. Ви мене зараз почекаєте? Я недовго, півгодини, до кравчині їду. З шиком їду, правда? А, це не спроста!

Вона озирнулась на хлопчика, що дивився на неї, закинувши голову і поблискуючи мокрим під носом.

Тобі чого? — прикрикнула вона на його. — Марш туди!

Хлопчик і другі цікаві хутко одсунулись вбік.

— Це не спроста! Бачили, що написано на доріжці? Ні? Шкода. „Хай живе С. М. Р.“ Розумієте?

Що-ж то значить? — спитав Вадим.

Тепа зробила здивовано-гнівне лице.

Як? Не розумієте? Ах ти ж... Забув? „Степанида Макарівна Рибацька“. А раніще на таких же червоних ганчірках колись цей чоловік писав: „Хай живе К.-Д. П., свобода і таке инче“. Розумієш, ти?

Вона говорила тихо і дивилась весь час ніжно-насмішкуватими очима йому в лице. Вадим спокійно посміхався. Але йому цілком було незрозуміле її поводження. Чи їй, дійсно, треба його було побачить, чи

підійшла до його з якимсь наміром, чи без наміру, а в цьому незрозумілому підняттю, яке блищало в очах, не можна було розібрать.

А Тепа швидко говорила далі:

— Але це не задурно! Ось він там уже лютує, що я побігла до вас. Правда? Подивіться непомітно. Що він робить? Де він?

Вадим сковзнув поглядом по автомобілю. На йому, держачись за шкло, стояла в розстібнутій шубі величезна постать красуня. Він гарячими очима, як тоді на ґанку, дивився на їх бік. Юрба з цікавістю шелестіла розмовами й поглядала то в той бік, то в цей.

— Стоїть і дивиться сюди, — тихо сказав Вадим.

— Тепер бережіться! — весело засміялась Тепа. — Або вб'є вас, або буде водить по ресторанах і напувать. А мені робота: укрощать. Нічого, я це люблю. А через два тижні плата. Знаєте яка? Цікава. Така, як колись мав без нічого. Забув? Ні? Може, хочете подивитись? Це буде при всіх. Так йому хочеться. А я хочу, щоб і ви подивились. Прийдете? Ну, нічого. Ви зараз до нас? Почекайте-ж мене! Маю серйозне діло. Серйозне, без жартів. Там вам Олена Іванівна скаже. Ну, прощайте.. Стій: хвилюєшся, га? Хвилюєшся, признайся?

Тепа лукаво-ніжно присунула лице й зазирнула йому в очі, роблячи це так, немов були в двох десь у хаті. Вадим аж одхилився трохи.

— Чого-ж мені хвилюватись? — сказав він. Тепа засміялась і, стиснула йому руку.

— До побачення!

Підобравши пальто, вона замахала до автомобіля муфтою і побігла до його. Красунь простягнув руки і майже підняв її на гору. Автомобіль рявкнув, шарпнувся і мягко підскакуючи, покотив по улиці. Хлопчик

з кошем передражнив досить удачно його і тільки тоді з задоволенням висякався. Чоловів у коротенькому пальті скочував червону доріжку. Юрба розповзалась, гаряче балакаючи й сміючись.

Вадим помалу ввійшов у двір. На подвіррі теж розмовляли покоївки та кухарки, держучи руки під хвартухами. На Вадима всі подивились з увагою й непорозумінням.

Він пройшов у садок і піднявся на ґанок. Ні сінях ні в коридорі нікого не було: певно вся прислуга були на дворі. Тільки з одчинених дверей кухні лопотів дрібний, рітмичний стукіт, — сікли мясо. Вадим, як в перший раз перед дверима кімнати батьків, зупинився і якийсь час стояв, похиливши голову. Потім зітхнув, криво посміхнувся і сам собі сказав: „все одно!“ І не стукаючи, одчинив двері. А зараз же злякано зупинився: поперек ліжка, головою на подушку, покладену до стіни, лежав батько і судорожно корчив ся. Рука його лежала на спинці ліжка і совалась то вперед, то назад. І як посувалась рука, то й голова з мертвою, поверненою до дверей половиною лиця теж шарпалась од подушки й трохи підводилась. Так покинуті в хаті діти, що не вміють ще сидіть, силкуються встати. Вадима він не бачив своїм півприплющеним оком, а шуму дверей не чув через усилля.

Вадим хапливо кинувся на поміч. Але, боячись, що несподіваний дотик може злякати батька, перейшов на другий бік, де було видюще око, й голосно сказав:

— Добридень, тату! Може, помогти вам? Ви хочете сісти?

Трохим Петрович зразу-ж ослаб і пустив руку. Голова теж упала на подушку. Він слабо закивав нею і скривив і так скривлений рот, бажаючи, очевидно усміхнутись.

— Сі... ти!... — сказав він ледве чутно.

Вадим догадав ся і, обережно підклавши ліву руку під батькову шию, другою обняв за худі плечі й легко посадив його. Підводячи, він чув нездоровий тяжкий дух од всього батькового тіла і особливо з рота. А шия була така хруська, тоненька, безсила! Порожній рукав зачепив ся за шию з-заду і було таке вражіння, ніби батько, надприродно викрутивши руку, чухав нею спину.

Вадимові знов було від цього в ногах і животі почування, немов він дивився у низ з високої дзвіниці. Він обережно сів коло Трохима Петровича і скинув картуз, поглядаючи на батька. Той трудно дихав, неначе вийшов на високу гору. На лобі дрібно-дрібно билась синя напнута жилка.

Сьогодня при денному світлі ще виразніще було видно батькове каліцтво. Це було щось безглуздо-жорстоке. Немов сили, що завідують життям людини, спеціально змовились так люто поковеркати майстера Стельмашенка. Особливо моторошно було дивитись на око і рот. Око зробилось косим, нахиленим у низ, неначе хтось навмисне натягував шкуру на виску. Лінія рота була переломана, як палиця в воді, і та частина рота, що загиналась у-низ, була весь час гидливо роззявлена, ніби батько когось передражнював. Йому, мабуть, було сьогодня гірше, бо Вадим бачив, як над висками мокро поблискував піт і все лице було оловяно-жовтого кольору.

Погано вам, татуню? — спитав Вадим.

Старий не одповів нічого: він сидів з заплющеним оком, хрипко дихаючи й невідомо для чого поклавши здорову руку на стіл, то стулював її в кулак, то розстулював.

— На що... му... ить так? — раптом розплющив він око й подивився ним на Вадима. В куточках ока стояла каламутна стара сльоза.

— Хто, тату, мучить? — обережно спитав Вадим.

Батько хитнув головою в гору до неба й підняв туди око. Потім знов заплющив його. Дихав він рідкими й довгими зітханнями, як дихають у сні.

Вадим сидів не рухаючись. За стіною на кухні вже не ляпотіли; замість того хтось гупав так, немов насадивши на сокиру дровиняку, силкувався розбити її об підлогу. Чувся гомін жіночих голосів.

— Тав. и... о. — вмить хитнув батько головою до вікна.

Вадим не зрозумів, але встав і подивився в тому напрямі. На підвіконнику біля Осевих книжок лежав лист. „И...о" — „письмо" — догадався Вадим.

— Письмо, тату?

Трохим Петрович захитав головою.

Мені?

О-і, о-і...

Вадим узяв листа, швидко оглядів його і виняв з конверта. Читаючи, він помалу густо почервонів: пан Микульський подавав йому милостиню. Закладаючи листа в конверт, Вадим машинально, як учора, од сорому посвистував кутком рота.

О-о-ший що-овік? — спитав батько, киваючи на листа.

Вадим підійшов і знову сів на ліжко.

— Хороший, тату Ви знаєте, про що він пише. Мама казала? Ну, от Матиму заробіток. Двадцять пять рублів на місяць. Все-ж таки що небудь.

Батько трудно підтвердливо хитав головою.

— А-á, а-á. — щось говорив він.

Вадим одмітив, що сьогодня він далеко гірше розумів батька, ніж у той вечір.

— Теба... ошс... дать ужбу Не бе-и підняв перестерігаючи палець старий. — Не доб-а ужба.

— Тепа хоче дать службу? — перепитав Вадим.

Батько захитав головою.

— Мені.

— А-á, а-á... Не бе-к. Бог нею... Іоном буть...

Вадим не розумів.

— Іона?

Трохим Петрович хотів пояснить рукою, потім знов напружив рота і горлом сказав:

— Ужба... іонська...

— Шпіонська?

— А-á, а-á...

Вадим посміхнувся, згадавши вчорашню розмову.

— Не бійтесь, тату, не візьму

Ільки не т-еба сваиться ину... — сказав батько.

— Ні, я свариться не буду... Бог з нею. На віщо? Вона, мабуть, сама не розуміє. Дума, що служба хороша... Бажаючи мені добра, дає... Розуміється... Ні, я не буду нічого... Я скажу, що подумаю, а потім найду иншу роботу й часу не буде.

— А-а, а-а, — підтверджував батько ласкавим хитанням голови.

Але раптом якось шарпнувся, гикнув і з жахом розплющив око, блиснувши червонувато-синьою баньокою. Рука його цупко впялася в край столу і дихання стало частим.

Вадим, похолодневши, поспішно обняв батька, неначе захищаючи від незримого, невідомого йому ворога.

— Що вам, татуню? Що таке?

Батько неспокійно водив головою і стогнав. Потім пустив усе тіло на руку Вадима і прохрипів:

— А-и...

— Лягти, тату?

— А-а, а-а

Вадим поклав його на подушку. Тепер було видно все лице з другою, байдуже і тупо-спокійною половиною його. Вона була чудна-свіжа, майже без зморщок, непорушно-застигла, і рівного від підборіддя до рідкого волосся кольору. Друга-ж, — скошена вся вниз, сковеркана, зморщена, — не то дріжала вся, як дріжить від нестерпного болю шкура на коняці, не то шарпалась. По щоці поблискував слід од сльози. Око було заплющене.

Вадим не зводив напружених очей з батька, немов ще чогось ждучи від його. Але Трохим Петрович дихав уже рівніше не з такою моторошною хапливістю, як раніше.

Нарешті, він зовсім заспокоївся. Але тільки Вадим рухнувся, щоб змінити незручну позу, як він розплющив око і дивлячись ним на сина з якоюсь строгою, напруженою увагою, на диво виразно і твердо з мукою викрикнув:

— Вадю, Бог є?

Вадим сильно уперся кулаком в ліжко і на мент затримав дихання. Він зразу-ж зрозумів, що питання задано не для розмови, не так собі, а з якимсь важним, рішаючим значінням для батька, що одповідь чекається всіма силами душі і що вона не може бути ні так ні сяк, а певна, категорична, без хитань. Знов згадався Ось.

І сам не знаючи, як се сталось, Вадим тихо, але твердо й непохитно промовив:

— Є, тату!

Батько аж підвів трохи голову, гостро дивлячись сину в лице.

— Ві-иш?

— Вірю, тату.

І знов, як під владою незрозумілої сили, Вадим помалу, впевнено підняв руку і, не зводячи очей з батька, перехрестився два рази.

— Вірю, тату, в Єдиного, Всемогущого Бога.

Трохим Петрович пустив голову на подушку й заплющив око. Лице його стало дивно-спокійним і навіть гримаса рота не здавалась гидливою, а тільки скорбною. Круг ока лягла тінь умиротворенности й теплого спочинку.

Вадим же все сидів в тій самій позі, боячись рухнутись.

В цей мент рипнули двері й у хату з горщечком в руці війшла Олена Іванівна. Побачивши Вадима, вона зробила злякано-радісні очі, захвилювалась, заспішила і, коли ставила на стіл горщечок, сльози вже текли у неї по щоках.

Вадим обережно встав і пішов їй назустріч. Вона обхопила його вище ліктів руками і, плачучи, припала головою до грудей його.

— Ну, чого-ж ви, мамо? Чого плакать? — мягко, почекавши трохи, сказав Вадим і подивився на батька. Але той так само тихо й спокійно лежав, тільки око розплющив.

Олена Іванівна зараз же затихла. Одхилившись і витираючи хвартухом очі, вона з журним докором проговорила:

— Чого плачу? А як же нам, сину, не плакать, як ти так з нами поступаеш? Як же ти міг так, що не прийшов учора? Ждали тебе, ждали, думали, думали, передумали. Вже так і рішили, що забрали тебе знов. Батька-б хоч, сину, пожалів, за його подумав. Он що з ним зробив, всю ніч не спав, так переволнувався...

Вадим аж кинувся весь.

— Господи Боже! Я-ж не думав... А Ось хиба...

Але батько не дав йому договорить. Тільки Олена Іванівна почала про його казать, як він замукав і з неспоріваною силою й незадоволенням викрикнув:

— Ні. Неп-авда!

Аж кров йому прилила до голови, а око дивилось з докором і гнівом.

— Неп-авда! Ні... я сам!... Ні...

Вадим сів на ліжко і заспокоюючe погладив батька по плечі.

— Ні, тату, ні... Не хвилюйтесь. Мама це сказали так собі... Я-ж розумію...

Але батько дивився пильним оком на зблідле лице сина і докірливо переводив погляд на Олену Іванівну. Олена Іванівна мовчки підійшла до Вадима і обняла його голову.

— Сину наш!...

І знову сльози покотились крупними швидкими краплями. Вадим узяв між свої долоні одну руку матері схвильовано ніжно потискував її. А рука була скорцюблена, з холодними, задубілими від ревматизму пальцями, з повипинаними од праці синіми жилами.

І материне лице сьогодня видавалось старішим. По обидва боки підборіддя звисали старечі мішечки, а щоки побіля рота позападали. Зморщок було більше і в них щось чорніло, немов виступала там земля, яка кликала матір до себе. Ніс від сліз почав уже червоніти.

— Годі, мамочко... Простіть мене, я більше не буду так... Я мав де-які діла і не міг прийти... Та й кімнату собі шукав.

Кімната зараз же зацікавила Олену Іванівну. Чи тепла? Чи ясна? Чи дорога?

— Як би нам, сину, хоч з рік-два пожить у своїй хаті, — тужно зітхнула мати. — Та підлічить старенького тата... Хоч би не мучився так. Ти, сину, ходиш там по світах, розпитався-б ти дохтурів, чи не можна що зробити. Уже й старий согласний, учора...

Трохим Петрович знов занепокоївся. Напружившись, він сказав:

— Не т-еба...

Олена Іванівна не зрозуміла.

— Що не треба?

— До-то-їв... Уже не т-еба... Там мій до-то'!

І Трохим Петрович повів оком в гору.

Мати була вражена і вже хотіла щось сказати, але Вадим обережно потиснув їй руку й підморгнув одним оком. Олена Іванівна зрозуміла і, зітхнувши, покірно сказала:

— Ну, що-ж?... Не треба, то й не треба. Може змилується Бог та й так полекшає... Вже про здоровя не помишляємо, аби-ж хоч не було мук таких... Це хотілось би... Ну, а як не треба, то й не треба...

Тут Олена Іванівна згадала про лист і хотіла дать його Вадимові. Але, довідавшись, що він уже взяв, почала з цікавістю розпитувати про Микульських, особливо про Олесю.

З листа вона перейшла до Степанидиної пропозиції служби. Переказуючи Вадимові слова Тепи, вона щиро хвалила її, дякувала, прощала їй все. По тону й по деяким словам Олени Іванівни можна було вивести, що вона надавала не аби яке значіння цій службі, не тільки з грошового боку, а з більш важного й серйозного. Тут же почала для чогось оповідати, як Тепа перебірає кавалерами, як гидує ними, як, видно, нудиться й журиться за чимсь, чи за кимсь. Немов випадково згадала, що Тепа дуже пильно розпитувала про те, як він, Вадим. відніссся до того, що Рибацькі приняли батьків до себе.

Вадим слухав мовчки, покивуючи иноді головою. Потім обережно проговорив:

— Так, мамо, це дуже добре... Тільки з службою доведеться трошки підождати.

— А чого-ж то так?!... — трівожно скинулась мати.

— А того, мамо, що мені треба буде клопотатись, щоб приняли в університет.

Олена Іванівна махнула рукою.

— Не приймуть і не клопочись! Тепа казала, що ні за що не приймуть.

— Ну, Тепа. Тепа всього не знає. А я вчора був в університеті і мені сказали, що як я з місяць похожу по всяких особах, то й приймуть...

Мати була незадоволена.

— Ох, сину, що тобі той університет твій? Мав уже в його доволі... Покинув би ти його... Узяв би службу, женився та пригрів би нас на старість, із цього пекла нас вирятував...

Вадим погладив материну руку.

— Я й без цього буду старатись, мамо

Мати безнадійно похитала головою.

— Не зробиш ти нічого Недобрий ти, сину

— Та я-ж, мамо, не зовсім одмовляюсь. Я тільки зараз не можу. Треба буде бігать, а на службі-ж не можна пропускать... Подивлюсь. Як нічого не виходитиме, кину й візьму службу.

Олена Іванівна, власне, вже й цим була задоволена Вона сподівалась, що Вадим просто одмовиться та й годі. Подумать собі: служить у тих Рибацьких, проти яких він колись так воював, прокламації на їх писав, забастовки робив. Вже одне те було добре, що Вадим не спалахнув, не розсердився.

Яка саме служба була, Олена Іванівна знала. З її погляду це як раз підходило Вадимові, — робота не важка, чиста, не підлежна, а, навпаки, з правами начальства. Але

знала вона також, що Вадим мусів поставитись до неї негативно. Ось, наприклад, як почув, зразу-ж підтягнув губи й замовк, як води в рот набрав. А вже як Ось губи підтягує й мовчить, так і знай, що дуже незадоволений. А від кого-ж і набрався він того духу, як не від старшого братіка?

Згадавши про Ося, Олена Іванівна не могла вдержатись, щоб не заговорити з Вадею об тім, що її вже довго непокоїло. Непокоїла-ж її чудна вдача Йосипа. Парубкові вже двадцять третій рік, а він живе, як шістнадцятилітня дівчина. Звичайно, Боже борони його від піяцтва, від гультяйства, але-ж чоловік — не камінь, молодий ще, — міг би коли небудь і випить трошки, і з баришнями пройтися десь по бульвару, і забавитись. Він же, як каторжний, тільки від роботи, так і за книжку. Не можна його відірвать від тих чортових книжок, де їх у Бога така сила береться? Одна за одною, одна за одною! Думається; ну, ось цю прочита та вже більше не буде. Куди там: аж п'ять зразу принесе. Та чи їсть, чи одягається, — все у книжку дивиться. Що вже лайки було за це, що вже сліз проплакано, — нічого!

Книжки та Антошка з милими своїми сестричками. Антошка, Макаренків син. Макаренко, слісарь у Фанштейна, батьків колишній друзяка. Хороший чоловік. Дай, Боже, царство небесне. Помер та покинув трьох дітей з старою матірю. Думав небіжчик, що син матір упокоїть на старість. А син почав революцію робить та в тюрьму попав. Та мало того що сам, ще й сестру Маньку за собою потяг. Що вже стара Макаренчиха сліз вилила, то й у всіх цих книжках не списали-б ні Антошка, ні Манька. А сказать Йосипу нічого не можна: замовчить і, хоч убий, ні слова. Аж страшно часом цього хлопця. Що він собі там дума про себе, що вичитує з тих книжок, Господь

його святий знає. Правда, не грубіян, поштивий, жаліє батьків, копійки не витрача на дурощі, а все-ж таки якось не так, як треба у його. Вигляд такий часом суворий та строгий, що й заговорить страшно. Ну, бува, що й засміється. І тоді посмішка така, що хоч бери його на руки та грайся з ним, як з трьохлітнім. Тільки останніми часами все меньче та меньче сміється він.

Олена Іванівна зітхнула, помовчала й тихіще, немов Ось був тут десь близько, знов почала:

— Боюсь я, сину, одної тут біди. Прошу тебе, Вадю, розвідайся ти про це. Казали мені люди, що Ось дуже упадає за Манькою та так упада, що хоче женитись... Я, сину, цього не переживу. От тобі моє послідне слово... Що вже нам було, а такого я не переживу. Поки я жива, не допущу у рід свій такої дочки. Убийте мене лучче, живою в домовину закопайте, а не дам і не дам своєї згоди на це. Що там найшов він у неї? Як можна на таку поласитись. Їй, звісно, хочеться, бо хто-ж її візьме, а нам яка радість? Хоч би-ж копійка яка за душею була, а то голі всі, як бубон. І сказать би, хлопець такий, що не полюбить инча. А то-ж захоти тільки. Єсть тут одна, дочка лавушника. Заможні люди, привітні; кажуть про його, що він з жидівських погромів розжився. А воно й неправда. Роботящий, бережливий, то й склав собі капитал. А хоч би й з погромів? Як добро тисячами на вулицях валялося? Хто-б не підняв? Високого стану персони та й ті гріли руки, а бідному чоловікові і Бог простить. Так дочка дуже за Осею побивається. Колись у дружбі були, до погромів. А потім і пішло на розрив. Кажу Осеві, а він... як до стіни Манька—шлюха йому миліща. Вадю, сину, внуши йому, дитино, щоб він цього не робив... щоб пожалів бідних калік батьків. Та й ще-ж яка історія! Ти-ж і не знаєш.

І мати розповіла про подію на фабриці, про Маньку, Никодима.

— Та Осип тепер як хмара ходить. Просто боюсь я, щоб він чого не вчинив з дядьком. Ой, боюсь я та боюсь! Поговори ти з ним. Він тебе послуха. Хоч він і казав, що не говоритиме з тобою, бо за щось там сердиться на тебе, щось ти невгодне товаришам зробив, а я знаю, що він тебе дуже любить. Поговори, сину!...

Вадим трохи не скрикнув „а-а!“ як мати розповідала про Маньку. Тепер дещо вияснялось. І він охоче й поспішно пообіцяв неодмінно побалакати з братом.

Батько весь час лежав тихо, заплющивши око. Олена Іванівна злегка покликала його, але він не рухнувся, — мабуть, спав. Тоді Вадим поспішно почав прощатись. Олена Іванівна попрохала його зайти до дядька і все-ж таки хоч поговорити про службу, сказати, що він не одмовляється.

Вадим замнявся, але зараз же згодився і дав слово піти до Никодима. Поцілувавши матір, він подивився на змучене, але мирне лице батька і на шпиньках вийшов з хати.

8.

У загальних сінях Вадим на мент розсіяно зупинився, пригадуючи, куди йти до Никодима. Так, направо.

Одчинивши двері, він помалу ввійшов в невеличкий коридорчик з вікном у садок. Тут було троє дверей: одні у вітальню, другі в кабінет і треті в молельню. За дверима в кабінет чулись голоси. Вадим одначе рішуче постукав і, стуливши губи та дивлячись на блискучу ручку дверей, ждав.

— Можна! — зачувся дядьків голос. Вадим зараз же ступив у кабінет.

За столом боком до дверей сидів Никодим Петрович, а проти його у фотелю якийсь военний з рідкою чорною бородою і загостреною, як ребро кістки, лисиною. Обидва дивились на Вадима чекаючим поглядом. Дядько, видно, не впізнав небожа.

— Не впізнаєте, Никодиме Петровичу? — сказав Вадим з посмішкою, підходячи до столу. Я—Вадим Простіть, що ввійшов одягнений, я на хвилинку.

Дядько, почувши імя „Вадим“, хутко підвівся. В ліниво прикритих очах його блиснув огник.

— Вадя?! — радісно, голосно скрикнув він, і зараз же поспішно і легко оббіг круг фотеля военного, простягаючи руки до Вадима.

— Чув, чув, що приїхав! Радісно мені, приємно, відрадно... Слава Богу, слава Богу... Обнімемось, обнімемось...

І з таким виглядом, немов він приступав до чогось довгожданого, надзвичайно приємного, Никодим витер ребром руки сухі, загострені губи і поклав руки на плечі Вадимові. Росту вони були однакового і лице одного приходилось як раз проти лиця другого.

Але Никодим не зараз же почав цілуватись. Він спочатку подивився прямо в очі племінникові, радісно посміхаючись. Вадим стояв спокійно, очевидно, нічого не маючи проти того, щоб приняти поцілунки від чоловіка, з яким колись не міг говорити без того, щоб кров не кинулась у голову.

— Змінився, змінився Вадюня наш... — закачав головою Никодим. — Прямо другий чоловік... Ворогами були колись! — раптом, не пускаючи рук з плечей, озирнувся Никодим до военного. — Такими ворогами, що просто смерть. А тепер от прийшов до дядька. Племінник мій... Ну, спасибі, спасибі. Дай же поцілую...

Алс й на цей раз не поцілував, тільки присунувся ближче й знов одсунувся, немов даючи Вадимові змогу оцінити як слід те, що має бути.

Вадим стояв блідий, але з тою самою спокійною й немов неуважною посмішкою і дивився прямо в очі дядькові.

Никодим же не міг намилуватись небожем. І на один бік схиляв голову, і на другий, і дивувався, і умилявся. І все, здавалось, очікував, затаївши в очах хитрий блиск.

Потім не витримавши, став цілувати. Цілував довго, присмоктуючись, слинячи те місце, де цілував. Одхилившись і глянувши в лице Вадимові, він знов притягав його до себе і смоктав і слинив. Весь час він намагався цілувати в губи, але Вадим підставляв щоку.

Нарешті, зазирнувши ще раз в лице племіннику, Никодим Петрович одпустив його. Знайоме, зле поклпуванне очей показало Вадимові, що дядько, дійсно, чогось ждав і не діждався від своїх обіймів.

Ніби згадавши про военного, він мягко, гнучко ступаючи, одійшов на своє місце і зараз же повернувся всім тілом до гостя.

— Ну, я вас слухаю далі, Африкане Львовичу, — заговорив він з таким виглядом, наче нічого не було і по другий бік столу не стояв небіж, який за чимсь, видно, прийшов.

Африкан Львович неупевнено подивився на хазяїна і пробурмотів:

— Може-б ви наперед скінчили от з ними?

Никодим замість одповіді повторив:

— Так, так... Значить, чотирі процента? А не мало часом, Африкане Львовичу? Га? Як ви думаєте?

Вадим кашлянув і проговорив:

— Вибачте, будь ласка... Мама мені казала, що ви Никодиме Петровичу, хотіли мене бачить по якомусь ділу?

Никодим повернув голову і недбало кинув:

— Постій трошки. Бачиш, занятий.

— Ну, то я другим разом прийду... — сказав Вадим і хотів повернутись.

— Чекай! — крикливо й грубо зупинив його дядько. — Другим разом... Єсть у мене час зі всякими там... Ти чого прийшов? На службу хочеш? А прокламації будеш пускать на фабрику? Знаєш, яка служба? Ні? Слідить за товаришами! Коротко і ясно.

Вадим хитнув головою з усмішкою промовив:

— Власне, дорогий дядю, я прийшов сказати, що зараз не можу взяти цеї служби. Занятий буду, а потім, коли ваша ласка, візьму і все буду робить, що треба.

Никодим гостро, допитливо дивився в лице племінникуг похоже. ніби серйозно говорить.

— Ну, голубчику, мені зараз ніколи, — раптом ласкаво сказав він. — Пройди, серце, до Тепи, вона тобі все скаже, вона ціми ділами завідує. Прощай, любий. Прощай.

Вадим уклонився і вийшов. В коридорчику раптом зірвалась з ніг і витягнулась перед ним величезна постать чоловіка з рябим чорним лицем і довгими руками. Вадим зрозумів, що це льокай і спитав його:

— Ви не знаєте, панна Тепа вже приїхала?

— Так точно! — загурчав низьким басом чоловік. — Просили вас, зайти до їх. Ви будете Вадим Трохимович? Так от, прошу сюди

Велетень кинувся до дверей і пропустив у сіни Вадима. Потім швидко оббіг його і постукав у другі двері, на половину Тепи. І, витягнувшись, голосно сказав Вадимові:

— Пожалуйте: просять.

Колись тут жила Ганна Семеновна, коханка Никодима. Тут теж був невеличкий коридорчик і де-кільки дверей. В одних стояла Тепа в довгій жовто-золотистій шовковій сукні з великим вирізом на грудях і широкою золотою сітчатою стьожкою на голові. Вона нагадувала собою пишних придворних дам на старовинних портретах. На губах у неї була радісно-лукава посмішка. Але подаючи руку Вадимові, вона уважно подивилась йому в лице.

— Що з вами? Га? — вже серйозно й хмурячи брови, немов догадуючись про щось, спитала вона.

— Нічого, — трошки здивовано одповів Вадим.

— Ви були у Никодима Петровича? Ага... Що-ж він вам говорив? Неприємне, правда? Я так і знала. Не варто було заходити. Ну, нічого, роздягайтесь.

— Я роздягатись не буду, Степанидо Макарівно, — сказав Вадим. — Я спішу... Позвольте так з вами побалакать...

Степанида Макарівна раптом узяла його за плечі й наблизила до його біле з мягким, малинового відтінку румянцем лице.

— А ну, чекайте... Чого ви такий, як заморожений? Боже, який офіціальний вираз! І не офіціальний, а якийсь... Я ще з цим не знайома. Чого ви так посміхаєтесь? Ні?... Але чого ми стоїмо. Ходім до мене. Як не хочете роздягатись, то на роздягайтесь. Ходіть.

Посадивши Вадима на канапу, Тепа сіла поруч з ним і стала лукаво дивитись в лице йому. Але Вадим одповів їй розсіяною посмішкою й чудними невидющими очима поглядав по кімнаті. Видно було, що він не помічав ні затишних куточків з мягкими килимками й подушками на підлозі, обставлених деревами й завішених східними матеріями, ні дорогих картин на стінах, ні всеї обстанови, навіваючої бажання говорити про ніжне, хвилююче, несхол-

лене. Світло дня, просіяне крізь золотисто-синій шовк завіс на вікнах, здавлене важкими порт'єрами, мягко лягало на предмети й робило їх більш інтімними.

— Скажіть мені, Степанидо Макарівно, — раптом почав Вадим, прямо і твердо дивлячись на Тепу. — Як ви все-ж таки можете так?...

Тепа ще не розуміла, що він хоче сказать, але по тону його почула, що розмова була серйозною. Вона зробила навмисне здивоване лице і навмисно-невинно спитала:

— Як саме?

Вадим на хвилину завагався: чи варто говорити, але не вдержався.

— Як ви можете, наприклад, так поводитись з моїми батьками?...

Тепа, очевидно, не з цього боку ждала балачки. Вона перестала посміхатись і з іронічною увагою й здивованням чекала далі.

— Невже ваша гордість може бути задоволена перемогою над двома старими скаліченими людьми?

Голос Вадима став глухіщим і здушеним.

— Я знаю-ж вас. Знаю, що вам любо зімняти й покорити чоловіка, вам любо силу свою показати. Але невже знущання над безсилими, змученими людьми є сила? Чекайте, Степанидо Макарівно. Я не про співчуття і таке инче говорю, а про вашу гордість. Вона у вас є, я знаю, самолюбство у вас скажене. Як воно дозволило вам так... ганебно для вашої гордости поводиться з моїми старими? Їй-Богу, не розумію, Тепо! Навіщо це?

Тепа гралася браслетом на піняво-білій руці і скидувала іронічним поглядом на Вадима. Коли він замовк, вона зітхнула, покинула браслет і сказала:

— Який ви все-ж таки одноманітний, голубчику! Вибачте, але це так. Перш усього я не маю ніякого від-

ношення до ваших старих. Це справа Никодима Петровича. Він їх сюди взяв, він їх устроював, він з ними якось там поводиться. А мене це, право, любий, не цікавить. І гордість моя, за комплімент який я вам глибоко дякую...

Тепа помалу нахилила голову.

— також тут ні до чого. А друге, дорогий Вадиме Трохимовичу, ви, здається, трохи инчий тепер, ніж в своїх віршах, де ви писали, що ваша душа неприступна ріжним там жалощам, гнівам, образам, ненавистям і тому подібному? Щось ніби не так, га? Чи це просто поетична вільність, метафора була? Роз'ясніть, будь ласка. Мені дуже це цікаво.

Вадим помітно почервонів, але посміхнувся і сказав:

— Поетична вільність, Степанидо Макарівно. Тільки всього. Поетам ніколи не треба вірити. Але ми це залишім. Скажіть мені, будь ласка, ще таку річ: через що ви пропонуєте мені цю службу шпіона у вас на фабриці? Мені теж дуже цікаво це.

Тепа здивувалась.

— Господи Боже! Хіба вам не все одно? Я знаю, що вам треба щось їсти, маю чуле серце, хочу помогти ближньому і даю вам роботу. Здається, так просто і ясно. Може ви образились?

Тепа лукаво зазирнула Вадимові в очі. В той же час вона роздирала поглядом череп його на дві половини і хотіла зазирнути в самий мозок.

Вадим байдуже одповів:

— Ображатись тут нема чого. Просто, мені цікаво було. Ви мені пояснили і я вам дякую. Тільки я мушу вам сказати те саме, що й Никодиму Петровичу сказав: я поки що не можу скористуватись вашою милою пропозіцією, бо маю де які справи, які заберуть у мене часу

на тижнів три-чотирі. Потім я з великою приємністю візьму це місце і буду вам щиро вдячний.

Тепа не зводила з його своїх гарних, сміливо й чітко обрисованих очей.

— Дуже приємно слухать... — помалу з дріжачою посмішкою сказала вона. — Я так і думала, що ви тверезо й об'єктивно віднесетесь до нашої пропозіції. Звичайно, служба ця зовсім не шпіонська, — як сказав вам Никодим Петрович, — а, так сказати, інспектора фабрики, доглядача за правильним ходом всередиинього життя. Розумієте? Никодим Петрович з своєю звичкою лякнути чоловіка зараз же перекрутив. Доказом моїх слів може бути те, що в ваших обовязках не лежить давати відчит адміністрації фабрики в таких річах, які не торкаються її господарського життя. Розумієте? Хочете, ми вам можемо дати инчу посаду! — вмить живо додала Тепа. — Наприклад, простого конторщика, робітника, що хочете?

Вадимові здалось, що Тепа занадто пильно чекала одповіді й слідила за його лицем. Він зрозумів, що коли він зразу ухопиться за цю пропозіцію, то цим покаже, що не вірив їй.

І він спокійно сказав:

— Ну, мені все одно... Яке буде вільне, те й прошу мені дати.

— Чудесно! — весело одповіла Тепа, немов цілком повірила йому. — Я дуже задоволена, що ми погодились. А ви,... Вибачайте, чим же ви будете заняті цей місяць?

— Я в університет хочу вступити.

— А-а, в університет! Це дійсно... Правда, правда!... Але-ж потім вам треба буде працювати? На лекції ходити?

— О, це дурниця. З цим можна буде устроїтись.

— Правда... Ви—юриста? О, юристам легко...

Вадим, ідучи до Тепи, зарані знав, що нічого від неї не дізнається. Чого вона хотіла, яку гру грала, навіщо їй треба було давати йому якусь службу, — він не розумів. І тепер йому не вияснились її цілі. А що були якісь потайні цілі, цього Тепа й не ховала, — в очах на губах весь час грав знайомий, лукавий викликаючий сміх, в поводженню було занадто багато довірря до його, Вадимових слів, показного і підкресленого довірря. Про той вечір, коли він дав Саламандрі двадцять п'ять рублів, вона не згадала ні біля воріт ні тут, наче нічого не було тут.

— Слухайте, Вадиме Трохимовичу, — раптом инчим, сердечним і уважним тоном сказала Тепа: — може вам потрібні гроші тепер? Будь ласка, скажіть, я з великою приємністю поможу вам... Серйозно!

— О, дякую дуже... — уклонився Вадим, — але я маю поки що. Крім того, мені ось пропонують урок і я ще підзароблю на цей місяць... Дякую.

— А, урок!... Мені Олена Іванівна щось говорила чи навіть... Так, так, я й забула... Це той лист, що приносила одна панночка? Мабуть з її братом?

Щось у голосі її чи в лиці здалось непевним Вадимові.

— Так, з братом... чи той з сином її брата...

— Ви, мабуть, її недавно знаєте?

Знов щось хистко прозвучало в байдужому, злегка зацікавленому голосі Тепи.

Вадим зімнявся.

— Ні, я знайомий з ними давно... Особливо з панною. Родину всю мало знаю. А панну більше.

Тепа лукаво підморгнула й засміялась.

— Ну, звичайно, панну ви повинні більше знати... Чи не та це часом, що була вашою нареченою, коли ви си-

діли десь там у Київі чи Москві в тюрмі? Га? Признавайтесь!

Вадим трошки змішався і занадто байдуже сказав:

— О, ні... То була инча.

— Ну, значить, ця! — постановила Тепа. — По очах бачу, що ця. Я-ж ваші очі, як свої п'ять пальців знаю Бачу, що брешете. Правда, брешете?

Вадим проти волі засміявся.

— Ну, розуміється, вона! — переконалась зовсім Тепа. — Нічого, гарна... Мені дуже подобалась.

— А ви хіба її бачили? — дуже живо й трохи непокійно скрикнув Вадим.

Тепа голосно засміялась.

— Ага, злякався!... Не бійтесь, вона тільки дала мені листа і зараз же пішла. Так що я нічого не встигла їй розказати... Вона ревнива?

— Не знаю... — посміхнувся Вадим.

Ах! От же яка штука! — вмить скрикнула Тепа. — Фу, яка-ж я дурепа, не догадалась. Голубчику мій, та ви не до університету вступаєте, а до шлюбу! Ну, розуміється! А я повірила. Ну, це не гарно з вашого боку: ми вам щиро пропонуємо службу, я вже подумала, як зробить, щоб удержать за вами місце, а ви... он який! Ну-ну! Тим то така була філософія, песімізм, розчарування, а потім раптом така зміна. Тепер я розумію... Ну, поздоровляю вас!.

— Дякую! — сказав Вадим, сміючись. — Але трошки ще рано... Тюремна наречена ще не справжня наречена.

— А! А, значить, була тюремною?

Вадим як спійманий змішався.

— Ну, була, та що з того? Справді, Тепо, це — неправда... Я не збираюсь женитись і, дійсно, вступаю до університету.

Тепа з усмішкою слідила за кожним рухом його лиця.

— Не вірю! — погрозливо покачала вона головою. — Ой, не вірю я вам... Ну, не хочете сказать, не треба. Де-ж ви оселились?

Вадим на хвилинку затримав одповідь.

Уявіть собі: у того лакея з дочкою, що ви в той вечір викинули з кватири.

Тепа не здивувалась, а весело й байдуже сказала.

— От дійсно! Як же це так трапилось?

Вадим по цьому зрозумів, що вона нічого не забула й не простила.

— Так, випадково. Шукав кімнату, а вони як раз перебрались і рішили наймать одну хатинку. Я й узяв.

— Я вам не дуже заздрю. Ну, це не цікаво. Розкажіть краще, як ви жили, де були... Знаєте, я й досі ще не вірю, що це ви. Як у сні.

Вадим хотів одговоритись тим, що треба піти взять урок, але Тепа одняла картуз і сказала, що наречена не втече нікуди. Вирвавши картуз, вона, як колись, провела рукою по щоці йому і ласкаво показала кінчик червоного язика.

Потім підсіла ще ближче, обвіваючи запахом ніжних й незрозуміло-хвилюючих пахощів. Поклавши ногу на ногу і виставивши малюсенький носик черевичка, вона пустотливо погойдувала ним. Шовк блискучими приємними хвилями спадав з ноги додолу й шелестів, як суха трава. Руки були оголені майже до плеч і проти волі звертали на себе увагу своєю красою й піняво-білою рожевостю. А шкура була ніжна, без пукришків, як оксамитна

То зазираючи Вадимові в очі, то немов випадково торкаючись до його руки, Тепа раптом почала згадувать давноминуле.

— Памятаєте, як ви страшно серйозно доводили мені, що вам все ніколи, що треба спішить на засідання трохи не центрального комітета і сиділи зі мною до самого ранку? Страшенно комічно було. А покажіть палець. На якій руці? На правій!... Єсть шрам? Єсть. Пам'ятаєте?

Це був знак першого признання. Доведений до сказу насмішками й глузуванням Тепи; він од люті поклав палець у рот і розчавчив його до самої кістки. За це Тепа вперше розцілувала його і вперше була тиха та покірна весь вечір.

— А садок згадували? І пропаганду теж?

Був час, коли Вадим носив Тепі нелегальні книжки, бажаючи з'агітувати її. Тепа спочатку одмовлялась, сміялась, а потім несподівано погодилась і брала всі книжки, які давав він. Так тягнулось з місяць. А потім виявилось, що вона викопала в садку яму і акуратно складала туди всю літературу, не читаючи її. З цього проводу вийшла перше серйозна сварка, яка й закінчилася тим, що Тепа стала любовницею Вадима біля тої-ж самої ямки за бесідкою.

— Пам'ятаєш дворника Родівона? А „гостинницу Італію"? А як ти ловив мене?

І тут же, немов боячись, що він не пам'ятає, починала лукаво, шопотом розсказувати, весь час зазираючи в очі і торкаючись його руки.

Вадим спершу усміхався й підтакував. Але далі замовк і тільки дивився на свіже, незачеплене часом, розквітле лице Тепи. Очі у неї розгорілись ніби й справжнім огнем, на щоках заграв рум'янець, як і в ті часи, коли вони сиділи в бесідці. Під підборіддям трошки повніше шия стала, але це немов надавало більше дозрілости красі.

Вадим потягнувся за картузом, але Тепа взяла його руку й не пустила більше. Вадим ніяково посміхнувся, але руки не однімав,

„Цікаво, що буде", — подумав він машинально, як у сні.

А Тепа обережно й ще тихіше почала вже згадувати де-які сцени з „Гостинницы Италіи". Вадим иноді потискував плечима, іронізував, але Тепа тільки поглядала на його й провадила далі.

Раптом Вадим зітхнув, засміявся і рішуче випростав свою руку.

— Все то правда, Степанидо Макарівно, але, знаєте, час не стоїть, мені треба йти. Будь ласка, дайте мені картуз.

— Ще рано. Нема куди тобі йти. Комітетів більше нема. Ти тепер мій цілком. Чого смієшся? Думаєш не будеш моїм? Ох, голубчику Я чую, чим ти дихаєш... Ні, без жартів, хочеш, скажу тобі щиру правду? Ти був єдиним моїм коханим. Не віриш? Як хочеш. Після тебе були любовники, а коханих ні... Ти думаєш, я сміялась, коли оце згадувала? Думаєш? Правда, не віриш, що у мене зараз страшно солодко болить серце? Ні? ніхто не повірить, і я сама не вірю... А болить. І в тебе болітиме. І, може, вже болить. Болить чи ні?

— Дайте картуз, Тепо.

Тепа подивилась на Вадима, на його недобрий блиск очах та побілілі губи і поспішила сховати задоволення. Подаючи картуз, вона сказала:

— Тільки не смійте нареченій говорить про мене. Чуєте? А в тім, можете! Навіть можете женитись. Я ревнувать не буду Коли-ж побачимось?

І зараз же сама грубим, одривистим голосом додала:

Ніколи!" Пам'ятаєте, як колись ви мені так одповідали? Ну, коли?

Не знаю. Скоро, мабуть. Ну, до побачення.

Тепа встала, стиснула йому руку й вивела аж на ганок, не говорячи більше ні слова: по вигляду Вадима вона бачила, що треба помовчати.

Вернувшись до себе, вона походила по хаті, посміхаючись і приклавши долоні до щок. Подивившись у дзеркало, вона непохваляюче похитала головою і знов заходила. Потім сіла на те місце, де сиділи з Вадимом і задумчиво поклала голову на спинку канапи.

9.

Діна вернулась додому дуже пізно, майже о другій годині. Тихенько пройшовши в свою хату, вона несподівано застала там Модеста. Він ходив з кутка в куток, заклавши руки за спину і пожовуючи губами. На неї подивився з таким виглядом, немов вона вся була обляпана болотом. Одне вже те, що він жував губами, заклавши руки за спину і дивився таким поглядом, могло роздратувать найспокійніщу людину. Але було пізно, Діна не хотіла піднімать історій і тому не дала волі своїому роздратованню. Навпаки, вона весело, довірчиво, як другу і мужу, почала розказувати, як провела вечір. Знаючи Модеста, вона, щоб не робить йому неприємности, трохи змінила правду, сказавши, що була в театрі з Софі Гадальцевою, яку випадкаво зустріла. Було дуже весело через те, що пішли на студентські місця. Потім зайшли до Софі, випили чаю і Софі з чоловіком провели її аж додому. От і все. Оповідаючи, вона роздягалась, сміялась і весь час ніжно й як мужа та друга цілувала Модеста. Але цей міщанин перш усього звернув увагу на те, що від неї пахло вином і сігарою. При цьому він виявив себе, як щирий міщанин і провокатор. Замісць того, щоб по дружому отверто спитати її, чому від неї пахне вином, він ужив провокацію. Наче заклопотаний її здоров'ям, цей провокатор вперед викликав її на те, що вона запевнила його, що нігде нічого, крім чаю не пила. Після того раптом загорівся благородним гнівом, обуренням і сказав, що зразу почув від неї дух вина. І тут же почав

виливати на неї цілі помийниці: що вона безсердечна мати, що вона шлюха, що вона ганьба всеї їхньої міщанської родини, що її треба нагайом вигнати зараз же на улицю в одній сорочці. Звичайно, від такої несправедливости хоч кого може кинути в лють. Діна не витримала і шпурнула гребінем в морду провокаторові. Тоді він довершив свою шляхетність: озвірівши, схопив її за роспущені коси і почав бити тим самим гребнем по чому попало. Діна зчинила крик. Позбігались Олеся, Юрій, Дуня. І тільки тоді Модест випустив її. В сльозах, в істериці, побита, принижена, Діна заснула тільки вдосвіта.

А Модест, схопивши пальто й шапку, вибіг на улицю і блукав по безлюдному городу до рана. Вернувшись додому, він пішов просто до матері. Зінаїда Василівна, розбужена криками Діни, вже не могла спати й сиділа в креслі всю ніч, дивлячись в вогонь каміна. Вона не здивувалась приходу Модеста, немов знала, що він мусить прийти до неї.

Модест мовчки сів біля матері на лавочку для ніг спершн лікті на коліна й затуливши руками лице. Зінаїда Василівна почала тихо гладити його по голові. Віконниці були зачинені і в хаті горіла електрика, хоч на дворі було вже зовсім видно.

Довго так сиділи без розмови мати й син.

— Що там було у вас? — нарешті сумно й тихо спитала Зінаїда Василівна.

Модест помовчав і почав оповідати. Оповідаючи, він уже знов роздратувався.

— Чого я не можу, мамо, винести, так це її безоглядного, нахабного неблагородства, невеликодушія. Це мені мутить розум. Не можу! Вона знає, як я свято шаную нерозривність шлюбу, знає, що не вижену її і користується цим. Мало того! Вона сама щиро переконана, що

я й не маю ніякого права, розумієш, права щось їй зробити: вона моя жона! Як у неї це зживається разом, ця віра в святість шлюбу і такі вчинки — не розумію... А проте, яка там святість? У неї святість? В право вона вірить, от що! І при тому вона не вірить, що я шаную шлюб через переконання свої, вона дума, що я не маю права розірвати. От що! Цього я не можу винести.

— А мусиш, сину... — сказала Зінаїда Василівна. — Нехай собі так дума, а ти знай своє...

— Ах, мамо! Та діло не в тому, що вона дума, а що робить. Хай дума, як хоче, алеж мусить бути якесь... якась охайність. Головне, що ні одного слова у неї нема правдивого. Нічого святого. Все бреше, про що хочеш. Бреше як попало, часто без потреби. Еґоїзм такий наївнозлий, вузький, коротенький, що дальше моменту нічого не помічає. Вона все пускає в хід, що хочеш. Ти знаєш, я чую, що через неї я загубив половину своєї віри в правду і святість якихсь ідей. Оце її панібратське поводження зо всіма ідеями, мене нищить. Оці її аргументи, ідеальні, возвишені, це постійне посилання на свою поступовість, ця безоглядна брехня... І крім того, ти знаєш, вона сама вірить, що вона, дійсно, поступова, що вона страдалиця, що все, що говорить, говорить не через свій паршивенький еґоїзм, а ідейно. Тепер на все ідеї, на всяку пакість, всяка мерзота знаходить своїх поетів, ідеологів і робиться геройством. Який небуть педераст, мерзотник, грязь — пише цілі поеми. Жінка волочиться зо всіма — теж поема, проблема, трагедія. Дітей не любить, знов таки поема, проблема, поступовість. Годі жінці сидіти біля дітей та на кухні. На все есть своя теорія. Що тепер святе, ідейне, поетичне, чи педерастія, чи хождіння в народ, чи сім'я і діти, чи тічка любовників, що поступове, що ні — невідомо!

Модест замовк і знов затулив лице руками. Зінаїда Василівна не перешкожала йому говорити: хай виговориться, легче буде...

— Ну, хай так! — піднімаючи голову, знов почав він. — Хай педерастія, тічка любовників, скетінгрінк, ресторани, вино, хай це поступовість, ідейність, хай, добре, нехай так. Алеж тоді вже не може бути инче поступовістю. Ні, у неї все разом, все, що хочеш. Сьогодня педерастія, завтра релігія, вранці астрономія, ввечері сім'я, через хвилину вже сім'я міщанство, педерестія — гадость, релігія — глупость, знов через хвилину все це поезія, проблема. Що їй в даний момент вигідніще, те й добре, те й добре! Обовязок, повинність? Це — міщанство. Тепер ці слова старі, не здатні ні до чого. А тут же кричить: „твій обовязок дбати, щоб сім'я твоя не голодувала, я жона твоя, ти повинен поважати мене". Голова крутиться. Бувають минути, коли хочеться просто посікти її на дрібні шматки. Ні, правда: обовязок це подла, паскудна річ! Коли-б я не вважав за обовязок женитись на цій тварі, я-б пів життя собі й другим урятував. А тепер що я можу зробити? Що? Говорить з нею? Умовлятись? Прошу! Вона на все згодна, на все. Трудно їй згодитись? Їй один клопіт: це не піймались, не дати мені в руки доказів. От і все. Але це-ж нестерпне, мамо, нестерпно так жить!

Модест упав головою в руки і заридав сухим, безпомічним риданням. Зінаїда Василівна тихо гладила його по голові. Коли він трохи стих, вона заговорила:

— Потерпи ще, Модю, потерпи, сину. Що-ж робити? Все наше життя — є обовязок. Нехай вона так, а ти так. Коли хтось чинить неправильно, то це не оправдання для нас робити так само. Ти собі своє знай. І повірь, сину, це луччий спосіб, ніж сварка. Вона — людина не глупа, вона мусить побачити твою правду. Тяжко, я знаю. Але

де легко, у кого? Всі, сину, страдають, той од того, той від другого. Наша задача, наша повинність і вся поступовість у тому, щоб покірніще, безропотніще нести свій хрест. Щасливі ті, що несуть, що мають силу нести його а веселістю, але не ті, що не мають хреста. Таких, сину, нема, повірь мені. Великий сімвол показав нам Христос, узявши на свої плечі хрест

Довго ще говорила Зінаїда Василівна, говорила доти, доки Модест не почув, що тихий сум, жалість до себе й до Діни не защеміли в його серці. І не словами добилась цього мати, слова були давно йому відомі, багато раз сказані, добилась вона чимсь, що було поміж словами, певностю, досвідом, непохитною вірою в ці слова, рожденною власним пережитим горем.

Од матері Модест пішов до Діни. Вона теж, певно, думала про сварку, бо зустріла його з чекаючим і винуватим виразом в лиці. Це ще більш зворушило Модеста і він замість того, щоб мирно, але рішуче поговорити з Діною, виробити з нею якийсь модус життя, (як умовився з матіррю) ні з того, ні з сього почав прохати вибачення. Діна розплакалась. Він ще більш почув себе винним і став на коліна. Діна розридалась. Але, стоючи на колінах, він уже почав роздратовуватись. Манерний плач Діни, з трагічним заломлюванням рук, розпущене волосся, штучна покірність уже викликали бажання схопить за руки й шпурнуть її об землю, щоб справді заплакала дійсними сльозами. І особливо дратувала ця покірність, що побільшувалась з побільшенням сили його вибачень.

Він вийшов од неї зверхнє примирений, навіть поцілувавши її, але з тяжким і гнітучим чуттям на душі. Почуваючи втому, він ліг спати.

Але не встигли всі трохи заспокоїтись, як выступив Юрій. За чайом, коли прийшла Галя, він сидів похмурий,

жовтий, не одповідаючи на невинні Галіні зачіпання і щось думаючи. Галя була дуже мила з своїми локонами і синіми очима ляльки. Вона задавала такі комічно-наївні питання, що всі проти волі сміялися.

І раптом Юрія як прорвало.

Говорили щось про аскетизм і аскетів. Говорила, власне, Діна, яка недавно багато розмовляла з цього приводу з одним видатним дослідувачем аскетизму в давні часи.

Галя дуже пильно слухала, спершись як діти підборіддям собі на руку. І вмить живо й невинно скрикнула:

— Юрку! Значить, ваш Полкан теж аскет?

Юрій, видно, не слухав розмови, бо не зрозумів її питання.

— Який Полкан?

— Ну, ваш Полкан, що в Линянці. Чи не Полкан, а Трезор. Полкан це у дяді Семена. Значить, і Трезор аскет?

І вона з захопленням і невинністю поширила очі.

Чому-ж аскет?

Ну, Господи! Ви-ж самі казали, що він ніколи не бігав з другими собаками і не ухажує...

Договорюючи, Галя вже почервоніла й от-от мала розплакатись під серйозним поглядом Юрія, хоч і старалась невинно посміхатись.

Юрій одвернувся й з злісною насмішкою бовкнув:

— Такий самий аскет, мабуть, як і ви.

Це було так несподівано для ввічливого Юрія, що всі більш здивувались, ніж образились. Галя-ж просто перелякалась і тільки через те не заплакала.

Але це очевидно тільки був вступ, бо Юрій зараз же встав і жорстко-рішуче сказав матері:

— Мамо! Я знаю, що в нашім домі ведуться про одну особу образливі для неї й для мене розмови. Про яку

саме особу, не треба говорити. Обявляю вам: коли ви хочете, щоб я жив з вами, то прошу з іменем нареченої вашого сина поводитись більш достойно. Сьогодня я їду на місяць по своїм справам і адреси не дам нікому. Можете переказати це Анатолію і Модестові, а також моє до них прохання виділити мою частину з маєтку. А тепер бажаю всім найкращого!

Він уклонився і, не поспішаючи, вийшов з хати. Всі були придавлені й ошелешені. Зінаїда Василівна сиділа недвижно, дивлячись в шклянку з молоком і надушуючи на пучки крихти хліба з столу. Галя спочатку зблідла і стала жовтою, як локони, потім почервоніла й з налитими слізми очима хутко вийшла з-за столу. Олеся розтерянно пішла за нею в передпокій, де Галя, одвертаючись від неї, хапливо одягалась.

— Ні, це занадто! — раптом скрикнула Діна й схопилась з місця, — Це неможливо! Так усіх образити за якусь... шваль, так обидити дівчину, це... це... надзвичайно. Я мушу вияснити це Юрію, я не можу!

Зінаїда Василівна хотіла зупинить її, але Діна ще раз з обуренням сказала „я не можу“ і вибігла з хати. Але через кільки хвилин вернулась і проговорила:

— Нема. Пішов через кухню. Одягся і вийшов. Без чемодана, без нічого... Але сказав Дуні, що не прийде на обід і взагалі місяць не буде дома. Значить, не прийде. Как ето возмутительно! Фу!

В цей як раз момент прийшов Вадим говорити про лекцію. Діна хотіла було сказати, щоб він прийшов пізніше, але Олеся так перелякалась цього наміру, що аж за руки її схопила. Вадим в цей мент роздягався у сінях. Він, певно, сам помітив, що прийшов не до речі, бо зараз же, як ввійшов, сказав:

Я на одну хвилинку. Модеста Аркадієвича, мабуть, нема дома?

Він звернувся чомусь до Діни. Та від цього зразу подобрішала.

— Ні, він дома, але спить. Він працював усю ніч і тепер спочиває... Сідайте, будь ласка, — мило посміхалась вона. — А коли у вас є якесь діло, скажіть нам, може. ми й без Модеста щось зробимо.

Вадим завагався, але зараз же рішився й сказав що прийшов з приводу запропонованої йому лекції. Олеся злегка почервоніла.

— Ах, лекції! — живо скрикнула Діна. — Він говорив про це так. Ну, я думаю, ми й без його роз'яжемо цю справу. Правда, мамуню?

— Звичайно, — посміхаючись до Вадима, сказала Зінаїда Василівна.

Вадим одповів її теж посмішкою. Але Олеся помітила, що і в лиці і в посмішці Стельмашенка було щось ненатуральне, розсіяне, натягнуте, закостеніле. Говорив він як з людьми, що дають роботу, і тільки про роботу. Щоб трохи розбити ніяковість від цього його тону, Олеся привела Славка.

Вадим устав і за руку привітався з ним. Славкові він, видно, не подобався, бо хлопець зараз же одійшов і став коло бабуні, тоскно подивляючись на всіх. Олеся його вивела. Вадим теж став прощатись. Його не держали.

— Тільки от що. вибачайте, як вас по батькові! — сказала Діна.

— Вадим Трохимович.

— От що, Вадим Трохимович, ми вже зарані умовимось.

Тут Діна зробила серйозне й сумне лице.

— ...Ви вже, будь ласка, з Славком не піднімайте... непідходящих його возрасту вопросів. И закон Божій

все О политикѣ и прочем... Вы меня понимаете? Он мальчик нетронутый, чистый, мы не должны насиловать его волю... Пусть вырастет, сам выберет, во что ему вѣрить... Я вас очень об єтом прошу.

Вадим серйозно уклонився і теж по руському одповів їй:

— Візьму це на увагу Постараюсь зробити, як кажете.

Олесі було ніяково, але вона нічого не сказала. Прощаючись, вона тільки міцніще, ніж слід, стиснула Вадимові руку й проговорила:

— Так до завтра? Правда?

Вадим на хвилинку ніби прокинувся, подивився на сердечну й ваблячу посмішку і хотів щось сказати, але зараз же став серйозним, уклонився і вийшов.

Дома у себе він ліг на ліжко і не рухався. Не було ні сорому, ні підняття захвату, ні думок, — одне почуття страшної втоми від голоду. Голову з-заду душило і груди здавались надзвичайно важкими. В роті що хвилини висихало і наче нудило. Це Вадима зацікавило. „Хіба може нудити від двох днів?“ — думав він, стежачи за собою. Потім непомітно знов переходив до способів одшукання грошей.

Можна було-б узять у матері. Але гроші, які вона має, (коли ще має), всі Осеві. Значить, це все одно, що взять у Ося.

Можна було-б попрохать у Мікульських завдаток за лекцію. Але краще ще двадцять днів голодувати, ніж це.

У кого ще? У Піддубного? Так, але прохать карбованця — безумно тяжко й неможливо. А десять карбованців він напевно не дасть. Не сказать же йому, що два дні не їв?

Більш нікого не було. „Хіба у Саламандри? Двадцять копійок! Сказать, що десь забув свій гаманець, а треба, мовляв, купить папирос. У вечері віддам".

Але й на це не вистарчало відваги. Хто зна, чи є у Саламандри. І так винен їм за кватиру.

Потім знов виступало яке небудь фізіологичне почування, яке через щось цікавило і Вадим прислухався до його. А далі вертався до грошей.

Так пролежав він аж поки не зтемніло зовсім з хатинці. За стіною чулось порання Саламандри.

Вадим раптом встав і помалу пішов у кухню. Постукавши в двері й, не дістаючи відповіді, він обережно одчинив їх і ввійшов. Коло печі стояла Варка, гордовито випнувши груди і зневажливо-понуро дивилась на його.

— Можна ввійти? — несміло спитав Вадим.

— Входьте, як треба.

— Та... невеличке діло. Ви не одвічали на мій стук. Я думав, що вас нема.

— Я нічого поганого не роблю тут, щоб мене стуками предупрежать... — відповіла горбата, кидаючи рушник на лаву.

Вадим силуванно засміявся.

— Ні, я не через те стукаю... А просто така звичка... А знаєте, за чим я до вас прийшов? — жартівливо перебив він себе.

Варка тим зовсім не цікавилась. Як треба, то сам скаже.

— Бачите, така штука вийшла. Був я у своїх сьогодня, виймав для чогось свій кошильок та й забув його там, а мені треба папирос купить. Бігти до своїх далеко, а ввечері я все одно мушу там бути. Так чи не могли-б ви мені дати до вечора копійок двадцять? Сьогодня ввечері я вам...

Саламандра хмуро, пильно зиркнула на його, потім мовчки й рівно підійшла до мисника і дістала звідти двадцять копійок. Подавши їх Вадимові, вона одвернулась і взяла знов свій рушник.

— От дякую! — червоніючи й силкуючись бути веселим, сказав Вадим. — Так я вам увечері...

І, не договоривши, вийшов.

Купивши чорного хліба, сала і на три копійки десяток цигарок, Вадим знов ліг на ліжко й почав жадно їсти. Хліба й сала хутко не стало і хотілось ще їсти, але коли він закурив, перехотілось і по тілі пройшла розслабленість і ніжна теплота.

„Мила Саламандра!“ думав він з ніжностю до каліки.

Було почування трохи подібне до стану видужуючого. Пахло вохкостю, кухнею, але бог з ними, з тими запахами, вони не шкодять. Лямпи світить не хотілось, взагалі, нічого вже не хотілось, тільки лежати й чути власну, здоровлячу теплоту.

Вмить в сінях зачулось якесь шарудіння, клацання клямкою дверей, потім нерішучі кроки і стук у двері.

— Хто там? — здивовано спитав Вадим.

— Це я... — глухо обізвався голос Ося.

Вадим зразу пізнав, хто прийшов; навіть ще не чув голосу, а подумав, що це Ось.

Він схопився з ліжка й крикнув:

— Ввіходь!

Двері одчинились, але нічого в темноті не було видно.

— Чекай, чекай, я зараз запалю лямпу! — поспішно проговорив Вадим.

— Можеш не запалювать... — холодним і чужим голосом проговорив десь з порогу Ось. — Я прийшов до тебе, бо мама прохала привести тебе до Ксені. Я їй обіцяв. Підеш?

— А чого-ж? Піду. Так я зараз найду свій плащ... Ага, ось є. Так...

Засвітивши сірника, Вадим найшов свій картузик, накинув плащ на плечі і, запалюючи другого сірника, сказав:

— Ну, ходім.

Виходячи, він подумав, що треба було-б змести з ліжка крихти, — Саламандра ввійде й побачить, для чого він брав у неї гроші.

„Не ввійде! — рішив він. — Чого їй там треба. А прийду, змету".

Власне, Вадимові в такому стані, як він був, не хотілось іти до сестри. Він знав, як у батьків, не зможе заткнути своєї пробоїни і ще викине щось сентіментальне при Осеві. Без його, може, й з охотою пішов би. Але відмовитись спочатку не подумав, вражений тим, що прийшов Ось, а потім зробити це було якось ніяково.

Дорогою брати не балакали. Вадим не хотів перший заговорювати, бо невеликодушно скористувався-б тим, що Ось був примушений через матір іти з ним. А Ось теж мовчав.

— Ну, як ся маєш? — раптом само вирвалось у Вадима і цілком легким, знов насмішкуватим голосом. Але насмішкуватости цеї як раз і не треба було допускати з огляду на „розкисленість", в яку він мав попасти у Ксені. Повинна-ж бути якась льогичність в настроях!

— Нічого.

— А на фабриці як? — невідоме через що прийшло Вадимові в голову питання.

— На фабриці буде страйк... — байдуже й коротко відповів Ось. Не промовчав, не сказав що небудь вроді „Я з тобою не хочу говорить", а відповів. Але в тому,

що він відповів і так відповів і була найбільша чужість. Так він кожному сторонньому чоловікові сказав би.

— Он як? Значить, таки буде? Валяйте, валяйте. „Борітеся, поборете, вам бог помагає, за вас воля, за вас правда святая“. Чи як сказав Шевченко?

Ось мовчав і, стуливши губи, дивився перед себе, неначе сам ішов.

Вадим теж замовк. Потім знов заговорив, розпитуючи тепер про Ксенію. Ось так само відповідав, коротко, точно й холодно, немов ставляючи в ряд залізні стовпчики. Як він сам відносився до Ксені й її чоловіка Федора Васильова, не можна було зрозуміти.

Жила Ксеня не дуже далеко. Уличка була темнувата з рідкими замурзаними лихтарями. Будинки були одноповерхові, убогі, між ними тягнулись довгі тини, за якими певно, були городи. Часом з під воріт на братів кидались собаки з такою раптовостю та люттю, ніби тільки їх і піджидали тут цілий день. Але хутко одставали й зникали позаду.

Кватира Ксені була у флігелі. Флігель цей був похожий на довге біле корито, поділене на ряд кватир, в яких жили робітники, дрібні служащі, прикащики. Як сказав Ось, таких манюсеньких, цілком однакових кватирок в цьому кориті було аж десять. Одна кімната, кухня, сінці й більше нічого.

Сіни були маленькі, як пуделко од сірників, приліплені до стіни. Після них була кухня. Тут, певно й їли, бо стояло два столи, один з цератою. На йому квоктав самувар. В кухні не було нікого. На лаві стояв великий горщик, з якого йшла пара, збіраючись хмарою під стелею. Велика піч топилася. Двері в сусідню хату були зачинені і звідти чувся гомін голосів, жіночих дитячих. Часом прорівався плач маленької дитини.

Ось постукав і голосно спитав:

— Можна туди? Це я й Вадим.

Стало тихо. Потім зараз же двері хутко розчинилися і вибігла жінка з закоченими рукавами похожа на Ксенію, але старша й грубіща. Вона зараз же підбігла до Вадима й, не кажучи ні слова, обняла його голими руками за шию. Руки були мокрі і по тілі від цього пройшов холодок. Жінка похожа на Ксенію, почала цілувати Вадима і одночасно плакать. Потім закрила лице хвартухом і пригорнулась до брата.

— Ну, от! — сказав Вадим жартівливо, стараючись сховати хвилювання. — У жіночої нації программа стріч однакова скрізь. Ну, покажись хоч, яка ти тут стала, може й я заплачу.

Він одняв її руки з лиця і подивився. Від колишньої краси „чарівниці Ксені“ лишились тільки очі, чорні, м'ягкі, глибокі. А лоб пожовк і вкрився зморшками, щоки погрубіли, розмнякли, ніс став ширший, губи зівяли. Вся вона зробилась занадто широкою й плескуватою.

— Що, гарна стала? — витираючи сльози, сказала Ксеня. — Заплакать можна?

— Плакать не плакать, а радіти, то правда, нема чого...

— Ну, ходім туди, а то з кухні холод іде в хату. А ми як раз дитину купаємо.

Ось уже пройшов. Вадим пішов за Ксеньою й зачинив за собою двері. На його пахнуло зараз же милом, парою, пелюшками, і спертим повітрям хати, де багато людей. Посеред хати на стільцях стояли великі ночви з водою, в яких лежало маленьке жовто-червоне тільце дитини. Олена Іванівна одною рукою піддержувала його під спинку, а другою рукою плескала йому на грудки й на голову водою. Вона тільки на мент глянула на Вадима, закивала йому головою, посміхнулась і знов нахилилась

до дитини. Дитина слабо неуміло водила ніжками в воді і задоволено пхикала, здивовано й довірчиво водячи очима то на бабцю, то на матір, яка стала в ногах її.

— Господи помилуй, Господи помилуй! — приговорювала Олена Іванівна, не перестаючи хлюпати.

— Ой, Боже мій, Боже мій, як же ми любимо купочки...

По обидва боки ночов чорніли й жовтіли чотирі дитячі голови, одна одної нижче. Найнижча голівка була під ночвами й великими чорними оченятами цікаво дивилась на Вадима. Останні тільки гостро зиркали й зараз же одверталися. Найбільша дівчинка год восьми держала в руках губку, яку їй певно дала Олена Іванівна.

— Сідай, Вадю, де небудь! — сказала Ксеня. От Боже мій, як раз ми з купанням тут розходились.

— Нічого! — обізвалась мати грубоватим ніжним голосом, — підожде, не великий пан. Ми його довше ждали. Підбав, доню, водички гарячої, щоб не застудити, храни Цариця Небесна. Ой, Господи, Господи, які у нас ноги великі та дужі!... Ух, ух, ух!... Лий, лий, ще трошки. Господи помилуй, Господи помилуй.

Вадим сів біля груби, від якої пахло димом та паленою глиною і став дивитись. Йому було видно всіх, навіть Ося, який сів по другий бік на ліжко й дивився на купання. На стільці стояла лямпа й освітлювала обличчя так, що тіні лягали вгору. І особливо Вадима вразив вираз лиця у матері та брата. Мати була вся осяяна ніжностю й любовью. Кожний рух її очей, губ, випромінював стільки зворушення, напруженої турботи, руки її так бережно ходили біля мокрої голівки дитини, що те проти волі заражало всіх. Це було щастя, не думаюче, не бажаюче думать, не потребуюче цього, щастя старше від всяких дум, віковічне й вічно молоде.

Брат теж змінився. Завше тісно стулені тонкі губи його розкрилися й це зразу надало лицю характер ди-

тячости, м'якости. Очі несвідомо посміхалися, слідкуючи за пацанням ніжок і безладним мотанням червоних пухких рученят, які плутались наче ноги п'яного. Один раз Осеві, видно, здалось, що дитина має вприснути з рук і він злякано напружився, готовий кинутись на поміч. Але це була помилка: старі, покручені руки матері знали що робили.

— От, сину, вчись! — щасливим голосом сказала Олена Іванівна, повертаючи до Вадима голову. — Іди сюди, подивись, якого молодця племінника маєш... Дивись, які руки. О! А ну, Лусю, дай дядькові кулаком.

Дітячі голівки засміялись, соромливо поглядаючи то на Вадима, що підійшов до ночов, то на маленьке пухке тіло Луся, яке немов судорожно вовтузилось у воді.

Вадим похилився до його й клацнувши язиком, торкнув пальцем за підборіддя. Лусь зразу перестав пацяти ніжками й здивовано-серйозно задивився на руду бороду чужого чоловіка. Потім перевів оченята до мами, немов питаючи „що воно таке"? Але тут же, забувши про все, весело несподівано й для себе пискнув і так ляпнув ручкою по воді, що бризки полетіли на Вадима, на дітей і навіть на бабуню. Всі голосно засміялись. Лусь хутко подивився на всіх, наче спішучи й собі побачити те смішне й знов забув і забив ручкою по воді.

— Дійсно, герой! — сказав Вадим, не помічаючи, що сам весь час посміхається тою ж посмішкою, що й мати, й сестра, брат і дітлоха.

Олена Іванівна обережно набрала в жменю води й полила голівку Лусеві. Вода полилась по лиці. Така несподіванка здивувала й образила Луся. Він скривив губи незадоволено пхикнув. Але тут тепло захлюпало йому по грудках і це примирило його з бідою. Він замотав ручепятами й знов пискнув.

В цей час Вадим почув, що щось лізе йому за халяву. Він озирнувся й побачив чорну, як вугіль, голівку, що уважно схилилась до його чобота. Що вона там робила, не видно було. Тоді Вадим нахилився, підсунув руки під пахви дитинчяті й підняв його.

Це був Тінь, або по домашньому Нишпора. У Тіня була натура дослідувача. Щоб мати не заховала, Нишпора неодмінно знайде. Всяке з'явище, яке для других проходило непомітно, для Тіня було цікаве. В даному разі увагу його звернуло на себе вушко чобота дяді Ваді. Цьому сприяло ще й те, що голова Тіня приходилась майже врівні з колінами дяді.

Прихилившись несподівано вгору, Тінь не розтерявся й не злякався.

— Ти дядя? — зараз же спитав він, задовольняючи свій інстінкт, розслідуючи й цікаво приглядаючи на червону бороду, — такого кольору волосся йому ще не стрічалось.

— Дядя, — сказав Вадим, милуючись серйозними очинятами дитинчяти з худеньким смуглявим личком і тонкими ручками.

Тінь обережно торкнув пальцем бороду Вадима, — вона не була гаряча, це було досить дивно.

— Не печеться!... — сказав він, задоволено глянувши на дядю.

Всі засміялись, а Ваха перебігла на бік дяді Ваді й стала біля його, задираючи голову.

— Ах, ти ж капшук! — притиснув Вадим Тіня до себе. — Так моя борода вогонь, чи що?

Через якийсь час Вадим уже встиг зазнайомитись з дітлохою, не виключаючи й хорого Зіня, що лежав на ліжку.

Коли він розпитував, як їх звуть, Ваха, трохи старша за Тіня, раптом скоромовкою проговорила:

— Наха, Ваха, Зінь, Тінь, Ойда, Лусь!

— Це що таке? — здивувався Вадим.

— А це ми всі... — пояснила Ваха.

Тінь раптом голосно й дзвінко теж прокричав:

— Наха, Ваха, Зінь, Тінь, Ойда, Лусь!

Діти й дорослі засміялися. Ксеня пояснила: Федір усім дітям дає свої назви. Наха — Надія, Ваха — Варвара, Зінь — Зіновій, Тінь — Тихон, Ойда — Ольга, Лусь — Лука.

Нарешті, Луся винули й загорнули в пелюшки так, що стало видно тільки оранжеві щоки, сині оченятка й пухкі губи. Всі операції над собою він терпів стойко, ні разу не зрадивши свою славу „мовчунчика".

Коли його нагодували й передали Насі, яка поклала його в колиску, почалася серйозна розмова, зміст якої Вадим якось уже з самого початку передчував. І з цієї розмови ще опукліше малювалася картина злиднів Ксеніної родини, злиднів безнадійних, затяжних, погрозливих. А тут ще діти плодяться, ростуть.

— Не сердься, сину, — раптом, обнімаючи Вадима за плечі й ніби заранє заспокоюючи його, проговорила Олена Іванівна. — Є у нас одна просьба до тебе. На тебе, синку, єдина надія наша... Розкажи ти сама, доню, бо боюсь, що не так скажу я...

Вадим помітив, що Ось, як тільки Ксеня почала говорити, устав і перейшов до дітей. Помітила це й мати, але нічого не сказала, тільки подивилась йому вслід довгим поглядом.

Річ була в тім, що Федорові могли би дати на фабриці краще місце. Але це залежало від Тепи.

Тут Ксеня зупинилась і заговорила Олена Іванівна, знов придержуючи Вадима за руку, немов боячись, що він утіче:

— Сину, порятуй сестру й діток, попроси Тепу. Вона для тебе все зробить. Подумай, яке щастя було б для їх нещасних. Попроси, сину.

Вадим сидів, дивлячись кудись під колиску, що ритмічно качалась на другому кінці хати.

— Ви думаєте, що Тепа може тут щось зробити? — спитав він рівним і, здавалось, цілком спокійним голосом.

Мати й Ксеня гаряче почали запевняти його, що Тепа все може.

— Добре. Я спробую поговорити з Тепою, — глухо сказав Вадим і прокашлявся, глянувши на Ося.

— Тільки ж ти, сину, будь з нею ласковий, привітний... Вона жаліється, що ти з нею такий грубий...

Вадим не встиг одповісти: прийшов Федір Васильович. Вадим ще ні разу не бачив затя, але привітався з ним так, ніби вони були давно знайомі. Федір приняв це як цілком нормальну річ. Худий і виснажений, але жвавий та веселий, він зараз же почав розпитувати Вадима про Сібір, тайгу, про здоровья, виявляючи якусь дуже ніжну й сумовиту уважність.

Вадимові було соромно: його поводження було не зовсім щире, спеціально для Ося, штучне, а зять приймав його за чисту монету. І тут же мимоволі звертало увагу, що Федір по якомусь праву не дивувався з такої дружости цілком незнайомої йому людини.

Ось якийсь час не брав участи в спільній розмові. Але Федір втягнув і його. Відносини їхні, видно, були добрі, хоча вони й балакали між собою тоном насмішкуватим, який показував, що в чомусь згоди між ними немає.

Незабаром це виявилось виразніще. Заговорили про дітей. Федір зараз же звернувся до Ося й спитав, як має себе робітнича школа. Ось хмуро й насмішкувато відповів, що ще не загинула, хоча Федір і не дає туди своїх дітей.

— І не дам, Осипе Трохимовичу, і не дам! Добийтеся в Думі закона про українську школу, тоді з радостю дам.

— Дума такої школи ніколи не дасть... — неохоче й з досадою уркнув Ось; досада, видно, була за те, що Федір робить вигляд, ніби сам цього не розуміє.

А хто ж дасть?

— В кожнім разі, не такі, як ви!

Федір засміявся й звернувся до Вадима, але вже серйозно:

— Революціонер непримиримий наш Осип Трохимович! Просто біда. Все хоче мою дітлоху в колисках ще поробить українцями й соціалістами. А я не даю. І воюємо от так що-дня. Ех, голубчику Осю! Куди нам, маленьким людям, думать про таке. От Зінь і без того заробив за ту нещасну українську мову. Зінь, мій старший хлопчина. В школі, знаєте, якось не так сказав, не знав, як по руському „жменя", ну учитель чорносотенець вигнав його за це мазепинство з класу в коридор. А хлопець застудився там і от... спокутує. Ех, легко вам, холостякам, заводить всякі соціалізми!

— Тату, а ти приніс цуцика? — раптом шарпнув за руку батька Тінь.

Федір Васильович озирнувся й засміявся.

— Ну, от! От вам і учи такого! А тобі скільки раз говорилося, щоб не говорив „тато", а „папа" і не „цуцика", а Як це по руськи „цуцик"?

— А-а, а-а! Сам не знаєш, сам не знаєш! — зрадів Тінь і кружка забігав по хаті. Ваха кинулась за ним і покотилась по підлозі.

— От ця шушваль і заставля бути обережним, — зітхнув і посміхнувся до Вадима Федір. Потім, немов схаменувшись, підтягнувся й з церемонно-ввічливи мвиразом почав

розпитувати, яке враження зробили на Вадима рідні місця, як їхалось, як він устроївся.

Дітлоха з приходом батька оживилась. Взявшись за руки, не виключаючи й Нахи, вона танцювала серед хати, приспівуючи:

— Наха — Ваха, Зінь — Тінь, Ойда — Лусь!

При слові „Лусь!" всі топали ногою об землю й присідали. Потім заливались реготом і знов те саме. А ліжка блискучими, горячковими очима дивився на їх Зінь. Худе личко його горіло хоробливим румянцем і біляве волосся спадало на високий батьківський лоб. Він би теж побіг до них, але йому було заборонено вставать і, крім того, ноги були такі в'ялі, як рукави сорочки, що висить на стіні.

Ксеня встала й пішла в кухню готовити вечерю, пошепотівшись з Оленою Іванівною. А за ними пруденько викотився Нишпора. Федір, вибачившись, хутко підійшов до Зіня й турботно почав його розпитувати та обмацувати. Зінь був зовсім гарячий; кашель ніби став меньчий, але хто ж його зна, чи гірше це чи краще.

— Погано, хлопчику, га? — спитав він сина по українському. В хвилину найбільшої інтімности й чуття Федір говорив з дітьми по українському.

— Ні, татуню, я зовсім здоровий... — хрипко, але живо одмовив Зінь. — От тільки мені трошки в очах горить і давить... А то зовсім здоровий...

— Ну, дай Боже, дай Боже... А де ж наша Нишпора? Де вона? — пошукав раптом очима Федір.

В цей мент з одчинених дверей в кухню викотилась кругленька постать Тіня й голосно сказала:

— А на вецелю калтохля й осельодка! Ага!

Ваха радісно захльоскала в долоні, а Ойда ніби щось ковтнула й просіяла, — вона була велика ласуха.

— А ти вже пронюхав, Ништпора, уже? — сміючись, піймав Тіня Федір. — Ось я тобі дам у кухню без спросу бігати!

Тінь вирвався і, показуючи на Ося, закричав:

— А ось Ось! А де Ось? ось де!

І Ось і всі засміялись, а голосніще всіх Ваха. Схопивши Тіня в обійми, вона почала з ним танцювати, поглядаючи на Ося й примовляючи:

— Ось Ось. А де Ось? Ось Ось. А де Ось?

Тим часом Наха й Ойда витягли з кутка дитячий стіл — одрізаний шматок лави, — і поставили по обидва боки його дві низенькі лавочки. Після того Наха побігла на кухню й принесла ложки.

— Ваха, Тінь, їсти! — строго сказала вона. — Розтанцювались. Сідайте.

Дітлоха сіла й взяла в руки ложки. Ваха й Тінь зараз же почали стукати ними одне одного по лобі й реготати, а Ойда поглядала на дорослих і докірливо спиняла бійку.

Тут Ксеня ввійшла й покликала братів та чоловіка в кухню. Федір і Ось, що знов завели суперечку, замовкли і пустивши Вадима вперед, пішли за нею.

Посеред кухні стояв стіл з самуваром, маленька карафка з горілкою, в якій плавали шкарлупки з лімона, тарілка з оселедцем і миска картоплі. Федорові стало ніяково за таку убогу вечерю й він почав говорити щось про „замінку", але Ксеня обірвала його й порадила налити краще по чарці. Федір немов зняв з себе всю вину й перестав щупитись. Жартуючи й часом обнімаючи Олену Іванівну, він налив у чарки й сів.

Ксеня витерла руки й теж сіла. Після цього Олена Іванівна взяла чарку і, звертаючись всім тілом і рукою з чаркою то до одного, то до другого промовила:

— Будьмо здорові, діти мої... Дай, Боже, щоб ми коли небудь сіли й за багатшу вечерю. Дай, Боже, щоб хоч діткам вашим жилось лучче, ніж вам...

— Будс, мамо! — підморгнув Федір Васильович. — От як зроблять мене управляющим фабрики Рибацьких, куплю вам шубу таку, як у генеральші Блохиної... автомобиль, що-дня сардінки...

Олена Іванівка засміялась і показала Вадимові голо-вою на Федора:

— От такий разураз... Не внива, хлопець...

— А чого же мені внивать? Ноги, руки цілі, слава Богу...

Ці слова спинили самого Федора. Всі згадали батька. Самотній, безрукий, безногий, скарлючений страшною хворобою, лежав він там у цей мент і навіть в цій убогій трапезі не міг взяти участи. Олена Іванівна поставила чарку на стіл і, приклавши хустку до очей, заплакала, здригуючи головою й плечима. Всі затихли й сиділи нед-вижно дивлячись собі в тарілки. За дверима в кімнаті чувся веселий гомін дітей.

— Годі, мамо... — тихо сказала, нарешті, Ксеня. — Що ж робити?... Не поможемо...

Олена Іванівна перестала плакать, але сумний настрій уже не покидав столу. Вадим весь час сидів задумливий і майже не чув, що говорилося. Він хутко встав і почав прощатися. Його умовляли ще посидіти, але він сказав, що мусить іти.

Потім пішов до дітей і, користуючись тим, що ніхто з дорослих не дивився, поцілував усіх. Далі ще раз по-прощався зо всіма в кухні і, пообіцявши яко мога швидче прийти знов, вийшов.

10.

Із записок Вадима.

І не тільки з батьками, а взагалі моє поводження мені не подобається.

Я, наприклад, можу взять грошей у добродія Микульського. Я маю повне право на це, я свої, зароблені гроші беру.

І не можу! І в тому, що не можу, що зщулююсь весь, як тільки подумаю, що звертаюсь до його — і єсть моя непростима слабість, єсть моє гріхопадіння.

І знаю ж, що цьому падінню в великій мірі сприяє те, що я не маю грошей, що я голодую і фізично ослаб. Від сеї фізичної слабости я почуваю себе знов тим цуциком, який колись сковучив у лісах тайги.

Крім того я мушу Саламандрі віддати двадцять копійок. Вона мовчить. Учора нічого не сказала. Сьогодня вранці вже не питала, чи треба мені самувар! І хоч я нікуди ні до яких „знайомих“ чай пити не ходив і з хати не виходив, вона про самувар мовчала.

Але не можу, не маю сил! Збірався, рішуче збірався сьогодня сказати: „Пане Микульський! Прошу мені дати десять рублів“. Без пояснень, без вибачень, просто, спокійно, як цілком нормальну річ сказати. Але... ганебно мовчав. Ганебно хотів навіть, щоб його в цей час дома не було. Ні, був. Навіть, наче навмисне, прийшов у кімнату, де ми занімались з Славком, сидів довго, ніби чекаючи коли ж я скажу.

І серця не було й нема у мене проти його. Він так тихо й сумно сидів, так несміло й трівожно поглядав на свого сина, що я ніби винуватим почув себе перед ним. Щось тяжке у його є, такий вигляд він має. Хто знає, може,

з його й, справді, не було грошей, як я прохав. Може, його щось своє мучило й боліло, а я з своїм ліз.

І Славко якось чудно подивляється на свого батька. Бідне хлопча! У його вже сердечна хвороба. Йому не можна бігати, хвилюватись, кричати, радіти, плакати, — инакше буде сердечний припадок. Личко його бліде з блакітними тоненькими ниточками жил під шкурою. І дуже червоні губи. Він так обережно сідає на стілець. Спочатку сяде боком на кінчик, а потім весь підсувається. Складе худі, бліді руки на книжку й кротко дивиться на мене: що будем робить. А мені мимоволі лізуть в голову порівнання: цьому шкодить їсти, бігати, рухатись. А тим „Наха—Ваха, Зінь—Тінь, Ойда—Лусь“ шкодить не їсти, не бігать, не рухатись.

Я, здається, впадаю в соціальний сентіменталізм? Коли я ще пару днів поголодую, я, напевне, так розчулюсь, що форменно буду плакать від всякої дурниці. Я це передчуваю.

Як сказала Олеся? „У вас очі блищать, як у п'яного. Ви часто робите враження на підпитку“. Щось таке вона сказала.

— Так, я таки иноді випиваю, — одповів я.

І знов моя підлота: мені тепло дивитись на цю дівчину. Мені приємно, що вона така гнучка й ходить одкидаючи верхню частину тіла назад, немов весь час старається не горбитись. Иноді вона неначе зневажливо й гордо приплющує очі й підводить голову. Але в той же час легенько всім лицем навіть кротким чолом своїм червоніє. І зараз же після цього несподіваний перехід до доброї, уважливої посмішки.

Я знаю, не це мене теплить. Що мені якась там Олеся? Теплить мене моя слабість, моя пробоїна.

І знов лицарство.

Виходячи з дому й проходячи подвірям я побачив таку сцену. Коло воріт стояла маленька дівчинка год чотирьох-п'яти, у червоному пальтичку, в· біленьких гамашах і якомусь капорці. На улиці у рямцях фіртки виднілись одрізки постатей: салдата й якоїсь жінки (як потім виявилося, няньки червоненької дівчинки). Перед дитиною навприсядки сиділа Саламандра й щось чи говорила дівчинці чи давала. Мені було видно все личко останньої, воно злегенька й трошки соромливо, але задоволено всміхалось. Надзвичайно гарненьке й миле личко, я рідко стрічав таке

Раптом з ганку будинку швидко вибігла якась пані, на бігу накидаючи на себе велику хустку, і закричала:

— Лукерія! Лукерія!

Дівчинка гляйула на пані, радісно підняла у гору ручку з чимсь і весело дзвінко закричала:

— Мама! Дивись! А що я маю!

З-за воріт швидко вбігла в двір Лукерія, нянька.

— Ти ж як це дивишся за дитиною? Закричала пані ще здалеку й мені було видно, що в неї дуже жовте лице й чорні пукаті очі. — Чого ти позволяєш щоб всякі підходили до Мусі? Тобі чого треба? — повернулась вона до Саламандри, яка встала й одступила від дитини. — Як ти смієш зачіпать дітей? Лукерія, зараз же додому! Я тобі сьогодня ж рощот. Мені таких не треба, ти не салдатів глядіть нанята, а дитину. Її на смерть перелякать можуть. Що це в тебе? Що? — підбігаючи вже до Мусі, строго й трівожно нахилилась вона до ручки дитини, в якій було щось синеньке.

— Це цукерок... Мені та тьотя дала — з несмілою посмішкою сказало дитинча.

— Кинь! Кинь зараз же! вихоплюючи з рук дівчинки цукерку й з годливостю кидаючи вбік, закричала пані. — А ти, — раптом звернулась вона до Саламандри — не смій мені наближатись до дитини! Пішла геть! Страховище! З дитиною припадок міг статися. Це страх що таке. Я управляющому буду жалітись. Не можна дитину випустить на двір, щоб якісь каліки не обступили її. Муся, додому!

В цей час підбіг звідкись дворник з лопатою в руках. Пані зараз же почала йому з криком образи й гніву жалітись.

Саламанда стояла, гордовито-жалько випнувши груди й злими очима поглядаючи на пані. Муся з непорозумінням і опасливо зиркала на „тьотю".

І от тут я знов не витримав. Звернувшись до пані, я сказав:

— Ця жінка, здається, нічого злого дитині не зробила. Ви даремно так хвилюєтесь, добродійко.

Вона озирнула мене таким здивованим, холодним і зневажливим поглядом, що я проти волі засміявся. А дворник строго сказав мені:

— Проходіть, господін. Тут не ваше діло.

— А це, чоловіче, ви вже мені лишіть знати, чиє тут діло. Ця жінка... — хитнув я головою на пані, навмисне кажучи не „дама", а „жінка" — образила без всякої вини чоловіка. І ще жаліється.

— Лукерія! До-дому! — шарпнулась пані й побігла крикнувши: — Сьогодня-ж жалобу управляющому!

Лукерія поспішно повела за нею дівчинку, у якої аж ніжки плутались від швидкої ходи.

Дворник провів пані очима, буркнув „Жалійся! Звісна вже..." пішов, не глянувши на нас; але бурканням

цим, очевидно, показавши, на чийому боці була його сімпатія.

Саламандра теж пішла до будинку, не сказавши мені ні слова й з тим самим злим виразом лиця.

Але мені цікаво найбільше те, що вона навіть цукерків купила дівчинці! І хто зна, що їй болячіще було, чи те, що дурна панійка образила її чи те, що помітили, як вона до дитини лащилась.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Був у Піддубного. О, цього візіту вже я ніколи не забуду.

Я пішов до його позичить грошей. Більше нічого не мав на увазі. Та й що я міг мати? Вся помилка моя в тім, що я зразу не сказав йому, за чім прийшов. От просто мовляв, так, у гості:

— А! А! Приємно, приємно! Стельмащець! Прошу, прошу!

Не знаю, чи він дійсно був задоволений? Але це не важно.

В сінях же наткнувся на Ріну, Ося й Антошку. Вони, видно, про щось нашвидку радились, бо не входили в покої. Чи, може, через те, що Антошка ненавидить інтеллігентів? Всі мовчали, як я ввійшов, але з таким виглядом, що зараз же почнуть знов говорити, як я та Клим-Клим вийдемо з сіней.

Я уклонився й мені відповіла тільки Ріна, а Антошка й Ось немов не помітили і в цей мент брат щось почав шопотіти Антонові. Лиця у них, як видалось мені, були схвильовані.

В кабінеті у Клима я мимоволі прислухався до сіней. Чувся глухий гомін їхніх голосів. Потім грюкнули двері на сходи. Хтось пішов. Усі чи тільки Антошка? Чи Антошка й Ось? Ось був роздягнений, а Антошка в пальті. Але Ось міг і одягнутись.

Клим-Клим, спасибі йому, говорив сам, навіть не потребуючи, щоб його пильно слухали. Щось і в йому мені здалося не зовсім нормальним? Занадто якось він шумно й безтурботно щебетав, занадто сильно стукав мене своєю короткою ручкою по плечі.

Потім, як тільки грюкнули двері (я помітив, що зараз же після цього), він ухопив мене під руку й потягнув за собою.

Та куди? Чекай, я хочу де-що...

— В їдальню, братіку, в їдальню. Там усі наші. Ось там, Ріна, Тота, Панаєв. Не знаєш Панаєва? Знаменитий чоловік! Російський учений—чи не учений, а швидче кабінетний—соціалдемократ. Геніальний розум, освіченість, манєри... Він з старого поміщицького роду. Типичний російський інтеллігент. Але знаменитий чоловік!

Я не пішов би. Мене не цікавили знамениті люди. Але цікавило, чи пішов Ось. Коли не пішов, коли там, то як він буде поводитись зі мною?

— Ходім!

І Ось, і Ріна, і Тота, і самий той Панаєв сиділи в їдальні. Мене познайомили з кабінетним соціалдемократом. Розуму його не встиг помітити, знаю, що він високого росту, узький, рівний, весь час не то ласкаво, не то насмішкувато посміхається. У його довгасте, чисте й румяне лице і густе біляве волосся підстрижене по руськи. Знаю також, що він сидів коло Ріни на канапі й вони весь час чогось сміялись. Ріна часто дивилась на його довгим поглядом і в такі хвилини вони (помітно навіть для других) мовчали. Потім голосно й живо починали говорити.

І щось спільне з Тепою єсть у цеї Ріни! В чому воно, і сам не знаю. Постаті, обличчя инчі, а щось єсть. Чи то, може, в характерах, в манєрі поводження? Ця

так само, як і Тепа лукаво-ніжно часом зазирає в очі й посміхається, вона весь час знає щось дуже-дуже цікаве й приємне та навмисно мовчить, щоб подражнитись. Тільки ця мягча, щось занадто жіноче в ній є. Тепа сухіща, холодніща, дужча.

У Ріни з Панаєвим якісь інтімні відносини. Це видно. І хова є їх більше Панаєв, ніж вона; часом він так соромливо дивився на всіх, що аж по голові його погладить хотілось.

Ось почував себе, видно, не дуже приємно зо мною. Особливо, мабуть, його моя розвязність ніяковила. Хлопчинка, невже він дума, що я й о г о очима дивлюсь на себе, що я повинен посипати попілом главу й сидіти десь на руїнах? Але чомусь не йшов і сидів, мовчки, хмуро, читаючи газету. Балакав власне сам Клим-Клим. Був дуже ніжний з Тотою, весь час цілував їй руку, обнімав за плечі, жартував. Тота ж серйозно, допитливо зиркала на його, відносячись до ласкавости його дуже нейтрально. Навіть, як мені здалося, з деякою цікавостю.

— Слухайте, Ріно! — раптом звернувся він до тої. — Це еґоїстично! Ви собі там смієтесь, а ми тут тільки слухаємо. Ідіть до гурту. Петре Петровичу, годі вже вам шопотітись...

Петро Петрович хотів щось одповісти, але тут як раз прийшов якийсь молоденький, білявий, кучерявий і румьяний студент. Побачивши його, Ріна й Ось обоє схопились з місць, а він високо підняв руку й крикнув:

— Есть!

— Скільки? Скільки? — надзвичайно живо підбігла до його Ріна, так що аж не вірилось, що вона може так легко й швидко бігати.

— Двісті! — голосно й ніби з гордостю сказав студент.

— Кручений! — в якомусь захваті підняла руки Ріна, немов збираючись обняти того Крученого. — Ви, як сказав

би Климентій Грегорович, геніальний, знаменитий, незрівняний чоловік! Чуєте, Климчику? Двісті, двісті!

І схопивши Клим-Клима за борти його піджака, вона кілька раз потягнула його до себе.

— Що двісті? — не розуміючи, спитав Клим-Клим, машінально упіраючись.

— Нічого.

Тим часом Ось підійшов до Крученого й цей почав йому гаряче й радісно щось шопотіти. У Ося трошки роззявився рот, очі помякшали, лице немов розтало й на йому затлілась тиха посмішка.

— Панове! — закричала Ріна. — Я збіраю з вас дань! Прошу! На страйк фабрики Рибацьких і компанія. Побільше!

І вона, вивернувши, як діти руку долонею до гори, простягнула її до братіка Клим-Клима.

Той помалу виняв гаманець. Очевидно, він для таких цілей не дуже охоче його витягає.

— Скільки ж вам треба? — спитав він ніби жартівливо, але певно, серйозно тим заінтересований.

— Побільше. Сто рублів!

І сміючись, Ріна озирнулась до Панаєва.

— Я йому навмисне побільше загилюю, щоб більше виторгувать — низьким голосом проговорила вона, як на сцені, коли актьор говорить „у бік“!

Клим-Клим виняв пьять рублів, склав папірець і поклав на долоню Ріни.

— Сто? — сказала вона.

— Пьятьсот, — кладучи гаманець у кишеню, засміявся Клим.

— Добре. Подивимось... Е, Климчику! Ви занадто... Давайте ще... Ні? Ну добре. Завтра, значить, дасте ще. Тепер ви... Виймайте, — підійшла Ріна до Панаєва й так

само, тільки ще більше, рівніше витягнувши й перекинувши долонею руку, простягнула її кабінетному соціал-демократові.

Той зараз же й теж ніби жартівливо виняв гаманець і так само поклав пьять рублів, тільки не паперами, а сріблом.

Ріна мовчки й низько уклонилась йому й повернулась у мій бік.

Глупо, розуміється, — але у мене сильно забилось серце. Чого, спитатися?

Знов перекинена до гори долоня, рожева й тверда. Голова трохи на бік схилена й на оранжево-червоних, погнутих губах (чи не фарбує вона їх?) — ніжно-хитра, Тепина посмішка.

— А ви скільки?

Я засунув руки в кишені вже зарані. Тепер я тільки одкинувся на спинку стільця й проговорив з приємним усміхом:

— А я нічого.

— Як нічого? Так таки нічого? Ні копійки?

— Ні одної.

Ріна руки ще не приймала й дивилась на мене з тою ж посмішкою.

— Чого ж так? Боїтесь чистоту своїх нових переконань поскоромити? Це проста гуманність.

— Власне, з гуманности не хочу дати! — сказав я, про себе зраділий підказаному нею слову.

— Як з гуманности? — здивувалась Ріна.

Я бачив, як Ось перестав шопотітись з Крученим і почав пильно й хмуро дивитись у наш бік. Мені здалося, що навіть почервонів він.

Ага, хлопчику, почекай.

В одну мить у мене виникла ціла будова.

— Так, з звичайної гуманности — одповів я, не ховаючи посмішки. Серце ж мені трохи билось, як перед грою.

Ріна пустила, нарешті, руку. Давно б так, голубонько! Я хитнувся на стулі ще з більшою незалежностю і, проводячи очима по звернених до мене обличчях, сказав:

— Ви все ж таки не розумієте? Добре. Скажіть мені, будь ласка, що ви більше ціните, що вважаєте цінніщим в людині: духовні його якости чи фізичні, матеріальні? Що?

Розумна дівчина! Вона зразу ж учула щось хитре. Одповіла не зразу, щоб не попастись. Але, вибачай, мила, мусиш попастися!

— Розуміється, духовні, — сказала вона обережно, ще таки думаючи, чи нема тут якого фокусу.

Ні, любчики, тут фокусу ніякого нема. І я вам зараз покажу, де справді фокуси. Тоді, тобі, хлопчику, покажу, як червоніти й дивитись лютим вовком.

— Чудесно! — сказав я. — Духовні.

— Але до чого це? — ще дивуючись, скрикнула Ріна.

— Я вам зараз скажу це. Значить, духовні. Так. Що таке гуманність? Це жалість до обиженого чоловіка, це справедливість, поміч йому, нагорода за обиду. Так? Розуміється. Тепер прошу мені сказати, хто на вашу думку цінніщий, багатчий духовно: Никодим Стельмашенко чи робітники, всі разом і кожний зокрема? Хто?

— Позвольте, добродію! — скрикнула Ріна, очевидно, зразу зміркувавши, куди я її тягну. - Ви не з того погляду! Так не можна.

— Ні, іменно, з того! Тільки з того! — аж скрикнув я, боячись, що вона ухилиться убік. — З погляду гуманности, вселюдської заповіді. З а п о в і д і, добродійки. Прошу не забувать. Гуманність есть заповідь: бути справедливим, співчутливим до обид і страждань ч о л о в і к а. Всякого чоловіка, в з а г а л і чоловіка. В тому й есть за-

повідь, в універсальности її, в абсолютности, в вічности. Ви ж не будете доводити, що треба бути трошки гуманним? Навпаки, мабуть, стоїте за як найширшу гуманність? Так? Та ви не бійтесь, я вас не хочу ловить у словах, я не фокус показую. Так чи ні? Гуманність як заповідь? Справедливість, співчутливість і т. д. Так?

— Ну, так.

— Добре. Ну, так з цього погляду, хто цінніщий: перший ліпший робітник з фабрики чи Никодим? В смислі духовних якостей, які ви ставите вище над матеріальні? Хто, Ось? Як ти думаєш? Ти повинен краще знати.

Ось дивився на мене тяжкими понурими очима. Він чогось чекав від мене, якоїсь непристойности. Я це помітив і мене взяла ще більша веселість.

— Тут, розуміється, має бути якийсь софізм — сказав Панаєв, встаючи й помалу підходячи до нас, видимо зацікавлений. — Але який саме, я ще не схоплюю.

— Софізм не в моїх словах, а в чомусь инчому — одповів я, не дивлячись на Панаєва.

Ріна, як над загадкою, похмуривши брови, стояла й думала.

— Та ви не думайте! — засміявся я до неї. — Говоріть, як ви переконані.

— Це трудно сказать, як я переконана! — аж злегка розсердилась вона. — Я особисто не знаю цього Никодима. Я знаю його, як представника кляси. І борюсь проти його як такого, а не як якоїсь особи.

— А-а? А заповідь? А найширша гуманність? Чекайте, Ось знає Никодима особисто. Осипе, хто цінніще?

Я ждав, що він викрикне: „Никодим гірше всякої пакости, а ти ще гірший за Никодима".

Але він рівно й хмуро сказав:

— Никодим...

Я знаю, що він згодився сказати для того, щоб побачити, що з цього я зроблю.

Я приняв немов серйозно його відповідь.

— А коли так, то заповідь гуманности каже мені, щоб я помагав тому, хто більше нещасний і обижений. Я хочу бути послідовним і самим вірним слугою сеї заповіді. А тому, признаючи й сам, що Никодим є найбільш обиженою стороною, не хочу робить йому ще більш зла й прикрости. І на забастовку нічого не дам.

— А-а? О-он як? — перехиляючись і уклоняючись мені всім тілом, розчарована сказала Ріна. — Ну, це не цікаво.

— Так, неудачний софізм... — також з деяким розчарованням і навіть жалем до мене сказав Панаєв.

А Ось одвернувся й щось сказав Крученому.

— Позвольте! — проговорив я трохи голосніще, ніж треба. — Чому-ж софізм? В чому?

— Та в тому, що Никодим виходить нещасним, а робітники щасливими... — посміхнулась Ріна.

— З погляду заповіді, догмата гуманности, з погляду вищости душі над тілом, так! Нещасливий! І йому треба більше помагать, жаліть.

— Тоді, виходить, треба жаліть і любить всякого мерзотника й подлого чоловіка, більше ніж хорошого?

— Именно! — аж схопився я на ноги. (Мене, значить, дуже таки укололо їхнє „розчарованнє“) — именно, мерзотників, подлих, злих, егоїстів треба жаліть. Їм треба давать, їм убогим, бідним, а не хорошим, добрим, багатим. Бо з погляду заповіді справедливости, вічної, вселюдської, тільки це справедливо.

Чого я так спалахнув, не знаю. Думаю, що голод в великій мірі спричинився до того. Не даючи нікому нічого сказати, я закричав далі:

— Та й як, справді, може бути щасливим якийсь Никодим? Як? Як, взагалі, всякі лайдаки, мерзотники,

експлуататори можуть бути щасливими? Яке може бути щастя для орґанізма, який губить свої сили, який не розвивається, а вироджується! Як? Не вірю! Як може бути щасливим чоловік заплутаний сітками всяких приписів, заповідей, умовностей? Та це найбільше нещаслива частина нашого громадянства, ця паршива буржуазія! Це виродки, хилі, нікчемні, ні до чого не здатні. Якого чорта вони щасливі? Никодим? Він щасливіще робітника? Ніколи! Ніколи! Чоловік, який усіх ненавидить, усім не довіряє, весь кипить і вариться аж клекотить у піні своєї ненависти, чоловік, який в кождому бачить ворога, який всюду робить зло, — цей може бути щасливим? Ні, вибачайте, такого щастя я нікому не побажаю, навіть самому Никодимові. Ні, коли ви признаєте заповідь справедливости, коли служите цьому божкові, коли „душа“ ваша стоїть вище тіла, то будьте-ж вірними, не лукавими служителями цих божків!

Я почував сам, що розпалився ні з того ні з сього, що цим ставлю себе в смішне становище (я-ж мушу нічого не почувати! А про „пробоїну“ їм невідомо). Але спинити себе не міг. В цьому нічого, правда, дивного нема — від чоловіка, який за три-чотирі доби два рази їв, вимагать не можна володіння собою.

Хтось щось сказав, але я в гарячці добре не розчув! Я бачив тільки, як Ріна засміялась. Цього було досить.

— Ви смієтесь? А позвольте вам росказати один випадок з цього приводу? Випадок з одним моїм товаришом.

(Смілости сказати, що це було зо мною, у мене все ж таки не вистарчило!)

— Цей товариш,.. було це років сім-вісім тому назад. Знаєте, в часи, коли була переоцінка цінностей. Я не знаю, чи через переоцінку це з ним трапилось, чи чого инчого. Чужу душу трудно пізнати та й свою не легко. Ну,

от. Це був молодий хлопець, молодий, не хворий, ну й з нахилами чесними. Може, навіть занадто. чесними. А втім, це й молодостю можна пояснити. Знаєте, бувають иноді такі молоді хлопці, які конче хотять мати всю правду в руках. І не трошки, а всю як є, до кінця. Це зрозуміло: сил багато, хочеться на всю розмахнутись, побороти перепони життя, а для цього спочатку треба добре упертись ногами, грунт мати. Ну, от такого грунту шукав і той мій товариш щоб, значить, твердо упертись. Так я собі тепер обьясняю. Може й через инче щось. Клим, у тебе є папіроса? Дай, будь ласка... Ну, от. А головне... Ну, може, не головне, але того товариша мого займало в той час як раз питання справедливости...

Клим подав мені цигарку й я хапаючись закурив. Чого я хапався, чорт мене зна, — всі сиділи тихо й ніхто не збірався мене перебивати. Навіть не тихо, а немов трошки злякано, сконфужено. Мені, мабуть, це кинулось в очі, бо закуривши, я з смішком сказав:

— Вам, здається, скучно й трошки дивно мене слухати?

— О, ні! Що ви? Просимо. Будь ласка.

— Ну, просите чи ні, а я все одно скажу. Скажу не для того, щоб... Скажу, щоб ви... А зрештою, все одно для чого! Ну, хоч би для того, щоб ви не лицемірили перед своїми божками. Може, навіть не сзідомо лицемірили. А щоб служили їм так, як той мій товариш. Він то вже не хотів лицемірить, от в цьому й була вся біда. Він хотів бути справедливим не так собі, трошки, як принято, а як слід, весь, у кожному своєму помислові, вчинкові, скрізь і завжди. І знаєте, до чого він дійшов? Я вже, не кажу про те, що він майже не їв, — бо несправедливо ж їсти добре, коли знаєте, що другі пухнуть з голоду. Це ще нічого, всі революціонери так жили й думали. Він почав мучитись тим, що розумніще за других, що здоровьям

дужчий, що моральніщий, що більше знав. Він так, пам'ятаю, казав: „Несправедливо, що один має великі матеріальні маєтки, а другий нічого не має. А хіба справедливо мати духовні маєтки в той час, коли инчі не мають?“

Пам'ятаю років через кільки в Россії підняли солоденькі критики страшенний гвалт, коли Андреєв написав оповідання „Тьма“. Ви, розуміється, знаєте це оповідання. І напевно так само гвалтували. Пам'ятаєте, там герой каже: „Стидно бить хорошим. Потушім свої фонарики“. Солоденькі демократи, які оперують словами, тільки словами „правда, добро“ і таке инче, зараз підняли зойк: „Ай, Андреєв кличе до тьми! Ай, Андреєв кличе до звірячих інстінктів, до низького, злого. Він добро і правду принужує“. Пустопорожній зойк! Пустопорожній, бо ті солодкуни ніколи не вдумувались в ті слова „правда, добро, справедливість“, вони шаблон тільки знають, а живуть Е, к чорту цих телят. Ніякої тьми Андреєв не проповідував, от що! А була тут тільки ця сама справедливість, справедливість вся, до кінця, у всьому. Розумієте, у всьому і скрізь. Бо коли, справді, я вважаю несправедливим мати матеріальні богацтва, то з якої речі справедливо мати духовні? Ті духовні, які як раз найщінніщі, які, власне, й роблять чоловіка щасливим? Що ж за комедія, що за обман, за одвожування уваги вбік, на неважне? „Стидно бить хорошим, коли хочеш бути справедливим! По заповіді — справедливим!“ Коли вийшло це оповідання, я згадав про свого товариша. І це, я вам кажу, просто нещасний, воістину нещасний хлопець був. Серйозно говорю: йому було стидно, що в його нема сіфіліса. туберкульоза, що він уміє читать, що розуміє музику. Він кроку ступить не міг, щоб не подумати: „Я от хожу, а другі й ходить не можуть“. Але з другого

боку він тут же собі казав: „За те ті мають щось инче, чого в мене нема“. Але знов: що саме вони мають? І чи мають настільки, щоб урівноважитись ним? Щоб заспокоїти його справедливість? І як це перевірити? Як знати, коли треба почувати себе справедливим і коли ні?

Справжнє божевілля, я вам кажу! І що, справді, такому чоловікові лишалося? Що? Розуміється, погасить свій фонарик, спуститись яко мога нижче, щоб не почувать себе ні в чому вищим над ким небудь. І те саме мусять зробити оті крикуни про справедливість, правду, що гвалтували на Андреєва. Те саме мусите ви зрибити! Справедливість 'так справедливість! І замітьте: чим такий хлопець щиріщий, чим жагучіще він хоче служить своїм божкам, тим більше він мусить знищитись, тим більше вони його спутають, знесилять, зроблять його нікчемним! Тим солодким крикунам, які не дуже то справді болiють тими правдами, які, може, ніколи й не думали про те, як треба чесно жить, тим легко кричати. А тому, хто дійсно хоче тої правди, тому не так легко найти її. Скільки тепер єсть таких, що плюнули на всіх цих божків, лягли в болото, погасили свої фонарики й знать нічого не хотять. Нема, мовляв, нічого, все дурниця й чорт усе забери.

Не знаю, яке враження на них зробили мої слова. Та й не для вражінnь я говорив їм. Тоді, може, так і думав, але тепер знаю, шо через підлоту свою, для неї говорив! Мені хотілось оправдатись перед ними! От чого мені хотілось. Я всіма силами своєї брехливої душі бажав показати їм, от, мовляв, який я, от через що я не даю на страйк. А ще тут же виявити їм, що вони не мають права бойкотувати мене.

Що вони не повірили про „товариша“, то це, здається, не підлягає сумніву. Видно хоч би з того, як Ріна задала мені оце питання:

— А ви ж самі як думаєте?

Серйозно задала, не сміючись, не для того, щоб піймать мене. Пожаліла!

Але я їй же й одповів:

— Що я думаю, це для вас ніякої ціни не має. Я—що?.. Нуль. Ні, що ви думаєте, ви, справедливі моральні, оборонці божків правди й добра. Що ви можете сказати, як прийде до вас от такий юнак і скаже: „Я хочу жить чесно, я хочу мати твердий, певний, самий певний грунт під ногами. Я хочу не сумніватись, дать своїм силам простір.“ Ви все знаєте, ви других судите й караєте, ви гордо не подаєте руки всяким зрадникам і падлюкам, що ви скажете такому? Будь чесним? Будь справедливим? Будь яко мога справедливим? Так? Але ви бачили, що з цього може вийти, коли юнак повірить вам і буде старатись яко мога чесніще виконувать ці заповіді? Та ви бачите, що безсердечніще, жорстокіще, глупіще не можна знайти від чоловіка, який захоче бути до кінця, до останнього кінця послідовним і вірним вашим божкам?!

— А що ж є? — раптом аж ступив до мене Ось, страшно блідий і з такими фосфорично-блискучими очима, що навіть я звернув увагу.

— Що ж є? Брехня, несправедливість, нечесність, грубі інстінкти? Так? Говори ж!

— Ні, ти говори! — крикнув я, тепер повернувшись просто до його. — Я не маю чого говорить. Ти говори. Ти учи. Ти маєш право!

— Те, що ти говориш — не слухаючи мене, крикнув і він — говорить і... знаєш хто? Знаєш? Никодим! Він також говорить, що правда, брехня, справедливість, несправедливість — це все тільки принада для риб. Одну можна піймать на правду, другу на брехню, третю на справедливість. Для його правда — теж божок з одбитим носом, як ти говориш в одних своїх віршах. Теж!

Мене завжди дивує, як в мозку (правда, палаючому) в одну мить, коротку, як кліпання ока, може зразу построїтися ціла теорія, ціла армія думок, часто таких стрункіх, ніби їх перед тим муштрували з місяць. Так у мене в той мент виникла така армія.

— Никодим? — все так само скрикнув я — Никодим так думає, як я? Ні! Як я думаю, знов кажу, про це не будем говорить. Я нічого не кажу. Не думайте, мої панове, що я це розвів тут, щоб перед вами в чомусь виправдатись, щоб щось доказати. Я плюнув бк собі в морду, коли б хоч на хвилину мав цей намір. Про себе я ні з вами, ні з ким инчим говорити не маю бажання. А от як думаєте ви й як дума Никодим, це инча річ. І ви знаєте, мої справедливі й вусокоморальні жерці божків, що цей самий Никодим дуже близький до вас! Ні? Ні? Прошу. Ти говориш, що він не визнає ні правди ні неправди? Не вірю! Він визнає й те й друге. Він чудесно знає, що робить іменно н е п р а в д у, знає навіть, що йому буде колись за це кара. Ти дивуєшся? Вірить. Не дурно він, казала мама, цілі ночі простоює на колінах у молельні перед іконами. Тут уже не показне, не глум. Його ніхто тоді не бачить. Вірить він! Правда, плює й на віру, і на кару, плює на все, ненавидить, а вірить. От так, як деякі розпропагандовані селяне, що не вірять, немов, в Бога. Вони се не вірять, а бунтують проти Бога: плюють на ікони, запалюють цигарки з лямпадок, сміються з святих, з ангелів, з Бога. Але це тільки бунт, одчай, а в душі у такого бунтаря одночасно, в цей же мент живе холодок жаху за своє кощунство й він з хвилини на хвилину жде кари. Він її прийме, може, з глумом, з люттю, на злість караючому Богові й казатиме, що ніякої б о ж о ї кари тут нема, а в душі він все ж таки вірить і знає, що це зробив ніхто, як Бог. Так само й з Никодимом. Він бунтує

тільки проти правди й справедливости, проти божків, він ненавидить їх, але в один який небудь день раптом все кине й піде в монастирь. Що й буває часто. І ти можеш все кинуть і піти в монастирь. Мусиш навіть. Мусиш, коли хочеш, справді, бути до кінця правдивим!

Я вже зовсім не володів собою. З моєї пробоїни вулканом викидався вогонь і лава хворого гніву.

— Ти тут щось мимрив про інстінкти, — закричав я далі, невідомо як згадавши його слова. — Але що ти знаєш про інстінкти, що ти можеш знати про ці сили? Що? Слова, одні солоденькі, паршивенькі слова отих крикунчиків. „Інстінкти, грубі інстінкти“. Ух, ви! Та як би ви хоч раз подумали, з кровью подумали над цими „грубими“ інстінктами, ви б... Ти коли небудь був голодний? Був? Говори, ти був? Знаєш, що таке цей інстінкт? Знаєш, як він може здути к чортовій матері всіх ваших божків? А спитай от... хоч би його... — махнув я рукою вбік Клима — що робить інстінкт до дітей? ти ще пискля, знаєш ти це? Писклята ви всі, солодкі крикуни! Ради ваших нещасних, брехливих, шкодливих божків ви запльовуєте, лицемірно, безсило запльовуєте! — те, що є єдино певне й тверде в людині, оті самі інстінкти! Замісць того, щоб дивитись на них прямо, щоб виховувать їх, розвивать, ви плюєтесь і хочете бути жерцями!

Хтось щось іронічно протягнув. Що саме, я не розчув, але мені досить було іронії.

— Так, так, жерцями! — заревів я, весь в середині дріжучи й палаючи. — Ви навіть не соціалісти. Які ви соціалісти? Які? Через що ви смієте так називати себе? Що не визнаєте приватної власности й порядків сучасного ладу? Так? Але ж ви самі, самі укріпляєте сей лад, сю приватну власність. Ви всею душею стоїте за те, що

охороняє й укріпляє їх. Ви стоїте за заповіді, які тільки для цеї охорони й укріплення витворені. Хто дав заповідь, „не крадь“? Хто? Коли? Той хто вперше украв, хто зруйнував комуну, хто боявся, що одберуть у його награблене. Як же ви не помічаєте, що одною рукою тягнете соціалізм за голову, а другою за хвіст? Ви думаєте. від цього він посунеться наперед?

— Значить, можна красти! — з цікавостю спитав Клим.

— „Можна, не можна!“ — визвірився я на його. — Хто тобі говорить, що можна? Хіба я говорю „крадь“ замісць „не крадь“? Ти неодмінно хочеш заповіді? Коли заповідь „не крадь“ не годиться, значить, мусить бути друга заповідь „крадь“? Ніяких заповідей! Не в тому річ. Коли ти, чи хто инчий, — соціаліст, се-б то борець за новий світ, за нові цінности, за знищення для сучасности, то ти не повинен служити тому, що зберігає це зло заповіді, мораль ваших караючих божків служить цьому злу.

— Ага! — значить нова мораль?

— Так, нова! Нова! Мораль тих, що боряться з старим!

Я круто повернувся до Ося.

— А ти, робітник, марксіст, борець за нове, чого ти так старанно упадаєш коло цих божків? Чому ти так стараєшся зберегти те, що віки душить тебе? Чого ти корчишся від того, що не можеш догодити як слід божкам своїм? Чого? Ти-ж брешеш батькові, матері, мені, усім, ти обманюєш і нас, і себе, і всіх. Ти — лицемір! Ти хлопчик маленький. Ні, ні, ти тепер вислухай мене! Ти мусиш, чорт вас забери, вислухать. Я слухав. О, я слухав вас! Ти — я тобі говорю, хлопчик! І більше нічого. Чуєш? Але ти служи, служи божкам! Служи їм яко мога старанніще, чесніще! Це найкраще средство по-

бачити їх як слід! Це найкраще средство одкинутись од них і с в о г о шукати. І будеш ти шукати свого! будеш, мусиш! Побачиш ти колись, що твої божки тільки брехня, а суть те, чим ти живеш, оте, ради чого ти зражуєш божкам, ота твоя л ю б о в до батька, матері, до Антошки, оті самі інстінкти, які ти опльовуєш. І на них ти будеш будувать своє! Становище робітника, становище пригніченого, інтереси твої й твого класса, розум твій примусять таки тебе плюнути в пику всім божкам. Обіцяю тобі! Ці самі інстінкти, розум і інтереси класса утворили пануючим божків для їхнього панування. Так само вони утворять робучому класу те, що знищить божків. Будьте певні, що утворить! Хочете ви цього, чи не хочете, сміетесь, чи не сміетесь, а будуть часи, коли соціалісти не заповідям, не мертвим догматам служити будуть, а розвитку й зміцненню тих самих інстінктів, з яких тепер вони сміються разом зі своїми лицемірними вчителями — жерцями. Так, так, інстінктам, тим великим прекрасним силам, які дали нам все, і любов, і ненависть, і поезію, і організацію, які тільки ...

Але тут трапилось найгидче, найганебніще зо всього, що я наробив у той вечір. Під час моєї дикої промови у кімнату кільки раз входила служниця. Вона щось вносила, здається, самувар, посуд якийсь. Я її бачив, але не помічав. Тепер пригадую, що навіть пильно дивився, як вона обережно ставила самувар на стіл і ще памьятаю прикрила його блискучою канфоркою, з чорненьким гудзиком зверху. І вмить мені щось дуже стиснуло горло й я несподівано для себе й для всіх замовк песеред фрази, забувши все й тільки дивлячись неодривним, замагніти-зованим, чисто фізичним поглядом в один пункт, а саме на тарілку, яку поставила на стіл служниця і в якій у порядку кружка лежала нарізана кишка, ковбаса, сало

й таке инче. В один мент рот мені наповнився слиною, живіт стиснуло, а горло почало раз за разом глитать слину. А головне, що я не міг одвести очей від тарілки. Я ж зараз же спіймав себе, в той же мент, як подивився; навіть почув уже, що кров мені починa заливати лице, що всім видно й мій прикутий погляд, і спазми горла, і червоність сорому за це, — все я розумів і все ж таки стояв і дивився. І в той же час чув, як стало тихо, як всі мусять на мене дивитись, як страшно й гидко те, що зо мною робиться.

Розуміється, я инакше й не міг зробити, як зробив. Шарпнувшись, я майже вибіг з кімнати, вилетів у сіни, схопив свій плащ та картуз і вийшов. Це, я признаю, було найкраще, що я мав і зробив за весь цей вечір. Коли б я зостався, коли б схотів замняти, о, це була б така мука і їм і мені, що я не знаю, що б я потім зробив.

Але цим не скінчилось.

Не встиг я пройти й з півквартала, як почув за собою чиїсь швидкі кроки. Я не думав про те, що хтось з них побіжить за мною, але тільки почув ходу, зразу весь так і став на дибки, ніби тільки й чекав, що це буде.

— Вадиме! — хрипло й задихано, несміло гукнув позад мене Ось.

Я не озирнувся. Не того, що не хотів, а тому, що від злоби, ненависти проти Ося не міг схонить, що саме йому крикнуть. І не того була ненависть, що він тоді мене одпихнув, як брата, о, ні, даю собі слово, що не того. А того, що він у т а к у хвилину побіг за мною, що хотів у таку хвилину дивитись на моє лице.

— Вадиме! — ще ближче й ще несміліще покликав він.

Я круто, раптово повернувся до його.

— Що тобі треба?!

Я таким голосом крикнув, що люди кроків за тридцять від нас, як ошпарені, озирнулись. Звощики повернули голови, якась панна злякалася. Але що мені до нашы було, до звощиків?

— Чого треба? Милостиню мені подать біжиш? Милостиню?

Ось стояв і винувато, жалько з болючим лицем мовчки дивився мені прямо в лице.

— Ну, чого тобі? Кажи? Ну, ось я тут, я, Вадим! Що тобі?

Але він так само стояв і, нічого не кажучи, дивився страждаючими, застиглими й прохаючими очима.

Та, звичайно, що ж було говорить? Що? Ясно в чому річ.

Я не знав, що мені зробить, що крикнуть йому в це винувато, зтихле лице. О, як я його ненавидів у ту хвилину! Давно́ — вже я не переживав такої лютої, такої болючої злости й ненависти.

— Чого ж ти мовчиш? Що ти хочеш, говори? Милостиню? Давай, давай. Ну, давай же! Виймай. Чи, може, грошей не хочеш дати, а тільки погодувать мене? Ходім, ходім.

Присягаюсь, я тільки від ненависти зробив те. Я вже не почував голоду, абсолютно ні. Я в той мент, може, для того й побіг у двері якогось ресторанчика, щоб там шпурнуть у лице Осеві його котлетою.

Я так полетів у цей ресторанчик, так розштовхував прохожих, що Ось мусів тільки бігти за мною.

Кинувши плащ на один стілець, я гепнувся на другий і крикнув льокаєві:

— Їсти! Що маєте?

Він вражено почав щось бурмотіти. Але я того не слухав.

— Все одно! Несіть що хочете. Тільки швидче, в одну хвилину!

Мабуть, у мене та й у Ося був вигляд не зовсім звичайний, бо й льокаї і публіка так і витріщились на нас.

Ось сів проти мене. Очевидно, він не ждав такого вибуху. Лице його було розтеряне, злякане, зовсім таке, як колись у дитинстві, коли я його за що-небудь вичитував. Очі десь розгубили свою скупченість, суворість. Вони бігали за кожним моїм рухом.

А я От тут ще одна підлота! Я вже комезився. Гнів мій уже остигав, — від чого, я не знаю, — але не міг же я так швидко заспокоїтись. Я мняв серветку, стукав пальцями по столі, сопів носом усиленно, навмисне сопів! Мерзота, одним словом!

Коли льокай приніс мені якесь мясо, я буркнув Осеві:

— Не дивись на мене.

Запах ресторана, запах їжи вже зовсім приглушив мене, я забув навіть про сором. Коли б тепер мені хтось не дав того мяса, що лежало переді мною, я б того чоловіка міг і убить, і впасти перед ним на коліна, й цілувать йому чоботи, щоб оддав.

Ось хапливо вийняв з кишені газету й почав читать. Він ще ні одного слова не сказав мені, а поки я їв ні разу не одвів погляду з газети.

Їжа мене розслабила. Щоки почали горіть, очі стали важкі, немов їх щось видушувало з черепа, на душі ж стало мерзотно, як після найгидчого вчинку, якого нічим не поправити.

— Так — сказав я, одкидаючись на спинку стільця і дивлячись на Ося.

Він зараз же підвів голову й хутко глянув на мене. В очах його я спіймав допитливість, — що, мовляв, як ти тепер?

Я засміявся.

— Що? Задоволений? Може, ще й грошей даси мені?

Про гроші я вже сказав свідомо. Все одно: зробив одну мерзоту, валяй далі.

— У мене є рублів десять, більше нема, — несміло сказав він.

— Давай десять.

Ось поспішно вийняв гаманець і висипав усе, що там було. Не рахуючи, він підсунув усю купку срібла й мідяків до мене. Я забрав усе в жменю й поклав у кишеню.

— Так. А тепер ти вже, може, ждеш, що я покаюсь припаду к вашим святим стопам? Га? Вибачай, голубчику, це я в тебе позичив. Чуєш? Так і знай. Я потім все порахую і, коли хочеш, то й з процентами тобі зверну...

Ось тільки нахилив голову і почав складати свою газету. Він великодушніще за мене й розумніще.

— І все ж таки на страйк не дам ні копійки! — додав

Тут Ось якось підібрався, твердіще глянув на мене й проговорив:

— Ніхто у тебе й не вимагає.

— Ну, розуміється, у мене!...

— Я не так сказав. Я говорю, що ніхто й не вимагає — ще твердіще й холодніще поправив Ось.

— Добре. Хай! — сказав я і покликав лькая.

На улиці я зараз же хитнув йому головою й повернув у другий бік. Він теж хитнув і пішов просто.

Не знаю, чого мене так болюче потягнуло зараз же до батьків, з такою солодкою, з такою журною теплотою! Невже від мяса, яке пьяпило мене і розварювало?

Але цей вечір ніби спеціально склався мені з ріжних казусів.

На подвіррі Рибацьких, перед дверима тої самої кватири, з якої викидали Саламандру, знов стояла невеличка купка людей і зазерала в вікна помешкання. Говорили вони пошепки й боязко.

Я хотів підійти ближче, але в сей мент із дверей кватири вийшов Стьопка. Студентський картуз, як перевернута підставка бокала, стирчав йому аж на потилиці. Маленькі, паршиві, як дві білі воші, оченята злісно й непокійно ворушились.

— Я вам покажу! — зупиняючись на порозі й говорячи так, щоб було чути й на двір — Шантажами тут мені заніматись? Я двадцять чотирі години в тюрьму одправлю. Сволочі паршиві! Тоже, знаютъ, куди стрілять.

Я підійшов ще ближче й зазирнув через плечі людей у помешкання. Біля столу сиділа худенька дівчинка і пальцем, складеним кутом, витирала очі. Коло неї стояв старенький чоловічок з розтеряним, зляканим лицем і, не кліпаючи, дивився до дверей, — мабуть, на Стьопку. Тут же коло дівчинки, затуливши лице фартухом, зігнувшись на стільці, плакала якась жінка.

Стьопка вилаявся матюком, грюкнув дверима і вийшов. Я пішов за ним. Зачувши коло садка мої поспішні кроки, він повернувся таким рухом, як люди, що ждуть нападу, і став дивитись. Але, впізнавши мене, зрадів і мало не обняв.

— А-а, Вадим Трохимович! Це ви? До нас? До своїх старих? Чули, як а тут воював? От сукині сини!

Його поводження зо мною здивувало мене. Але я на дивування не мав часу — мені хотілось знати, що там сталось у тому помешканню, чим міг провинити перед Стьопкою той старенький, зляканий чоловічок.

— З ким же то ви воювали? — спитав я в тон йому.

— Та, розумієте, які падлюки. Хтось їхню дівчинку знасилував, чи просто взяв. А вони на мене. Розумієте?

Шантаж! Вона до мене прибігала разів зо два, я їй давав роботу. І от тепер... Ха! Ну, брат, смієсся! Я вас в двадцять чотирі години...

— А що ж дівчинка каже?

— Нічого не каже. Плаче! Не каже, хто. Ну, та вони її підучать. Я певний, що на мене скаже. Ну-ну, нехай! Побачимо. Хай спрубують. Ми знаємо, де таких дівать. Ого!

— А велика дівчинка? Год скільки?

— Дванадцять, тринадцять, чорт її там знає.

І він додав складного матюка. Ми йшли садком до ганку. І мене раптом аж замерло в грудях від приступу ненависти до сеї паскуди. Взять схопить його за лацкани його паршивої шинелі, піднять угору і ахнуть об мерзлу доріжку, щоб тільки квакнув і випустив свій смердящий дух!

— Ну, а ви як? Казала Тепа, на службу до нас? Давно пора...

Як у мене вистарчило сили м о в ч к и повернутись і піти назад, не знаю. Що він собі подумав, я плюю на те. Але ж Тепа, Тепа! Значить, вона повірила, що я візьму ту службу?! Навіть всім розсказує, як факт? І цей повірив? І навіть сумніву нема в його дегенеративній голові, що я їхній? О, мої високоморальні жерці божків, ви здорово мститесь за образу ваших злих, жорстоких, бездушних ідолів!

Але й на цьому ще не кінчився цей вечір. Я все ж таки хотів побачить моїх старих. Прийти до них я вже не міг: я не міг бути таким, щоб не дати їм трівоги, непокою. Я рішив пройти садом на той бік будинку й зазирнути до них у вікно. Зазирнути, подивитись, що вони роблять і піти.

Батько лежав на ліжку. Лиця його я не бачив. За столом сиділа мама з окулярами на кінчику носа і читала

вголос. Що читала, я не міг почути, доходило тільки глухе бубетіння. Але я знав і так: Євангілля.

Тихо, на шпиньках одійшовши, я прокрався під вікнами Стьопки, обминув половину Тепи і знов звернув у садок. На зустріч мені по доріжці ішли Тепа і той красунь її. Я заховався в кущі і присів. Вони пройшли повз мене мовчки і помалу. Так ходять, коли хтось має дати відповідь. Хто з них мав її давати і чи мав, я не знав. Але, сидячи в кущах, я подумав, так собі, з одчаю й гидоти своєї подумав: „Продатись хіба цій? Дасть пятьсот рублів чи ні?“ І ще те добре, що хоч тут же й засоромився; не від продажу, о, ні! А того, що занадто себе ціню. Я потрібний їй? На віщо? Хіба я не знаю, чого вона хитрує коло мене? Зімнять мене хоче, покорити під ноги свої. Як я смів її образити? Значить, я не мріяв про неї, їдучи сюди? Я не тріпотів, не замірав? Хоч би я їй і запропонував покоритись їй за пятьсот рублів, хіба вона їх дасть мені? О, тільки вчує, що на цім мене можна тримати, то вже себе покаже! А, к чорту її!

І, нарешті, Саламандра. Я їй дав два рублі за квартиру і двадцять копійок позичених. Недбало кинув, що забув, та добре, що випадково згадав Вона гроші взяла, але сказала:

— Могли й не давать. Комната стоїть сім рублів. А ми вам дали за десять.

Признаюсь, я здивовано подивився на неї. Вона ж одійшла до печі, щось сердито відсунула й знов проговорила своїм металичним, калікуватим голосом:

— А батькові не вірьте. Все бреше. Він багатий, дрянь.

Я мовчав, немов занятий закурюванням цигарки, яку поспішно виняв.

— Він має та все склада.

— На що ж він склада? — швидче з делікатности спитав я, ніж з цікавости.

— Він зна, на що. Такого чоловіка тільки втопить треба. Він хоче взять собі з воспитательного дому дитину, для неї й ото склада! І з мене знущається, що не матиму дітей. Ну, нічого, нехай знущається, побачимо, як буде.

Я більше не знав, що сказать і вражений усім цим, вийшов з кухні. Особливо тяжко було дивитись на її очі. Та взагалі на всю її. Чи вона коли вмивається?

От хотів би я подивитись, як ці високоморальні пожаліли б цю істоту? Написали б статтю про добро і правду? Хотів би глянути на тих естетів, революціонерів, які гремлять про переоцінку цінностей, про нові розуміння краси. Як би вони тут обійшлися? Знищили би вони старі поняття і обняли би це карлючковате, страшне тіло, доторкнулися б губами до закислих очей? Дали б їй дитину? На коліна я впав би перед таким, рабом би його був безодмовним, коли б він міг цю дійсно обижену, цю глуху, злу, намучену й безмежно самотню істоту полюбить. Не полюбить навіть, ні, приставиться тільки, пожаліть, дать їй хоч на рік свого життя. Не треба все, не треба душі класти за свого цього ближнього, рік дати їй трохи того, що дають Тепам, Рінам, Тотам. Ні, навіть і не це, а просто буть з нею, сказать їй на день десять слів, умить їй, спитать, чи дорога сьогодня капуста на базарі. Хіба я був самотним? Хіба самотні ті, що сидять все життя в однозочних камерах? Ті, які звязані в минулому, сучасному й будучому з міллюнами людей? От самотниця!

Вона все стукала чимсь там у себе, а тепер, мабуть, спить на тапчані, зкорцюбивши моторошне тіло своє на дошках. Ляжу і я.

себе в сей мент почуваю, що у мене навіть до лакея проявилась ніжність. (Замовлю йому аж дві порції, щоб побільше на чай дать!... Замовив!) Я знаю, Олесю, що ти морщишся від моєї постанови й такого способу себе провіряти, але я такий зараз щасливий, що ти напевне згодишся! Правда? Правда, моя всерозуміюча, все, що горкається болю? А в сей мент у мене нема болю, я почуваю, що навіть „мотор“ мій зник десь к лихій годині. От тобі й „нерви“! Хіба, справді, Олесю, нічого не варті наші не нервові, а психічні стани? Хіба не уява зміни мого життя знищила „мотор“? Хіба не від цього я почуваю себе як хлопчик? У мене таке ж почування, як було колись, коли я сидів тут же на цій самій станції, коли віз прокламації в одне село... Ні, захопився: я як раз думав про це, згадуючи той час. Я як раз думав: чому я тепер не переживаю того, що переживав тоді? Чому, справді? Пригадую собі, з яким піетизмом я дивився, бувало, на робітника. Досить було, щоб це був робітник, щоб я почував до того чоловіка якусь незрозумілу пошанівість, побожність. І не в цьому навіть діло! Я сам по собі був инчий, я в с о б і мав инче, ніж тепер. Памятаю, як я сидів тут, пригадую собі т о д і ш н і й настрій, — це було щось инче, ніж тепер. Тоді все було цікаво, все ж и л о, все мало якийсь свій інтерес: жандарми, лакеї, поміщики — експлуататори, кожний мав у мене свою фізіономію, кожний викликав те чи инче чуття, — сімпатії, ворожости, підозріння, страху, надії. І це в одну яку небудь хвилину! Сам я завжди чув себе певним, гордим, занятим, заклопотаним, потрібним. Діло, якому я служив, видавалось мені, памятаю, таким безсумнівним, таким вірним, таким святим, що я навіть ніколи не думав про те, що можна в йому сумніватись. А тепер? Де ж усе те ділось? Хіба ми досягли свого, хіба те діло не стоїть так само, як

стояло тоді? Може навіть ще гірше. Чому ж я не почуваю себе гордим, заняттим, чому мені ніяково, коли я даю прокламації, чого я сижу тут без того чуття, що раніще? Може я не вірю більше теоретично в цю справу? Я вірю в те так само, як і колись, може навіть з більшим знанням вірю. В чому ж річ? Не знаю, — мабуть „нерви".

А я хочу жить, Олесю! Хочу безсоромно. Хочу тих же почувань, настроїв, свіжих як ранок, рожевий, вкритий інеєм. Крім того, — тут я тобі скажу те, що ти давно вже ждеш від цього листа, — крім того, я хочу бути сильним, таким сильним, щоб побідити ту, яку я назвав сьогодня своєю нареченою. Вона — по суті — вже моя жінка. Але належить мені тільки тілом. Ти уявляєш собі, як приємно знати, що ти держиш коло себе людину тільки тілом? Ти уявляєш собі той настрій, який у мене буває, коли я бачу, що та людина мучиться тим, що належить мені тільки шматочком своєї істоти? Вона весь час переконує мене й себе, що вся належить мені, але тут же всім своїм поводженням доводить противне й за це ненавидить себе й мене. І от я рішив поборотися з нею не тільки шматочком, а всім собою. Побачимо ж, чия візьме! Єсть тепер у нас секта робітників, які загартовують себе стражданням, вони так і звуть себе гартованцями. Я теж хочу бути свого роду „гартованцем".

Через півгодини йде мій поїзд, треба кінчати листа. Я не знаю, чи треба говорити мамі, де я дівся. Коли думаєш, що треба, то скажи, скажи їй все, добре? Все — все! Вона повинна зрозуміти мене, а як не зрозуміє, їй ще гірше буде... Перед Галею мені дуже ніяково, — ну, за віщо так грубо й непотрібно образив дівчину? Соромно! Вибачись, бідна, за мене, скажи, що мені дуже неприємно, що я її поважаю, чи що там говориться в таких випадках! Але скажи їй також рішуче, що не люблю її,

не любив ніколи й не женюсь на ній. Обовязково скажи, чуєш? Це треба для її ж власної користи. Мені трудно їй це сказати, а писать не можу їй, не можу придумать теми для листа. Скажеш? — Дякую тобі зарані! Я такий добренький, що до всіх тепер почуваю жалість, а до Галі особливо, — вона така жалька з своєю робленою дитячістю. Хай їй буде добре! І вам усім, мої дорогі!... Я хвилююсь, Олесю! Я радію від того, що хвилююсь, я радію від того, що радію, я — дурію! Уявляю, як буду через місяць вертатись і що почуватиму знов. Це мене теж хвилює. Словом, я, здається, починаю вертатись до життя. І єдине, що мене в сей мент досадує, це те, що я раніше не догадався так зробити! Прощай, не турбуйся про мене, через місяць напишу. А коли не напишу, значить, сам їду. Ну, це ще не так швидко буде. Тепер я тільки одним заклопотаний — швидче-б той час, коли я буду такий, як ті, котрі сидять в третій клясі. Хвилююсь, хвилююсь! Цілую тебе міцно! Твій Юрій.

12

Із записок Вадима.

Страйк уже п'ятий день. Ось як молодий кінь, що не ходив ще в запряжці. Все його лякає, все хвилює й все бадьорить. Він рівно й смішно несе високо підняту голову, пряде ушима, косить оком і чуйно слуха позад себе. Мама вже не може з ним говорить, — він мовчить, з нею він уперто мовчить. А так само з Никодимом. „Шакал", як зве його Ось, дійсно, як шакал, нахабний, де безпечно и боязкий, де є небезпека. Справді, він боїться Ося. Я цьому не вірив і даний момент не вірю, але все ж таки Шакал боїться.

Бо чим пояснити, що ні одного слова він не сказав Осеві з приводу страйку? А знає ж він, що той, не останню ролю грав і грає. І не так то вже для фабрики легко нести цю забастовку. Це видно хоча б по Стьопці, який гасає, як одурілий, наповнює матюками весь дім і мудрує найдурніщі і найциніщі пляни.

Мама ходить трепетна і щодня жде, що Никодим їх викине. Батько лежить і не знати, як він ставиться до Ося. Я прохав маму, щоб вона меньче плакала і говорила при йому про Ксеню.

Ось мав назбіраних для якихсь книжок двадцять рублів і віддав їх Ксені. Не в загальну касу, що видає страйкарям поміч, а особисто Ксені. І, здається він не хотів, щоб я це знав, бо мама росказала мені це під великим секретом.

Зо мною він не балакає — в голос, але ми розмовляємо очима, він хмуро, важко, червоніючи гострими вилицями й ластовинням, я з посміхом. Особливо ж тоді, як приходить Никодим, а в ці дні він знадився ходить разів по кільки на день. І як раз тоді, коли дома Ось і коли я прихожу. Мабуть, він почуває потребу в інтензівній насолоді, сам батько його не розворушує так.

Але батько, батько! Він радіє, щиро радіє, як приходить Никодим. І ця радість, здається, подібна до Осевого гартованства. Він хоче навмисне підставляє себе під зле кусання Шакала, тим випробовуючи силу своєї заповіді „люби ворогів своїх“. І що зліще Никодим, то радісніще, то кротче тато. І я не знаю, хто кого більше мучить.

Взагалі, я тепер нічого не знаю й не розумію ні в собі, ні навколо себе. Я весь розлізаюсь, як розсохла діжка.

Знаю одне: коли я дивлюсь на батька, то мені болюче, нестерпно стискується душа. Я без аллегорій го-

ворю: зараз же згодився б, щоб мені одрізали руку, ногу й приставили до батькового тіла. Я думав, що звикну, що зникне ся гострота темного, несвідомого, позавольного болю мого, я уперто, навмисно думаю: Есть же в цей мент тисячі людей ще з гіршим каліцтвом ніж у тата, в сю хвилину гинуть з голоду, з ран, з хвороб, з одчаю тисячі-тисяч людей, — чому ж я так не болію над ними? Невже це заповідь, божок сидить в мені? Ні, це щось инче.

Вчора я знов читав Євангілля й толкував його батькові. І знов він пильно, допитливо дивився на мене. Ах, дивись, скільки хочеш, мій старенький, мій бідний, я не почервонію, я оком не зморгну. Не зморгну, хоч би тут двадцять Осів і Никодомів сиділо!

Читали нагорну проповідь.

„Блажені кроткії, яко тих єсть Царство Небеснее".

„Блажені алчущі і жаждущі правди, яко тії наситяться".

Я знав, що тато жде не пояснення, а мого відношення до сих кротких слів, до сеї мудрости знесилених, упокорених. Я бачив, як Ось зиркав на мене, немов і він хотів поучитись, як треба бути кротким і жаждущим правди.

І Никодим, сперши лікті на коліна й звісивши руки, зігнувшись, як шакал перед здобиччю, з єхидною посмішечкою подивлявся на нас.

І раптом мені стало, памятаю, чудно й моторошно. Ось нас четверо, четверо ріжних, з усіх боків, а пюсь в нас є одне, рідне, спільне всім. Тон якийсь наш, Стельмашенківський. Чи не те прокляте „до кінця"?

Коли любить ворогів, то любить їх до кінця, любить сморід їхнього гнусного дихання, їхні отруйні випари душі.

Коли бути чесним і правдивим, то бути ж таким скрізь і завжди, навіть з братом, якому мусить плюнуть в лице.

Коли ненависть, то до кінця ненависть, скрізь і до всіх.

Але, може, це мені здається?

Мій бідний хлопчику! Ти не можеш служити як слід своїм божкам. Ти кожним рухом, кожним словом зражуєш їм. Ти дійшов до того, що готов Никодимові доводити, що есть Бог. І хто знає, з чого ти це доводитимеш, з любови, чи з ненависти? І до кого більша та ненависть, до Никодима, чи до мене, чи до себе?

Я розумію, о, я дуже розумію, як повинно бути йому, мойому хлопчикові, від своєї злочинности перед божками. Але нехай, нехай!

Я навмисно пильно, отверто дивлюсь на його, коли він зражує їм. Нехай.

Особливо це доводиться йому робити, коли Никодим заводить розмову про Бога. Шакал говорить майже те саме що дня. І не через те, що йому бракує фантазії. Ні, як раз навмисно про те саме, знаючи заранї, що це одне вже мусить дратувати.

От він входить в хату, легкими кроками, худий, в довгому купецькому сюртуці, підкрадаючись і привітно поглядаючи на всі боки. Сідає й мягко, повільно з цікавостю озирається по хаті. Ми замовкаємо, батько заплющує око, немов готуючи себе до чогось трудного. Нового нічого для Шакала немає, але на старому місці на стіні висять портрети Маркса й Енгельса.

— А іконок таки не знімаєте? — киває він на стіну. Ні Ось, ні я не дивимось у той бік, знаючи, про що він говорить. Знає й батько.

— Що ж... і Христос був жид і Маркс жид...— зітхнувши, додає Никодим. Він зітхає прибільшено лицемірно, показно-лицемірно. І тут же починає оповідати єврейський анекдот з цього приводу.

Ми все ж таки мовчимо.

— Ні, слухай! — раптом живо звертається Никодим до батька. — Ти так-таки й думаєшь попасти в царство небесне?

Так ніби питав, чи тато збірається поїхати в Петербург.

Батько кривить рот, — це значить, він посміхається.

— Я вчора балакав, знаєш, з одним священиком, істиноруським, православним. Ні за що, каже, не попаде! Хай і не дума. Як то так; все життя Бога не признавав, грішив, дітей в розпусту ввів, а як припекло, так і в царство небесне? Та це насмішка з Бога! А що? А що? Та хоч би я, скажемо. Якийсь рабочий, напримір. Стачки, бунти проти мене, прокламації. Поки здоровий, значить. А потім, як скалічить, то й до мене на фабрику? „Простіть, з ласки вашої, я більше не буду, прийміть мене". Що ж, я прийму його? Та на віщо ти мені здався? Ти каїшся, як тобі погано, а як добре стане, то знов за своє? Що, не вірно хіба я разсуждаю? Га?

— О.. е. ан.. — слабо й зовсім незрозуміло говорить тато. Але я схоплюю, що він хоче сказать і повторяю:

— Бог не фабрикант, тату?

А-а, а-а! — хитає він головою.

Никодим і сам знає відповідь тата, але робить вигляд, що не розуміє. А зрозумівши, обурюється (розуміється, роблено).

— Як не фабрикант? Самий настоящий! Батько всім нам, покровитель наш, заступник. Хто нам їсти дає, хто нас на світі держить? Тільки ми йому стачки робимо. От за стачки й карає. Руки, ноги одбірає. Чому мені не одбірає? Га? Чому? Та не тільки не одбірає, а ще й дає. От ми ж однакові були, прості робочі. А я от поміщик,

фабрикант, член городської думи, мене редактори первих газет знають, почитають! Ні, скажеш? За що ж те, га? А ти от каліка, ні рукою, ні ногою рухнуть не можеш. Язик тоби одняло, вид тобі перекосило. Ти думаєш, дурно це?

Ось устає, робить два кроки й знов сідає. Губи йому тісно зтулені. Мама сидить, низько похилившись над панчохами й не кида вже нам заспокоюючих, благаючих поглядів. Це вже й її терплячим, покірним плечам не під силу.

Я помалу стружу ножем олівець. Часом я кладу руку з ножиком на стіл і виразно ним граюсь, — то стулю в кулаці зо всеї сили, то легенько провожу ним по цераті, немов роблю надрізи. Никодим скоса зирка на мене й на мою руку, але все, видно, доводить його до пафосу.

— ..Думаєш, дурно? Ні, Трохимчику, не дурно. Болію я душею за тебе, але що ж зробиш?

Він навмисно вибіра найпошліщі заялозені вирази, щоб і тим показати, що він сміється.

— ...Не слухав ти мене. І сини твої тепер не слухають. Бог прости їм, вразуми їх. Старшого вже ніби вразумив. А колись убивцем мене називав. Ну, що, Вадю, що там! Було. Я не сержусь, я розумію. А от ви не розумієте. От напримір, тим, що я поміг Богові швидче покликати до себе старого грішника Рибацького, тим я Богові прислужився. А ви осужуєте.

Такого отвертого цінізму ми вже не ждали. Та, може, й сам Никодим не чекав, вирвалось в хвилину екстазу, тихого, всередининого, раюючого.

— Годі, Никодиме Петровичу! — встала мама й підійшла до ліжка. Батько лежав непорушно, весь жовтий. І я,

І Ось мовчали. Можна було або тільки всадить по саму ручку ніж в погане горло, що ригає смердючими словами, або мовчати.

Часом Стьопка приходить. Сідає поруч з татом, крутиться на ліжку, розлягається то так то сяк і весь час жартує. Мене він, здається, таки зовсім щиро до своїх зарахував, — частіш усього до мене звертається, сміється мені, підморгує на батька, на Ося. З мамою цілком за панібрата. Не може ж бути, щоб це все було не навмисно. Щось тут єсть в цих візітах Никодима й Стьопки. Провокація?

Буває й Тепа. Але ця приходить тільки для мене, це всім видно. До батька вона ставиться уважно, ласково, майже ніжно. До мами теж привітно, жартівливо. Ося піддражнює, перекривляючи його суворі, понурі міни.

Позавчора ми стояли з нею в коридорі. Вона все хотіла дізнатись, коли я женюсь на Олесі. (Між иншим, їй уже звідкись відомо, що я тільки тепер познайомився з Микульською). І все, ніби дражнячи мене, проводила рукою мені по лиці. Я зовсім не дратувався й вона це бачила, але удавала, що я сержусь і через те, значить, мала право далі дражнити. І раптом взяла мої руки, поклала на півголі свої плечі, присунула близько-близько лице своє до мене і, посміхаючись тою посмішкою, яка мене колись доводила до сказу, стала дивитись мені в очі, — неодривно, щось кажучи, обіцяючи й сміючись.

Дивна річ: глухо й важко забила кров мені в серце! Чого?

Але тільки я хотів мягко й спокійно зняти й визволити свої руки, як розчинились двері й ввійшов Ось. Побачивши нас в такій позі, він якийсь мент стояв оторопілий, й, потім шарпнувся й хутко вийшов на двір.

Я так само помалу й спокійно, як збірався, увільнився від Тепи й став прощатись.

— А ти знаєш, що я тебе люблю? — раптом сказала вона.

— Знаю...— сказав я, посміхаючись.

Вона похмурила брови, прикусила губу, повернулась і пішла до себе.

Що це може значить?

Е, все одно.

Здається, я зовсім розкисаю. Олеся чудна стає. Може, я чимсь образив її? Коли я вихожу з кімнати Славка і застаю її в вітальні, вона не то зневажливо, не то ображено підніма голову й не дивиться на мене. Але всякий раз для чогось просить лишитись. Я лишаюсь, — з непорозумінням, сумом і соромом. Мені соромно, що вона мене жаліє, з жалости лишаючи ще погрітись в їхній тиші. Я їй колись сказав, що гріюсь коло неї, коло її промінястої, душевної теплоти. Вона тоді так мило зморщила від приємного замішання губи. (Вона якось трошки смішно морщить їх і витяга вперед трубочкою, як діти до поцілунку.) А тепер чи сердиться, чи нудиться зі мною. Цікаво, як довго вона жертвуватиме собою? Здається, це її призвання всіх жаліти і для всіх собою жертвувати. Як розуміти те, що вона сказала про сестру Зою? Зоя втеряла розум через революцію, бунт в селі. Олеся завела її в ту революцію. Одже обовязок Олесі віддати свій розум, своє життя Зої. Для чого вона це сказала мені, додавши, ще ніколи заміж не вийде? Щоб я чого собі в голову не взяв? Зарані попережає? А я, йолоп, ще почав дивуватись і доводити їй, що Зої розум не вернеться від того, що Олеся буде стискувати своє життя, що це жорстока примха божка справедливости. Не на любов до сестри, не на пекучий вогонь жалости вона кладе свій розум, а холодний, камьяний, безстрастний

олтарь идола, що претендує на універсальність. Любов я розумію, давай їй все, давай по краплі своє життя чи випий його зразу і келих розбий. Але як можна любити те, що не має цінности?

А, зрештою, я здається, не зовсім безсторонно тепер говорю. Але тоді, тоді я говорив безсторонно. Вона ж, певно, инакше мене зрозуміла. Чи не через це тепер ця зміна? Чи, може, справді, бачила, як я сховав її хусточку? Здається, вона почервоніла, коли зо мною говорила після того й якось чудно поглядала на мене. Ще чого доброго подумала, що я простий кишеньковий злодій, маючий спеціальностю хусточки? Можливо. В кождім разі, за сентіментальність муситься платити.

Але все ж таки вчора грала. Вона грає Зої, коли тій дуже погано. Але Зоя тепер тиха, все лежить лицем у низ на канапі, підперши голову руками й тихенько посвистує. Це найтихіщий стан її. Одначе Олеся грає.

Я сідаю збоку, щоб мені видно було її лице. Брат зве її „білою“. — Вона не біла, вона — рожево-золота, але дійсно, робить враження білої, чистої, як дитина. Щось у неї єсть подібне до Нахи, — дитяча поважність, добра строгість, самостійність? Чи те, що вона так клопочеться про всіх?

В вітальні темно, тільки на піаніно горять дві свічі. Олеся часом прихиляє лице до нот і тоді світло свічок, проходячи крізь розпушене на чолі волосся, обводить її голову ясним, як у святих, кружком.

Я не слухаю звуків. В них для мене нема нічого принадного, я слухаю тільки те, що вони родять в мені. Коли родять, значить, річ, котра грається, гарна. Через те, мабуть, я можу любить і шарманку, гармонію, навіть дурну балабайку.

В помешканню тихо. Діна Опанасівна десь на рефератах, засіданнях. Модест Аркадєвич в клубі, редакційному зібранню. В їдальні в глибокім фотелі сидить мати й читає Толстого.

І що разу я з цікавостю прислухаюсь до себе: чого в мені при звуках музики родяться образи дитинства? Чого я зараз же бачу те, про що ніколи не думаю? Або тайга встає переді мною, в тих часах, коли душа моя була повна холодного, морозного, як чистий, незайманий сніг, захвату? Небо зеленяво-жовте, рівне й на йому чітка, погризена лінія лісу? Стою на полянці і слухаю, як пада сухий сніг з волохатих віт смерек. Чого це так? Музика дає найвище раювання, почуття найбільшого щастя. Значить — найбільше щастя — дитинство? Чистий захват пустельности? Не розумію.

Але ноги мені солодко щемлять, я заплющую очі й чую, що вони гарячі, немов у мене висока температура або я зараз заплачу. І боюсь я, що хтось ввійде, або Олеся встане й підійде до мене. Боюсь, що я їй що небудь скажу таке, від чого вона зневажливо закине голову назад, почервоніє й випрямивши і так свій рівний стан, легко й мовчки піде в їдальню. І голос мій буде в той мент хрипкий, смішний і жалю гідний.

Боюсь і знову забуваю, і щемлю весь солодким болем. Але знов: коли той біль доходить до певного пункту, він родить вже инчі образи. Я бачу батька, який лежить в ситцевих подушках з переломаним лицем, жовтим, моторошним. Лежить і жде смерти, судорожно борячись проти жаху її всім, чим може. Мама помагає йому й читає про смиренних, яких єсть царство небесне. І сидять вони двоє, понижені й намучені, покірно ждучи дальших мук.

І головне, що кожного разу я не то, що думаю, а з болем почуваю одну річ: вони ніколи не знали радости сих звуків. Ну, що тут такого, що не знали? Тисячей втіх, приступних инчим, вони не знали. Але мене чогось ця думка мучить.

І далі я думаю про те, що ні Ваха ні Зінь теж не знатимуть. Вони тепер уже не їдять оселедця. О, це роскіш! Тепер треба трохи скромніще бути, — вони натирають зубком часнику шкуринку чорного хліба й жують. Колихати ногами, реготатись тепер Наха не дозволяє, — тато сумний і на фабриці страйк! Страйк, Наха?“ „Страйк. Робітники не роблять і всі дітки їдять хліб з часником“. — „А з цибулею ні?“ „І з цибулею. Навіть з картоплею. Але картопля тому, хто не плаче“. — „А ми ж не плачеі мо.“ — „Ну, так ви милі, ви не плачете“. Федір Васильович не може так говорити, як Наха. Він, взагалі, ні дітям, ні Осеві, ні Ксені, нікому нічого не говорить. Розуміється, його виженуть з фабрики після страйку, „як родича“. Зінь лежить і гарячими очима дивиться на тата. Тепер йому лікарств не дають, але він тим задоволений, не тим, що не треба пить гіркого, а що ці гроші „на хазяйство“ підуть, — його гроші!

І, тягнучи далі свої думки, я думаю: ця дівчина могла б дати мені грошей, вона має, мусить мати. Але тут починаю чути звуки піаніна. Стає трохи скучно й холодно. Я був такий дурний, що раз заговорив з нею. О, не про гроші, навіть не про своїх, а так, взагалі про те, що єсть люди, які, наприклад, ніколи не мають такої втіхи, як от хай би від музики. Нічого більше не встиг сказати. Вона поспішно закачала головою і запросила:

— Не треба, Вадиме Трихимовичу, не треба. Я нічого не розумію в політиці, я не можу. Я рішила, що про це я не буду...

Я навіть попрохав вибачення. Тут до речі прийшли Діна, Валя, Водосвятський і Корнійчук. Валя подивилась на нас строгим поглядом. Вона—кузіна Олесі, старша за неї років на пьять. Чогось шкура на її лиці завжди масна і блещить. Вона дівчина ще (хоч і стара), але стан як у дами. Та й лице таке строге, з виразом осуду, докору. Вона завжди щось помічає неприличне в поводженню, Олесі.

Коли вони почали оповідати про свої успіхи в організації майбутнього вечора в клубі, Олеся неначе навмисне слухала й розпитувала їх з великим інтересом. А Водосвятський знов мабуть, уже утретє запрошував мене на зібрання відродженців, власне, на комітет. Ось лаяв якось Водосвятського. Піду на зібрання й роскажу Осеві. Навіть з охотою піду. Може, я таки й їхній, як запевнає мене Водосвятський? Він, здається, дуже симпатичний хлопець; пишу це зовсім не через те, що він залицяється до Олесі й подобається їй. Корнійчук також, навіть не залицяється, а просто любить і молиться на неї. Але якось весело-покірно й безнадійно молиться. У його два боги: Олеся й народні книжечки. Потім, може, ще й третій: це чоботи з халявами. Він ніколи не приходить в черевиках і, кажуть, його ніхто ще в них не бачив.

Коли я прощався, Олеся чогось довгим, питаючим поглядом дивилась на мене. Я так і не розібрав тоді, чого саме.

Зараз, через півгодини у мене лекція. Коли б тільки Діна Опанасівна не прийшла сьогодня. Перевіряє вона мене, чи що? Сидить, слуха й тільки ставить в замішання хлопця. І коли щось питає, то чомусь підходить і щільно притуляється до мене. Манєра така, чи що?

Коли вона дома, Олеся не гратиме. А я хотів би спочити трохи. І, може, спитав би, чи не образив її як небудь не хотячи?

А в кухні все порається Саламандра, суворо й деспотично балакаючи з горщками, — вона тільки з ними й говорить за цілий день.

В мойому льоху душно й парно. Саламандра чомусь почала щедро топить і тепло, нагріваючи воххість, робить домовину занадто душною. Я жду, що хутко під стелею будуть збіратися хмари і йтиме дощ. У кожнім разі, темно і хмуро в моїй хатинці, як буває в дощеві літні дні.

Чи не від цього, часом, у мене тепер такий стан, непокійний і тяжкий, як перед бурею?

А буря мусить якось бути!

13.

У вечері о 8. годині в помешканню Водосвятського було призначено зібрання редакції „Відродження“ або, другими словами, комітета відроженців. Але за годину до цього несподівано приїхали з провінції батько його, Антін Антонович Водосвятський, становий пристав в одставці і його жінка Варвара Кіндратівна. Такі невчасні одвідини зразу ж настроїли Волосвятського до батьків не так, як йому самому хотілось би. Не дивлячись на те, що він жив після закордону на Україні вже більше як рік, вони бачились всього разів два та й то якось похапцем, Коля все кудись спішив, нетерпеливився, був чимсь обидва рази заклопотаний, все обіцав приїхати й навіть побалакати з ним, як слід, не привелось.

Тепер вони приїхали на цілий тиждень, що зараз же з порогу занадто весело й безжурно заявив Антін Антонович. В руках у його був великий клунок з припасами, а у Варвари Кіндратівни закутана в газету велика банка смородинного варення, яке дуже любив Коля.

Помітивши на лиці сина якусь не то натягнутість, не то заклопотаність, Антін Антонович весело закричав:

— Ну, ти, брат, не той. не задавайся. Ми тебе арештуємо! Тепер не одкрутишся. Годі. Заказуй самувар, чай будемо пить. От мамахен тобі смородинного варення привезла. А тут ковбаса, сало, пундики-мундики. Самі малоросійські!

Але, дізнавшись, що Коля сей вечір ніяк не може бути з ними, бо має засідання редакції, старі зразу ж злякались, притихли й затурбувались; що ж їм робить? Вони думали прямо у Колі зупинитись, — у його дві кімнати з ліжком і канапою. Мамахен можна б на ліжку, Коля на канапі а старий і долі спав би на шубах.

— Ну, значить, мамахен, в Рязанські номера, в Гранд-Отель наш треба йти. — рішив Антін Антонович.

Коля не одмовляв, йому не зручно було мати у себе батьків цілий тиждень.

Але він покликав Івана й замовив самувар, попрохавши наготовить його яко мога швидче.

Батьки тим часом роздяглись з своїх шуб. Варвара Кіндратівна була в шовковій фіолетового кольору кохточці з великими опухами на рукавах вище ліктів. На голові у неї був чорний кружевний очіпок, а в руках бог зна для чого чистенька хусточка. Лицем вона дуже була похожа на сина, тільки губи у неї були тонкі і розріз рота подібний до прорізаної ножом дірки в мячу. Вона посварилась у дорозі з Антоном Антоновичем і ще не пройшов у неї гнів на його. Через те вона більше мовчала, тільки дивилась на сина з суворою ніжностю, а на чоловіка поглядала з хмурою зневагою.

Трошки поговоривши з старими, Коля знов сів за стіл, — йому треба було дописать статтю до завтрашнього числа газети.

Батьки майже на шпиньках одійшли від столу й почали оглядати помешкання. Нічого собі кімнатки, тільки

якось в цих великих городах незатишно, голо, холодно в хатах. І запахи якісь, Бог їх святий знає, що воно таке, — кисле, ущіпливе, затхле. Мабуть, накурюють товариші. І скрізь ці газети, — на стільцях, столах, підвіконниках, на підлозі. Всюду недокурки, сліди брудних ніг, — що за мода така, — ніг не витирать.

Але що подобалось старим, так це те, що й ті рази, а саме: одежа Коліна й спосіб її вішати. Штани, наприклад, висіли не так, як висять всі штани, а перевернуті до гори халошами. Халоші ж заціплені між двома планочками.

— По американському! — шопотом сказав Антін Антонович з гордостю киваючи на штани. А Варвара Кіндратівна обережно взяла в руку матерію й помняла.

— Ну, такої в нас і по десять рублів аршин не дістанеш! — самовпевнено прошопотів Антін Антонович.

Варвара Кіндратівна погладила штани й одійшла до пальта. Пальто теж було чудесне, хоч і висіло так, як висять пальта й в Берзянську. Але черевики знов стояли не так, як у Берзянську, — вони були натягнені на якісь чи колодки, чи Бог його зна, що таке. І все з товстелезними підошвами, з жовтої шкури.

— Американські! — зворушено знов пояснив Антін Антонович.

А Коля, тісно стуливши губи (так само, як і тоді, коли во время оно писав латинські слова) строчив і строчив. Антін Антонович бачив одним оком, що й папер, на якому писав Коля, був не звичайний, а довгенький, як ті паперці, на яких пишуть „на часточку“ за здравіє або за упокой.

„Редактор“, — подумав він собі.

Раптом у двері хтось застукав і не чекаючи одповіді в хату хутко ввійшов панок у циліндрі, в пальті, як у Колі, похожім на одрізану внизу попівську рясу й з вусами, у яких кінчики для чогось були здерті трохи не в ніздрі

носа. Побачивши старих Водосвятських, панок дуже чемно знав циліндр і низько з повагою вклонився. Потім, не кажучи ні слова, зараз же підійшов до Варвари Кіндратівни, ще раз низько уклонився й простягнув руку, з дуже серйозним виглядом говорячи:

— Доктор Сріблюк.

Варвара Кіндратівна руку подала, але з трівогою подивилась на сина: чим же це він хворий, що до його докторі ходять. А „доктор“ так само шаркнув ніжкою перед Антоном Антоновичем і знов сказав:

— Доктор Сріблюк.

Далі поспішно задом одійшов од них і привітався з Колею.

— Роздягайся, стерво! — весело проговорив Коля — це мої батьки приїхали навістити. На жаль як раз такий час. Ну, та до засідання є трохи часу. Зараз чай буде.

Панок роздягся й знов підійшов до старих. Волосся, як і в Колі було, немов у молодиці, розчісане посередині і прилизане на боки. Вуха трохи топірчились одначе мужчина був пристойний, правда, невеликий зростом, але чисто одягнений. І такий, видно, блогородно-вихований, чемний.

Він почав займати гостей розмовою.

Говорив він по малоросійському, як і всі приятелі Колі, з якими старим доводилось стрічатись.

Але з перших же слів виявилось, що ні Антін Антонович ні Варвара Кіндратівна деяких виразів доктора не розуміли, хоч самі добре говорили по малоросійському, а останніми часами так і газети малоросійські читали.

Доктор Сріблюк поспішно пояснив, що він Галичанин, а в гаицькій Україні говорять трохи відмінно від тутешньої говірки.

Узнавши, що доктор з Галичини, Антін Антонович зацікавився. Він і од Колі чув і в газетах читав про цей край, але ніколи не балакав з самими галичанами. От йому, наприклад, дуже хочеться знати, чи там таки справжні малороси, чи може якесь инче плема, — слованське, але инче?

Ні, там таки були справжні малороси, русини, як там називаються.

Ну, так, русини, це Антін Антонович чув.

— А скажіть пожалуста, чи то правда, що там инакше й не говорять як по малороссійськи чи то пак! по українськи?

І то була правда.

— Так таки скрізь? І дома, і в товаристві? І в гімназіях учать по мало. чи то пак по українськи? Ну, в поліції то вже, мабуть, якось инакше?

Виявлялось, що навіть і в поліції по українському. Це вже було підозріло й не поміщалось в голову Антона Антоновича. Ну, нехай в гімназіях, університетах, тепер мода пішла така, на хахлатчину, але щоб і в поліції — це — щось непевне. Сам Антін Антонович дома з дітьми й жінкою балакав жаргоном і тільки для Колі старався „ламать язика по хахлацькому".

— Ну, а скажемо, повістку якусь... як це „повістка" по українському? — звернувся Антін Антонович до сина.

Але Сріблюк поспішно захитав головою.

— Я розумію, я розумію... І повістки по українському.

Антін Антонович розвів руками.

— Діла! А по руськи нічого?

Коля трохи нетерпливився, йому, видно, було соромно за батьків, за їхню не чисту мову, за наївність питанні. Але він стримував себе й навіть в пояснення сказав, що

Сріблюк, наприклад, зовсім не розуміє по руському. Сріблюк як іллюстрацію зараз же сказав.

— Я завсєм не знаю каваріть по рускі...

Старі весело засміялись, при чому Антін Антонович діскантом, а Варвара Кіндратівна басом. Після цього вони почули себе вільніще з доктором, його незнання такої простої річи, як руська мова, поставило його немов нарівні з ними.

Варвара Кіндратівна вже збіралась спитати його, що робить, як колеть у правому боці. Останніми часами її так почало колоть, що хоч живим до бога лізь.

Антін же Антонович розстібнув свій мундур, оживився, розійшовся й почав росказувати, як у них в повіті поширилось тепер це малоросійство, чи-то-пак — українство. Говорив він чистіще й вільніще, ніж перед цим, немов підбадьорений тим, що почув від доктора — галичанина. Раз там, у Європі не соромляться цеї мови, раз навіть в поліції говорять і пишуть на ній, то це не Колькині дурощі, а справді, щось серйозніще.

— Та я сам з чистокровних малоросів! — з гордостю говорив він, весь час оживлено поглядаючи ясними, дитячими очима то на Колю, то на доктора, то на стару. — Моя бабка з полтавських козаків, а прадід був репаний мужик. Їздив у Крим по сіль, чумакував. Ну, дід уже на попа вибився, а батько за ним. Так ще батько инакше й не вмів говорить, як по хохлацькому. Так, бувало, чеше, що ого-го-го! У вас там в Галичині, мабуть, професор так не заговорить... Ну, я трохи одстав, служба така. А от тепер знов пішов цей дух, пішов. Та, скажіть на милость, який прилипчивий цей дух; Ти знаєш Іллю Самсоновича Кривулю? — раптом повернувся Антін Антонович до сина.

Здається, земський лікарь? — хмуро бовкнув Коля.

— Ато ж, Ато ж! (Антін Антонович знов хутко повернувся до доктора). Чоловік сивий, як голуб, од трьох

синів унуків має, ніколи нічим політическим грішний не був, на́, на старости літ у мазепинці записався, хе-хе-хе! Таким малоросом, чи той українцем зробився, що прямо не підступай. На земських собраніях инакше, як по українському й не желає говорить. Слухать не хоче, як до його по руському говориш. „Що? Га? Не розумію".

Антін Антонович залився дрібненьким, радісним сміш-ком. Потім зараз же з більшим запалом заговорив далі:

— А попа нашого синок? З батьком така война за це, що страх дивиться. Батько, знаєте, чоловік подневольний, служебний, ну, знаєте, неловко, неприятно. А син знать того не знає, сини обикновенно не хотять того знать... „Я, кричить, син свого народу, не хочу буть йому зрадником. Ти, кричить, не пастирь, а русіфікатор." І виганяв його батько, і бились, і знов мирились... Ну, скажіть мені пожалуйста... От ви скажіть, Колька наш правду рідко говорить нам, скажіть: а це не опасна штука, це... українство? Кричять у нас там всякі чорносотенні оратєлі, що це вроді революції, а нам, старим, трудно то знать. На просту думку, воно наче б то й нема нічого такого страшного, що чоловік хоче по своєму рідному говорить, а може, воно якось... Ні, кажете? Та й я так думаю. Ну, а Коля наш уже революції не робить? Га? Ні?

— О, за се не бійтеся! — живо сказав галачанин. — Тепер не сі часи. Тепера ваш син цілком на иншій дорозі. За се я можу ручити вам.

Варвара Кіндратівна глибоко зітхнула й промовила:

— Дай то Боже... Пора вже йому в люди виходить. А то ж сором з людьми говорить про сина. А скільки в самих війни було за цю революцію.

— Ну. стара, що було то було, — перебив Антін Антонович. — Тепер же бачиш сама, кустюм який на йому,

наш Гвозділін такого не має... хе-хе-хе... Слава богу, кажи, а ти старе згадуєш. „Кто старе помянет, тому глаз вон“... Правда, Николай Антонович?

Николай Антонович, видно, був не зовсім задоволений балачкою. Подивившись на годинника, він раптом устав і сказав:

— Ну, тато, мамо, я мушу попрохати у вас вибачення, зараз почнуть збіратись люди й ніяково вам тут бути... Я завтра забіжу до вас, або, краще, ви зайдіть і ми побалакаємо як слід.

Батьки хапливо встали й почали одягатись. Варвара Кіндратівна хотіла щось сказать синові, але Антон Антонович якось незвично для його сердито прикрикнув на неї, і вона замовкла.

— Так я завтра забіжу, — ідучи за батьками до порога сказав Водосвятський. — Ви в „Рязанських Номерах“? Добре, я забіжу.

Коли вони вийшли, Водосвятський чогось злісно шпурнув додолу купу газет з канапи й зо всього розмаху ліг на неї. Сріблюк, видно, спочатку почував себе трохи ніяково, але хутко прийшов до свого нормального стану намацуючої уважности, уступчивої запобігливости й занадтої бадьорости.

Він сів у ногах Водосвятського й ударив його рукою по коліні:

— Ну, найясніщий пане редакторе, як там з панною Валею? Прийде вона сьогодня?

Водосвятський одсунувся до стінки й нічого не одповів. В очах йому було зле й холодне поблискування.

— Терпіть не можу, як це старе луб'я починає за тебе турбуваться, — проговорив він немов виправдуючись і сам же дратуючись за це оправдування.

— Ну, старі люди, прошу тебе... — примирливо сказав Сріблюк, підтягуючи штани догори, щоб не натягувались на колінях. Потім вийняв невеличке дзеркальце, подивився на вуса й знов хляснув Водосвятського по нозі.

— Ну, як же з Валею? Как она себѣ поживает?

— Іди ти к чорту разом з нею, — сердито бовкнув Водосвятський.

Сріблюк засміявся.

— Але-во! Чого ж би я мав з нею йти десь до чорта, коли хтось иньчий має йти в ліпше місце? Ну, як, Миколо?

Микола підвівся на ліктях і встав з канапи. Одшпурнувши ногою вбік газети, він вмить повернувся до Сріблюка й злісно сказав:

— Одмовила паршива! Можеш собі уявити?

Сріблюк злякався, аж встав.

— Але що ти кажеш?!

Водосвятський завзято мотнув головою й мстливо додав:

— Ну, тільки я тобі ще покажу... Розумієш, яка ніби страшно моральна, ідейна, поступова, любить мене, кохає по самі свої погані вуха, а сама не бійсь, як сказав їй побратися, аж отетеріла. Зараз на сцену родичі, Анатолій Аркадєвич, те та се. Очевидно, вона якогось принца жде. Ах ти ж, синьоносий мордоворот! Почекай, я тобі покажу, як поженимось, я тобі покажу принца. Вона, бач, серйозно над цим не думала, вона страшно рада, але це так несподівано...

— Значить, вона не цілком рішучо одмовила? — ухопився Сріблюк.

— Цілком не цілком, а не сміє за носа мене водити! Вона дума, шо я їй рицарем буду ще довго? На реферати з нею ходи, в театр, у клуб. Лакея сволоч собі знайшла?

Чекай, я тобі покажу. Через два місяці найпізніще вона буде madame Водосвятська. Моральна то вона моральна й любить совать свій ніс скрізь, де погане пахне, але ми теж дещо бачимо. Вона мені голову крутить; мордоворот, оповідає ріжні, еротичні історії і ніби страшенно ними обурюється, а сама аж слини ковтає, стерво. Ну, я тебе, ціпонько, на цьому й піймаю. Я, голубко, мастурбацій не люблю. В один чудовий вечір любов моя розгориться й каюк. А тоді коли ти така, справді моральна, — прошу до вінця. Побачимо, що тоді високоповажаний арістократ Анатолій Аркадєвич заспіває?

Сріблюк неймовірно, заклопотано покачав головою.

— Е, щось вона не така... Мені здаєсь, що вона на такий гачок не підé. А ти з нею не говорив, може вона так дасть щось на газету?

— А ми побачимо, піде чи не піде. Погано, що вона нічого не п'є а то б я їй давно показав лицарство. Автім, нічого, вип'є...

Сріблюк сидів заклопотаний: справа йшла зовсім не так блискуче, як він думав їдучи на Україну й як малював її Водосоятський, закликаючи за співредактора. Ті гроші, які дав на початок Скалозуб, вже майже кінчалися, а надій на нові було мало. Відроженством зовсім не так були захоплені заможні кола Українців, а найбільш захоплені — студенти, учителі, чиновнички — нарід нічого не вартий. В цьому смислі навіть роман з Дінею Микульською нічого не дав. Роман — річ, сама по собі, звичайно, не погана, навпаки, але занадто плятонична з ідейно-фінансового боку. Був план — женити Водосвятського на Валі Микульській, двоюродній сестрі Анатолія, але ось тепер виявляється, що й з цього боку рветься. А Скалозуб, не дивлячись на свій ультрачервоний патріотизм, більше не дасть.

— А знаєш що? — раптом блиснула Сріблюку ідея — Ти маєш якогось знайомого лікаря або аптекаря?

— Ну? — не розуміючи його думки спитав Водосвятський.

— Маєш чи ні, кажи раз!

— Ну, хай, маю. Але ще з того?

Сріблюк підморгнув і взяв його за гудзик піджака.

— Слухай-но, сва́тку. Мусиш в тому добре орієнтуватись. Дам тобі добру раду, але пам'ятай, що річ трохи є небезпечна. Отже скажи, чи не могла би евентуально Валя піти з тобою десь на довший час?

— Ну, могла би...

Вадосвятський щось своє думав і слухав, нетерпляче й гидливо скрививши губи. Ці галичане занадто вже дрібна публіка, мудрує, мудрує, а вимудрить щось нікчемне.

— Та швидче кажи, в чому річ!

Сріблюк склав бубликом, як жиди, два пальці й підняв до носа собі. Прижмуривши одне око, він лукаво сказав:

— Але чекай же троха. Панни Валі ще нема і... Ну, добре, я вже кажу далі. Отже так: най панна Валя піде з тобою ніби до театру, але так, щоб евентуально ніхто з знайомих її не міг там бачити. Власне, так, щоб вона могла прийти до тебе...

— Господи, Юльцю, вона що дня буває в мене, чорт, їй богу! Сам же знаєш.

— А! Уже добре. Але на довший час. Я знаю, кілько вона у тебе сидить? Отже так: скажи лікарю, най тобі дасть рецепта кантаріди. Розумієш? То єсть така річ, що як дати якій панні, то хоч би вона, пані, була найморальніща від усіх святих, а всьо забуде й стане як єдвабна. О, то моя рада...

— А, дурна твоя рада! — розсердився Водосвятський. — Без всяких твоїх кантарід візьму її, коли схочу. „Кантаріда!" Тут є річ більш серйозна. Перш усього, чи вона ще схоче братись, хоч це й станеться. Чорт її ще знає, може вона вже не така й незаймана, як ми собі думаємо. Такі моральні як раз і дивись. Та чорт з цим, а як не схоче братись?

— То є рація... То є рація! — Злякано й швидко захитав головою Сріблюк — Маєш абсолютну рацію!... Слухай-но, а як вона завагітніє?

— От про це й я думаю... — покусюючи губу пробурмотів Водосвятський. — Але... Є ще така річ. То одне, а тут друге. Ну, добре. Допустимо, вона завагітніє чи як там і ми повінчаємось, все як слід. Чи вона переведе на мене свій маєток? От може вийти історія! Що я женюсь, а вона ні копійки. Ха!

Водосвятський злісно засміявся.

— А може мордоворот проклятий! Може. Щось таке вона ніби й натякала мені... Що чоловік мусить щось таке... що погано, коли чоловік живе на жінчині гроші... Словом, якась там ідейно-сентіментальна дурниця...

— Ну, це в неї тільки ідейність, це не може бути — заспокоюючe сказав Сріблюк. — Аби її, прошу вас, прикрутити, аби вона сі згодила, а тоді все можна.... Най підпише вексель, та й уже. Не хочу вінчатись, заки не підпишеш векспя. Маю ідейні завдання, маю себе чимсь удержувати, а шлюб з тобою мене стіснить, отже прошу ласкаво о компенсацію!

Сріблюк весело засміявся, потер руки й бадьоро ударив Водосвятського по плечі.

— Не журись, вуйку! Ми сі не дамо себе кругом пальця обвертіти. Меньше з тим. От абись робив то швидче. Раз-два. Трошей нема. Той Скалозуб сі лютить як пес. Ви, каже, з хлібом гроші їсте.

— Так! — тріпнув головою Водосвятський. — Вексель не погана річ! Це — ідея. Браво, Галичина!

Він повеселіщав і почав розпитувать про Діну. Сріблюк одповідав дуже охоче, весело, пускаючи віци, молодцювато підкручуючи вуси, але все ж таки так обережно, що з його слів нічого не можна було вивести певного: чи віддалась йому Діна, чи ні, чи дасть грошей, чи не дасть. І як тільки попалась нагода, він непомітно перевів розмову на Олесю. Водосвятський проясніщав ще більше й почав розпитувать про неї. З одповідів Сріблюка знов нічого певного не можна було вивести, але було таке враження, що Олеся дуже зацікавлена Водосвятським і, можливо, навіть закохана. Діна обіцяла неодмінно привести її сьогодня на засідання, але не знати, чи вона піде. Як що піде, то, безумовно, не за для відроженства, а за для прекрасних очей славного редактора й борця за велике діло Миколи Водосвятського.

Микола за такий жарт зімняв співредактора, повалив на канапу й став лоскотать, від чого Сріблюк заверещав і забив ногами, як в припадку.

В цей мент зачувся голосний стук у двері й обидва схопились.

— Ввійдіть! — крикнув Водосвятський.

Розчинились двері й на порозі з'явились: попереду Федоренко під ручку з Діною, а за ними Олеся й Валя. Федоренко галантно-жартівливо оступився й витягнув до дам закликаючим жестом руку.

Дами ввійшли, а за ними Федоренко.

— А що? А хто привів прекрасну половину відроженства? Хто? — жартівливо-хвастовито кривнув він і сам добродушно засміявся.

Його не слухали, бо прекрасна половина миготячи капелюхами, щебечучи, сміючись, почала вітатись, роздягатись, поправляти зачіски. Сріблюк не встигав кидатись від одної до другої, здираючи з дам їхню одежу з такою поспішностю, немов це були на них удави. Допомагаючи Діні, він все ж таки встиг прошопотіти їй на вухо:

— Найпрекрасніщій зорі славної нової України вітання її сердечного раба.

За це Діна помалу скосила на його очі, потім закрила їх і зітхнула. Але зараз же підбігла до дзеркала і, загорнувши вуаль на капелюх, стала чепурити зачіску. Водосвятський стояв коло столу, поважно напнувши шию і поглядаючи на Олесю, яка, видно, почувала себе трохи ніяково. Вона довго не хотіла йти з Діною, одмовлялась тим, що не має ніякого відношення до політики, що йти для простої цікавости є образа для самих відроженців, але Діна таки умовила її, давши слово попередити всіх, що Олеся прийшла „так собі".

Федоренко теж роздягся, аккуратно й турботно повісивши своє пальто у такому місці, щоб ніхто не міг ні звалить його ні забруднить. Потім вийняв хустку й витер своє жовте, сухе лице з добродушно-сонними оченятками.

— Ну, кого ж ще нема? — спитав він, помалу обводячи усіх поглядом.

— Ще мають прийти Скалозуб, Пампущенко й Стельмашенко Вадим — попередливо одповів Сріблюк.

— Стельмашенко? — холодно здивувалась Валя — Мені здається, що йому серед нас не місце.

— О, пані добродійко! — хапливо сказав Сріблюк. — Ми про се вже балакали й не будемо ще раз піднімати питання.

Валя потиснула плечима з таким виглядом, немов говорила: „Прошу. В такому разі беріть на себе всю відповідальність".

Як звичайно, вона була одягнена в дуже просту, навіть бідну темного кольору кохточку, підперезана була ремінцем і через те, що не мала на собі корсета, живіт випинився, як у літньої жінки. Вона одягалась просто з прінціпу й не носила корсета для того, щоб не перешкажати вільному, природному розвію тіла. Олеся часто змагалася з нею їз цього приводу. Їй було ніяково за Валю, хотілось, щоб вона якось підібрала свою бабячу, роздавлену фіґуру, щоб приховала її незграбність і важкуватість. Але Валя поради Олесі вважала буржуазними, відносилась до їх иноді навіть з гнівом і обуренням, доводячи, що греки, найгарніщі люди у всій історії людськости, не носили корсетів і мали все ж таки найкращі тіла. Через це саме вона носила черевики похожі на рукавиці, а коли ходила, то сильно надавлювала п'ятами, від чого боки у неї трусились як холодець.

14.

І зараз же після цього зачувся стук, а за ним у дверях з'явилась постать самого Вадима Стельмашенка. Він ступив у хату, кинув усім „добрий вечір“ і мовчки роздягся.

Водосвятський зараз же підхопив його під лікоть, кілька раз дружо похльоскав рукою по плечі і пів-жартівливо, пів-серйозно представив усім.

— Ми знайомі краще вас... — сказала Діна, привітно киваючи головою Вадимові.

Олеся злегка почервоніла, вітаючись з ним і гордовито прижмурила очі. Вадим на хвилинку зупинився коло неї, ніби хотячи щось сказать, але не сказав нічого й сів у куток.

Присутність Олесі на цьому зібранню здивувала його і кольнула. Коли Водосвятський і Діна останній раз за-

прохували його, то разом і Олесю кликали. Але вона рішуче одмовилась. Водосвятський тоді непомітно підморгнув Вадимові й прошопотів: „Хочете парі, що піде“? І от, дійсно, пішла.

— Скалозуб буде? — зтиха спитав Вадим Водосвятського. Той фамільярно тикнув його пальцем у живіт і прошопотів:

— Нетерплячка бере? Тільки ви з ним балакайте по зібранню. Він буде, буде сьогодня.

Вадим згодився прийти на зібрання після того, як Водосвятський натякнув йому, що Скалозуб дуже прохильно віднісся до таланту Стельмашенка й що цим можна скористуватися.

І Вадим тоді так само, як і тепер, хмуро посміхнувся.

Балачку підтримував Сріблюк, але Олеся мовчала і иноді поглядала в куток, де якось зігнувшись і розтеряно задумавшись, сидів Вадим. Останні дні він усе був такий.

В цей час як раз прийшов Скалозуб. Це був стрункий, сильно й гарно збудований молодий ще чоловік, бездоганно по европейському одягнений, в смокингу, рукавичках, в лякованих черевиках з верхом із жовтої замші. Трохи грубовате, але з виразно окресленими рисами лице його було чисто виголене, як і в Водосвятського. Зо всіми він поводився з якоюсь витонченою, підкресленою, офіціальною чемностю. Говорив він як галичанин, хоч сам був у Галичині разів два та й то дуже недовго. Любив уживати мало відомі на Україні вирази й трохи тим сам милувався. І одягався й поводився по европейському і балакав з зловживанням галицизмів Скалозуб не стільки з власного нахилу до цього, а теж з ідейности, з прінціпу. Звичайно українців вважають за мужичу, грубу націю. Українець — це, инчими словами, мужик. Самі українські селяне, коли хотять определити себе з національного боку,

кажуть: то руський, а я хахол-мужик. Ми, мужики, не вміємо по панському балакать, се-б-то, по руському.

Через це Сказолуб ніби взяв на себе обовязок доводити прикладом самого себе, що українці — не тільки мужики, що єсть навіть і такі европейськи-одягнені, вихо-вані люди з українською мовою, яка хоч і українська, але не мужича. Будучи чоловіком багатим, власником многих тисяч десятин землі, заводів і копалень, він прапор своєї европейскости ніс досить певною рукою.

Сам він колись належав до певної течії в українському громадянстві, яка ставила собі завданням боротьбу з русіфікаторством. Боротьба ця мала характер яскравого шовінізму, який часом доходив до того, що робились по всяких містах України спроби зруйнувати дінамітом пам'ятники руським поетам і діячам. „Україна для українців, геть руських, поляків, жидів і инчу погань". Це була їхня програма, котра яко спадщина перейшла до відроженців.

З прибуттям Скалозуба в хаті стало тихіще. Водосвятський цілком споважнів, а Сріблюк навіть од Діни одійшов і захвилювався.

Він підскочив до Скалозуба, поміг йому роздягтися, повісив його дорогу шубу й шапку, а коли той привітався зо всіма, підставив йому стільця з радісною, тануючою посмішкою.

Сріблюк танув і радів при Скалозубові майже зовсім безкорисно. Він належав до тої частини галичан, які, взагалі, танули перед російськими українцями. Як і більшість галицької інтеллігенції, він був демократичного, селянського походження. Але вже не мав нічого спільного з тою демократією Галичини, яка героїчно витягала маси забитого польською шляхтою селянства до культурного, людського життя, яка збірала по крейцару поважні кошти на боротьбу з полонізацією, йому вже була чужа та

інтеллігенція Галичини, яка живучи в найтяжчих, здається, на всьому світі умовах, може родити з себе справжніх героїв, подібних до героїв перших часів російського визвольного руху. Ні, він належав до тих теж ніби демократів, які мріяли про розвиток не демократії, які дбали не про якихсь там селян, напів-дикунів, а про розвиток великих національних капиталів; — великий капитал — от грунт могутности всякої сучасної нації. Оскільки турбувала таких демократів сама нація, невідомо, але дуже часто карьєра їхня власна бувало такими ідеями цілком забезпечена. Яко один з таких „ідейників“ Сріблюк без здригування захвату й побожности не міг чути слова „мілліон“. (А про Скалозуба говорили, що в його, може, й за мілліон перегнало.) Уроженець бідного, висмоктаного польською шляхтою краю, де найвидатніщі члени української грошевої арістократії рахують свої маєтки найбільше сотнею тисяч к о р о н, звиклий сам з малих літ до рахунків на крейцари, до урізування й ущіпування себе до мінімума, Сріблюк просто поширявся душею, уявляючи собі у к р а ї н ц я — мілліонера.

Як тільки ввійшов Скалозуб, Діна вся підтягнулась, як добрий, породистий кінь, торкнутий шпорами. Вона ввійшла в комітет недавно й була всього три рази на його засіданнях. Але на другому вже помітила на собі декільки раз уважний оцінюючий погляд „мецената“.

Скалозуб зразу ж сів коло неї. Діна легко й грацiозно повернулась до його і з невеличким кокетством сказала:

— А ви, здається, запізнилися сьогодня?

— О? — здивовано й поспішно скрикнув Скалозуб, виймаючи масивного золотого годинника. — Дуже перепрашаю, але маємо липше за чвертъ осьму.

— Хіба? — засміялась Діна. — Значить, ми прийшли занадто рано.

Валя незадоволено щось шопотіла Олесі. Діна зауважила це, але їй було байдуже. Валя — це ж відома ходяча мораль.

Двері без стуку розчинились і в хату влетів клуб пари з самовара, що стояв біла порогу. За самоваром виднілись чиїсь ноги в грубих чоботях. Потім самувар піднявся і, клекочучи та випускаючи з себе цілі хмари, влетів у хату. З хмар часом з'являлось широке, рябувате лице Івана. Поставивши самувар на стіл, він бігцем побіг до дверей, зачинив їх і знов вернувся до столу.

— А знаєте, паничу, яка оце таки що сторія случилася? — вмить якось схвильовано звернувся він до Водосвятського, поглядаючи розумними, сірими очима на гостей.

Діна спочатку од здивування високо підняла брови на таку його фамілярність, але, побачивши, що всі зацікавились, з посмішкою озирнулась на Скалозуба й теж зацікавлено повернулась убік Івана.

— А яка саме? — веселим панібратським тоном спитав Водосвятський.

Іван ваклопотано подивився на бунтуючий самувар, швиденько прикрив його папером, потім камфоркою, продовбнув пальцем дірку й почав:

— Дуже, паничу, прискорбна. Убила кацапня одного нашого українця! Оце ось тіки що. Там січас поліція...

— Як? Якого українця? Хто такий? — посипались злякані питання

— Самого настоящого. От того, що приходив колись до мене, Степана, що на гармонії грав пісні. Ну, так от його. Сестра його служила тут у лавочника, недалеко. Ну, служила, нічого. А в лавушника синок, звиніть за слово, розпутник на весь світ. Почав чіпляться до дівки.

Та й так і сяк, не помагає. Тоді вона до брата. Той пішов поговорить. Не знаю, сам там не був, як вони говорили, Сонька горнична росказувала, у лавці це було. Тільки, говорить, що б він не сказав, а той синок йому: „брешеш, сякий — такий, ти з мазепинцями діла водиш, мазепинські книжки читаєш, тебе у тюрьму за це одправить нада". А лавушник кацап такий, що з самих лапацонів. Тут же в лавці й товариші його, синка, хулігани на весь світ. Ну, Степан — хлопець гарячий. Каже Сонька, почервонів, розсердився. Я, каже, мазепинець та на своїй землі, а ви чого прийшли сюди та нас зобижаєте. Гнать, каже, вас сцюдова треба". Ну, один тут, конешно, бах його. Степан до його, а другий як схопить пляшку з пивом та по голові. Степан упав, а вони тоді давай його пляшками, та ще не як, а як ото розіб'ється пляшка та гостре шкло, так вони тим шклом руба прямо в очі. Пошматували так, що тільки чуб та вуса видно, а то все м'ясо та кров. От така сторія!

— І помер той Степан?! — скрикнув Сріблюк.

— Кажуть, помер.

Іван витер рукавом лоба й знов хитнув головою.

— От як! за наше жито та нас же й бито. Та, кажуть, що хуліганам нічого й не буде за те.

Всі були дуже схвильовані оповіданням. Олеся сиділа з поширеними очима, зблідла. Потім раптом швидко підвелась і, ніби збіраючись бігти, звернулась до Івана:

— А ви напевне знаєте, що він помер?

Іван потиснув плечима.

— Не можу сказать, панночко. Не допускають до його, поліція там. Бачив одним оком через плечі. Хто каже, що вже не диха, а хто каже, що щось ще хрипить у грудях. Може, й не помер ще.

— А ви можете показать, де це?

Валя стурбовано підійшла до Олесі.

— Що ти задумала? Ради Бога, Олесю, не вигадуй нічого.

Олеся здивовано повернулась до неї.

— Я нічого й не вигадую, я хочу піти туди. Може, він тільки ранений, може, помогти чим небудь. Миколо Антоновичу, у вас єсть яка небудь чиста простиня, щоб можна подерти?

— Олесю! — строго вхопила її за руку Валя. — Дай спокій. Як можна це робити? Ти хочеш, щоб тебе арештували? Розуміється! Хулігани зараз же схопляться за тебе. „А, от і мазепинці прибігли, от вони". І тебе, і нас арештують, а хулігани оправдаються. Заспокойся. Ідіть собі, Іване, ми з самуваром самі раду дамо.

— Правда, Олесю, не варто! — сказала Діна зляканим голосом.

Олеся з закинутою назад головою й гордовито прижмуреними очима мовчки дивилась то на Валю, то на Діну.

— Ну, добре! — одривисто сказала вона й сіла на місце.

Іван мовчки зазирнув у самовар, поправив камфорку і вийшов.

Піднялась гаряча розмова. Федоренко з своїм звичайним здивовано-ласкавим виглядом змагався з Скалозубом. Обережно, спокійно, але з упертою, часом насмішкуватою самостійностю. Річ в тім, що Скалозуб був прихильник утисків на українців, а Федоренко противник. Скалозуб мав навіть спеціальний журнал в дуже дорогій палятурці з золотистими обрізами, в який виписував або наклеював вирізки з газет про ріжні випадки гоніння на українство. Закриття „Просвіт", клубів, громад, заборони промов по українському, увільнених з посад українців-

чиновників, адміністративні заходи проти української преси, сваволя урядників, приставів, губернаторів, крупні й дрібні факти, всі аккуратно заносились в журнал. Це був уже досить поважний том. І що більше набіралось „документів", то дужче радів Скалозуб. Його теорія була така: раз українців тіснять, давлять, роблять проти них заходи, значить, вони уявляють з себе якусь силу, щось таке, проти чого треба боротися, що треба помічати. Раніще ніхто й не знав, що то за українська нація, один собі „русскій народ" та й годі. Ні, вибачайте, не один народ, а два, не „один язык", а два. І що це так, то ви самі своїми насильствами й переслідуваннями краще всього нам і собі доводите це. І що з більшою силою будуть руські так доводити, казав Скалозуб, то швидче розгориться вогонь національної свідомости українців. Україна мусить заплатити за своє відродження.

Федоренко на це не міг пристати; підставляти ще незміцнілий, молодий рух під ломаку ворога, — це не науково й не політично.

Суперечка ставала все більш і більш палкою. Скалозуб уже стояв проти Федоренка й ввічливо, але гаряче говорив:

— Прóшу пана-товариша вислухати. Прóшу вислухати. Се є війна. Так? Прóшу вас, на війні, як на війні, мусять бути жертви. Нáрід, не гідний жертвувати, не є нацією, не є!

Федоренко дивився вгору й сухеньке, щільно обтягнуте жовтою шкурою личко його виявляло веселе нетерпіння. Він кільки раз одчиняв рота, щоб одповісти, але Скалозуб не давав. Простягнувши руку в перстнях, він провадив далі:

— Щоби мати якесь протиділáння, треба щоб було ділáння. Прошу вас, зверніть увагу на цікаву подробицю

в цій історії. Руські хулігани не просто били якогось там дворника Степана. Ні. Вони поперше били „мазепинця". Се — знаме́нне явище, знаменне тим, що не одні вже інтелігенти „мазепинці", а сам на́рід, дворники, селяне, робітники. Перепраша́ю. Се одне. А друге, ви зауважили, як вони били? Прошу вас, коли бють розбитою пляшкою і намагаються гострим шклом бити по очах, то ясно, що тут уже не проста сварка, а великий запас накіпілого чуття і воно довго збіралось. Їм не досить було, що він упав, вони, може, того й не помітили, а били з сладострастям, з насолодою. Я нахожу се таким відрадним явищем, яке треба записати золотими літерами.

Тут раптом Олеся поривчасто встала й звернулась до Водосвятського:

— Будь ласка, дайте мені моє пальто, я піду додому.

Всі здивувались. Діна й Валя кинулись до Олесі з розпитами, але вона не хотіла нічого говорить і мовчки одягалась. Золотисті брови її були нахмурені з таким виразом, немов у неї дуже щось боліло.

— Олесю! Та скажи ж в чому річ? — навіть строго спитала Валя. — Ти ображаєш нас.

Олеся одягла пальто, яке підніс їй Водосвятський і, застібаючись, раптом звернулась до Скалозуба.

— Коли такі явища — відрадні, то... то не треба ніякого відродження України.

Скалозуб, видно, вже розумів, через що Олеся так схопилась, бо зараз же хутко й ввічливо одповів її:

— Але ж не ми винні за сі явища!

— Все одно. Ми також. У всякім разі для нас не може бути нічого відрадного. Вибачайте, я, може, нічого не розумію, але... я не можу...

— Так. — згодливо хитнув головою Скалозуб — Індівідуально сі явища для нас небажані, але з погляду розвитку...

— Ах! Я цього не зрозумію ніколи! — з кривою посмішкою перебила його Олеся. — Я знаю, що чоловіка били склом по очах. Ну, та що там... Вадиме Трохимовичу, будь ласка проведіть мене.

Вадим так само мовчки, як весь час сидів, устав і при загальному мовчанню, вийшов з нею із хати.

15.

Всім було трохи ніяково, немов, дійсно, почували себе в чомусь винними. Першою опанувала собою Валя. Вона находила вчинок Олесі нетактовним і чисто жіночим. За Валею заговорив Водосвятський. Цілком погодившись з Валею, він жартівливо зробив наганяй Діні, яка приводить на серйозні засідання слабонервових панночок. За це він запропонував їй бути хазайкою й дати всім чаю.

Федоренко якось занадто поспішно його пропозіцію піддержав і навіть кинувся до пакунку старих Водосвятських, розпакував його й став витягати звідти: мазурки, смажену качку, домашню ковбасу, сало й т. п.

Тут прийшов Пампущенко, „Антіпод“, як його називали за цілковиту протилежність з Скалозубом. Це був досить високий, але трохи згорблений також молодий ще чоловік з довгими похнюпленими донизу вусами і хмурими чесними очима. Його можна було б назвати навіть гарним, коли б не таке просте й грубоване було лице. Одягався він завжди в чоботи з халявами й носив вишивані сорочки з стьожками. І починаючи з зверхнього вигляду й кінчаючи всім світоглядом, Пампущенко різко відріжнявся від Скалозуба. Оскільки той любив галичан, остільки Антіпод не любив їх. „Не українці, а якісь вишкребки“, — говорив він з ворожою зневагою. — „Ще вчить нас їдуть. Загилить би їх усіх звідціля, щоб аж зашуміли!“ І наскільки Скалозуб любив витонченість, арісто-

кратизм мови, галичанизми й іноземні вирази, настільки Пампущенко гидував ними й балакав чисто-селянською мовою, вживаючи навіть такі жаргонні слова, як „пошти що“, „знацця“, „возхищеніє“ і т. п.

Єдине, що їх єднало, це була ненависть до руських, поляків і жидів. Але й тут була ріжниця. Скалозуб ненавидів, але старався брати від ворогів усе, що можна, а Пампущенко нічого не визнавав за ними, нічого не хотів од них, до всього неукраїнського ставився з непохитною огидою. Через це, після того як вигнали з університету, він уже нічого не читав ні на одній мові крім української. Коли йому радили прочитати якусь цікаву книжку, то він перш усього питав:

— Українська?

— Ні, але...

— Ну, то плював я на неї!

Знайомих, крім українців, у його не було. Всякий, хто заговорював до його не по українському, міг сміливо рахувати на грубу й ворожу одповідь. Сам Пампущенко ні до кого не звертався ніяк, як тільки по українському. Чи на почті, чи в ресторанах, чи в редакції руської газети, з приватними особами й чиновниками, скрізь і завжди він говорив тільки по українському.

— На українській землі, хай по українському й розуміє, чортяка йому в черево.

Привітавшись, він, не звертаючи ні на кого уваги, голосно й сердито заговорив:

— А що? А я не казав? Чорт батька зна що пишуть, а люди не розуміють. Приїхав один чолов'яга з Масюківки. „Ну, каже, ваше „Відродження“ таке, що з ним хоч до жидівського рабина йди, ні чорта не розшолопаєш“. Гарно слухать?

Скалозуб посміхнувся.

— Хай виховуються, пане-добродію, — сказав він, вимаючи цигарку з портсігара.

— „Виховуються“. — зневажливо буркнув Пампущенко і одломив руками шматок ковбаси. — Добре виховання, як люди плюються. „Язика поломаєш з такими словами“.

Це був пункт, на якому завжди стикались Скалозуб і його антіпод. Нападав останній. На його боці стояла, як казав він, уся російська Україна, котра немов би аж корчилась від цих слів „навіть“, „ділання“, „вражіння“ і всіма силами протестувала проти них. А Скалозуб спокійно доводив йому, що протестує не Україна, а повітовий патріотизм, що українська мова тепер в процесі формування й що протести „земляків з ріжних Масюківок“ є необхідне й перехідне з'явище. Він приводив йому приклади всеї української преси в Київі й инчих городах, де редакції газет закидаються листами всяких „земляків“. Але ті всі протести ні до чого, бо один обурюється, що пишуть „майже“ і радить писать „сливе“, а другий жахається од „сливе“ і присягається, що в їхній Масюківці „нарід“ говорить тільки „майже“. Третьому ж ні „майже“, ні „сливе“ не подобається, а тільки „шевченківський язик“, ніби Шевченко міг говорити „пошти“.

— Авже ж „пошти“, а не ваше „майже“, — неодмінно вставляв Пампущенко.

Але Скалозуб на вставки не звертав уваги й так же спокійно, з посмішкою силкувався переконати Антіпода, що в виробленню мови треба рахуватися з законами її, з науковими методами, а не з протестами людей, у яких думка не сягає поза Масюківку.

— Е, базікайте там, — знов перебивав Пампущенко, — „закони, наукові методи“! Чорт батька зна що вигадують та й називають „методи“. Що то таке оте „методи“? Ну, що воно по нашому значить?

— Спосіб, лад.

— „Спосіб, лад"

Кінчалась иноді суперечка тим, що Пампущенко ввертав круте слівце, часто сам того не помічаючи, і Скалозуб, стиснувши плечима, одходив від його.

Знаючи, про що вже буде мова, Водосвятський, щоб спинити Пампущенка, перебив його й росказав історію з Степаном. Пампущенко затих і якийсь час тільки очима кліпав, дивлячись прямо в лице Водосвятському. Потім вмить страшно почервонів, тріпнув чубом і кинувся до своєї одежі.

— Чекайте! Куди ви? — здивувався Водосвятський.

Пампущенко з одним одягненим рукавом грізно повернувся до його і вільною рукою показав убік.

— Туди, де ллється українська кров! Розумієте чи ні, паничі? Туди, де вбивають наших Боронить піду не язиком, а ось цими руками й кроввю своєю, як треба буде. Розумієте тепер, чи заклало вам пане-добродію, га?

До Пампущенка кинулись Сріблюк і Скалозуб з зликаним благанням не накликати погрома. Але Пампущенко як зп'янілий виривав у їх пальто й з піною кричав:

— Пустіть! Я їм покажу мазепинців! Я їх перестріляю! Хай судять мене. Пора вже не язиком з ними розправляться. Пустіть, чого вам треба од мене? Ідіть к чортам! Пустіть.

Але його міцно держали, рішивши ні за що не пустить. Пампущенко оскаженів і почав пацать ногами, кусать руки, але його посадили на канапу й тримали з обох боків.

— А тепера до справ! — задихано сказав Скалозуб, одходячи до столу й витираючи хусткою сліди брудних ніг Пампущенка на смокінгу.

Валя й Діна зараз же швидко сіли в куток і наготовились, вони були схвильовані й налякані.

Водосвятський і Сріблюк, насівши на Пампущенка, міцно держали його. Пампущенко голосно сопів носом, водячи по всіх лютими й червоними, як у деяких риб, очима.

— Пустіть мене, вам кажу! — хрипко й грізно часом кричав він.

— Лежи, стерво, лежи! — одповідав Водосвятський. — Прохолонь трохи.

Дякуючи інцідентові з Пампущенком настрій у всіх був підвищений, більш рішучий, навіть у Федоренка (коли боролися з Пампущенком, він сам боявся підступати, а тільки ходив навкруги й схвильовано кричав, даючи поради або часом обережно ззаду придержував Антіпода за край піджака).

Одбився інцідент і на программі чергового числа „Відродження". Постановлено було передовицю написати про Степана, написати гостро, виразно, без солодковато-журних зітхань та похитуваннь головою „Рідної Справи". Штраф грошима взяв на себе Скалозуб. Більше того, він сказав:

— Пишіть не боячись н і я к и х штрафів, хай навіть закривають газету. Зараз же нову. Грошей вистарчить.

Тут Пампущенко сердито закричав:

— Ну, хай вам сказ! Пустіть, я вже прохолов.

Видко було, що, дійсно, прохолов і його пустили.

Після цього засідання пішло ще дружніще. Питання обговорювались швидко, енергично, постанови робились одностайно, без звичайних непорозумінь між Скалозубом та Федоренком або Водосвятським та Сріблюком.

Після передовиці ухвалено було дати статтю про політику „старих". Ідея така: Старі своїм розслабленим,

боязким пхиканням, своїм невиразним народолюбством, своїм загравaнням з урядом тільки шкодять справі відродження України. Годі церемоній! Час мужно показати, що український нарід доріс уже до того, щоб сміливо й отверто заявити в лице гнобителям своїм про кривди і долі свої.

Цю статтю доручено було написати Федоренкові, яко найкращому знавцю політики „старих“ (колись він був членом деяких їхніх товариств).

Далі постановлено було дать статтю про австро-російські відносини й ролю в них українського питання. В цій статті Сріблюк (йому доручили її) мусів тонко й дипломатично натякнути російському урядові, що утиски українців у Росії можуть викликати небажані наслідки. Війна з Австрією ось-ось вибухне. Хто знає, на чийому боці буде щастя. Розумна політика вимагає, щоб серед власного табору не було незадоволення. Взагалі, Сріблюк мусів цю статтю написати обережно, так дипломатично, щоб ні до чого не можна було причепитись, а разом з тим п о ч у т и погрозу.

Нарешті, знов про есдеків. З ними постановили поводитись як найгостріще. Ці безбатченки, прихвостні російських есдеків, шкодять національному відродженню, може, ще гірше, ніж чорносотенці. Останні, принаймні отверто виявляють себе ворогами й кінець. Есдеки ж, називаючи себе теж українцями, але нічим свого українства не доводячи, граючись в пролетароманію й соціалізми, одхиляють робітників від їхнього дійсного завдання. В такому смислі постановили й статтю написати. При чому в ній же звернутись до всіх верств українського громадянства й кликати до спільної дружньої праці над визволенням рідної землі з неволі й злиднів. Між иншим, Скалозуб настояв, щоб виразно було підкреслено єдність інтересів усіх классів українського народу.

Цим і закінчилось засідання. Всі почували себе бадьоро, весело, хотілось чи співати чи боротись. Навіть Валя не робила враження строгої классної дами й незграбно кокетувала з Водосвятським. Діна ж весь час запишано поглядала на Скалозуба й загадково посміхалась.

Один Пампущенко був хмурий і задумчивий. Але на його не звертали уваги, він майже завжди був такий.

16.

Стали розходитись. Пізніще всіх вийшли Водосвятський та Валя. На улиці Водосвятський хотів узяти звощика, але Валя не дозволила: вона прінціпіально не дозволяла собі їздити на звощиках, коли можна пройти пішки.

— Пішки, так пішки! — згодився Водосвятський і просунув свою руку під її лікоть. Але Валя озирнулась навкруги й незадоволено сказала:

— Поводьте себе, Миколо, чемно.

Микола злісно прикусив губу: ця синьоноса дурепа ще сміла йому нотації читати, уявляючи. що йому, справді, так хочеться тримати її тощу руку.

— Боїтесь? — сказав він насмішкувато.

Валя з строгим докором подивилась Водосвятському в лице, аж зупинившись на хвилинку, і проговорила:

— Не говоріть дурниць, Миколо.

— Що ж тут такого дурного?

— Нічого. Залишім цю розмову. На улиці треба себе тримати як на улиці, а не в хаті. Кожну хвилину може хтось з знайомих зустрітись. Я не хочу, щоб про мене говорили негарні річі.

Водосвятський сильно мовчки вдарив палицею по стовпику. Прохожий попереду хутко озирнувся.

— Миколо! Я з вами йти не буду — сказала Валя.

— Невже?

— Говорю серйозно.

— Та невже?

Валя замовкла. Водосвятський посвистував і постукував палицею. З темного простору неба падали легкі сніжинки крутячись біля лихтарів, як нічні метелики. Тротуар був рябий, весь у довгастих плямах від ніг прохожих.

— Ну, годі дути губи — м'ягко почала Валя. — Посердились трохи й годі. Ходім у цю улицю, вона здається, глуха, там візьмете мою руку.

— Не хочу! — грубо сказав Водосвятський. — Нам тудою не по дорозі.

Валя помовчала.

— Чого-ж ви сердитесь?

Не думаю сердитись.

Ну, сядем на звощика.

Не хочу. Вже недалеко.

— Все одно. Сядемо. Звощик! — крикнула Валя.

Трое візників здригнулись, зашарпали віжками прожогом кинулись до парочки.

— На Верхню Зміївку. Скільки? — спитала Валя переднього.

— Полтинничок, бариня.

— Я — не бариня, а баришня. Полтинник дорого. Тридцять копєек.

— Помилуйте, баришня... Накажи бог без лишнього запросив.

Валя незгодливо покачала головою й звернулась до другого. Той хотів сорок. Валя й на це не згожувалась. Третій звощик уже не виявляв ніякої цікавости. Тоді Водосвятський узяв Валю під руку, шарпнув до брички і запихаючи її на неї, голосно сказав візнику:

— Верхня Зміївка. Шістьдесят копійок. Скоро!

— Слушаю, барин!

Валя сиділа з тісно стуленими губами й злісно витягнутим тонким носом. У всій постаті з довгим, плескуватим станом почувалась образа. Водосвятський посміхався недоброю посмішкою.

Звощик їхав добре, строго покрикуючи й виявляючи найщиріще усердя. Минули Велику Михайлівську і спустились на Нижню Зміївку.

— Ви розумієте, що ви мене образили? — нарешті глухо заговорила Валя.

Ні, не розумію.

Дуже шкода. Такі прості річі можна й вам розуміти.

А я от не розумію.

Дуже шкода.

— Мені також.

Валя замовкла, але скоса поглядала на голене пасмішкувате лице Водосвятського.

— Що з вами сьогодня, Миколо? — нарешті сказала вона здивовано. — Ви так поводитесь, що я боюсь, чи будемо ми надалі знайомі.

Водосвятський стиснув плечима з таким виразом, немов хотів сказати: ну, що ж, так і буде.

— Може, ви тільки цього й бажаєте? — додала Валя. — В такому разі будьте чесні й скажіть отверто. Я не люблю нещирости.

— А, дайте мені спокій, Валю, з вашими щиростями! — злісно проговорив Водосвятський. — При чому тут щирість? На віщо ці слова? Як ви поводитесь, так і я. От і все. „Щирість".

— Як же я з вами повожусь?

— Як? Так само, як я з вами. Ви знаєте, що я люблю вас, що мучусь, що теряю розум, а ви мені нотації

читаєте, щоб я себе чемно поводив. Не хочу бути чемним і кінець. Не любите, не треба. А більше я так не можу. Можливо, ще й, справді, нашим відносинам буде кінець.

Валя поклала свою руку на його руку. Рука була вохкувата, холодна й гидка. Водосвятський схопив її і тісно здушив. Потім одпихнув і сказав:

— Не треба. Милостині не хочу. Їдьмо до мене!

Валя різко всім тілом повернулась до його. Смугляво-жовта пляма її лиця була розкорячена здивованням.

— Що ви сказали? Куди??

— До мене — уперто хитнув головою Водосвятський.

Валя схопила обома руками його руку й зашарпала.

— Миколю! — трагичним шопотом, з жахом зашопотіла вона — Молю вас, схаменіться, подумайте, що ви кажете. Ради всього святого для вас... Ви ж обіцяли мені не говорить про це. Миколо, Миколо!

Миколі хотілось як жабу зтрусить з себе її холодні склизькі руки, в безглуздому стискові яких почувалась затаєна, боязна, судорожна похоть.

— Какой номер, барин? — раптом почувся голос звощика.

Валя, як опечена, одшарпнула свої руки й одсунулась. Водосвятський сказав номер і раптом обняв Валю. Вона забилась в його руках і повернула до його лице з виразом жаху, показуючи ним на спину звощика.

— Поїдемо. Говори! — глухо сказав прямо в рот їй Водосвятський.

Валя шарпнулась і голосно викрикнула:

— Звощик! Стань.

Звощик зразу зупинився. Валя зстрибнула й байдужим, спокійним тоном звернулась до Водосвятського:

— Будь ласка заплатіть. Ми тут пройдемо пішки. Вечір такий хороший.

Водосвятський заплатив і вони мовчки пішли далі. Водосвятський знов постукував палицею, а Валя поглядала на його й щось думала.

— Слухайте, Миколо... — раптом заговорила вона серйозно й урочисто. — Наші відносини набірають брудний і неморальний характер. Ви знаєте мої погляди. Тим, що ви так поводитесь зо мною, ви показуєте, що не поважаєте мене й мої погляди. Я цього не можу допустить. Ми мусимо розійтись. Те, що ви собі позволяєте, я можу позволити тільки своєму мужу. Ми ж поженитись не можемо. Через що, я вам уже говорила. Я не можу, не маю права давати своїм кревним страдання. Я знаю, ви скажете, як і казали, що це забобони. Не знаю. Ми занадто легко відносимось до цього. Легко сказать забобони... Ну, добре, не будем про це говорить. Нам зостається тільки подати одне одному руки і... розійтись, Миколо.

Закінчила Валя шопотом, низько схиливши голову. Водосвятський мовчав, дивлячись поперед себе з понурим виразом лиця.

— Ну, що ж, розійтись то й розійтись... — промовив він задумчиво. — Воля ваша, а не моя. Прощайте!

Він зупинився й простягнув їй руку. Валя злякано подивилась на його.

— Так зразу?

Чого ж тягнуть? Кінець так кінець.

Валя озирнулась. Вони вже були коло її дому. Вона зупинилась очима на темних кам'яних воротах будинку. В них чорніла дірка фіртки.

— Ходімте туди! — потягнула Валя Водосвятського до воріт. Водосвятський покірно й помалу пішов за нею. Ворота були зроблені в будинку й за ними тягнувся довгий і темний прохід. В глибині подвірря ледве помітно жовтіли

на землі довгі смути світла з вікон. В проході було темно, тихо й затишно

Валя помітно хвилювалась, весь час витягала голову й прислухалась то направо то наліво. Микола їй не заважав. Вмить вона обняла його руками за шию й немов ускочила губами йому в лице. Хотіла, мабуть, попасти поцілунком в губи, але попала в щоку, після чого на тому місці зостався мокрий холодок від слини з губ. Тоді Водосвятський обхопив її й тісно пригорнув до себе. Валя забурмотіла щось злякано й ніжно, але він, як скаженілий, мняв її, цілував, роз'ятрував все більш і більш. Нарешті Валя вирвалась і вибігла на улицю. Там, задихана й безсила, з збитою на бік шапочкою, з розстібнутою кохточкою на грудях, вона притулилась спиною до стіни й спочивала.

Водосвятський хотів підійти до неї, але вона замахала руками й благаюче, жахливо зашопотіла:

— Ради бога, іди собі. Іди, Миколко, іди додому. Я молю вас... Не треба... Я не можу... Завтра ми побачимось... Ми виясним... Ради бога...

— Можна мені зайти до вас, посидіти на хвилинку? — замісць одповіді спитав Миколка.

— До мене? Тепер? — жахнулась Валя. — Як можна! До мене в кімнату?

В голосі крім жаху чулось і ще щось, жадне, схвильоване.

— Я посижу пьять хвилин і піду.

— Не можна! Що ви?! Анатолій Аркадєвич дома...

— Неправда, він виїхав у повіт.

— Чи той, його жінка, хіба не все одно?

— Та що такого, що я посижу? У нас є справа. Нарешті, ви не дівчинка. А потім можна пройти так, що вона

не почує. У вас же свій ключ. Я хочу побути з тобою трошки, мені так тяжко якось іти... Валю!

Валя розтеряно дивилась на Водосвятського. Він хотів обняти її, але вона раптом з жахом одіпхнула його руку й одступила крок назад.

— Ви збожеволіли?! Слухайте: тільки ви даєте мені слово, що нічого собі не будете позволять у мене? Даєте?

— Даю слово чести!

— Глядіть, Миколо, я вірю вашому чесному слову. Чуєте? Нічого, — нічого? Так?

— Абсолютно..:.

Валя допитливо подивилась на його, потім, побачивши непорядок в одежі, хапливо застібнулась і мовчки пішла на ганок.

Перед дверима свого помешкання вона, часто дихаючи, від сходів чи від чого инчого, шопотом, слабо й благаюче сказала:

— Глядіть же, Миколко! Не будете?

— Я ж слово дав! Одмикайте швидче — грубовато наказав він.

Валя раптом одступила від дверей і злякано проговорила:

— Ні, ні, ідіть собі, ідіть! Я не хочу. Ідіть.

— Валя! Одчиняй двері.

— Миколо, я не хочу. Ви будете...

— Я нічого не буду. Давай ключ.

— Миколо... Я ж вам вірю... Я надіюсь. Ви слово чести дали, Миколо!

— Одмикайте, хтось іде по сходах...

Валя злякано прислухалась і швидко, безшумно одімкнула двері. Водосвятський майже впихнув її в сіни й сам зайшов за нею.

В помешканню було тихо й темно. Валя на шпиньках пройшла в свою кімнату, ведучи в пітьмі за собою Миколу.

У себе в хаті вона хотіла запалить лямпу, але Водосвятський, тримаючи її одною рукою, другою замкнув двері на ключ.

— Миколо?! — шепнула Валя — Що ви робите? Ради Бога! Я кричать буду. Миколо, зараз же мені... Пустіть мене...

Але Микола схопив її вже обома руками, притиснув до себе й помацки пішов з нею у лівий куток, де стояла канапа. Валя щось бурмотіла, сильно одпихалась руками об його груди, але не кричала.

17.

Виходячи після збірки з ганку будинку, де жив Водосвятський, Олеся раптом схопила Вадима під руку, хутко потягнула вперед і зляканим шопотом заговорила:

— Ходімте швидче, ходімте! Господи, ще тільки цього не вистарчило!

Вадим здивувався. Він помітив, що Олеся глянула убік, як виходила, і від цього схопила його руку. Він також дивився туди й нічого особливого не бачив. Правда, недалечко, спершись на лихтарь, стояв якийсь чоловічок в чорному капелюсі і в пальті немов у талію.

Але не він же її так схвилював.

— В чому річ? — спитав Вадим тихо. Олеся, не одповідаючи й не повертаючи ні в один бік голови, все так само швидко йшла вперед. Коли вони одійшли кроків на двадцять від дому Водосвятського, Олеся неголосно сказала:

— Озирніться й подивіться, іде хто небуть за нами. Але старайтесь непомітно.

Вадим озирнувся. Кроків за двадцять від них ішов той самий чоловічок, що стояв під ліхтарем. Щоб заспокоїти Олесю, Вадим сказав:

— Ні, нема нікого...

Олеся зняла свою руку з руки Вадима й з полегченням проговорила:

— Слава Богу. Там коло ліхтаря стояв Ганжула, один тут такий собі літератор нещасний. Він мене, хто його зна за що, весь час переслідує. Куди б я не пішла, він зараз же звідкись береться й підходить до мене. Я його без жаху й огиди не можу бачить, а він лізе з якимись зітханнями, з уайльдовськими позами, словами якимись. Іде чи ні?

Вадим знов, стараючись зробити це, як найнепомітніще, озирнувся. Ганжула йшов на тому самому віддаленню, заклавши руки в кишені свого пальта.

— Ні, не видко... — сказав Вадим.

— Напевне десь під стінами прокрадається. Я просто не знаю, що робить. А коли б зараз підійшов, я способна закричать на його. Їй Богу. Цей ще гірший за тих. Ті хоч якось... нормальніще свій шовінізм виявляють. А цей... він так насичений іменно гноєм ненависти, жовчі, злости проти кацапів, що гидко до його торкнутись. Корнійчук неестетично говорить на його, що він весь як хронічний чиряк. Хе!

Олеся гидливо повела плечима й аж одвернулась убік.

Вадим був здивований: О л е с я так говорила про чоловіка, лагідна, миролюбива, естетична Олеся? Або вже дуже була схвильована історією Степана, або мала щось давнє проти Ганжули.

— Де ж він літератствує? — спитав Вадим.

— Ах, єсть тут один убогий журнальчик, — Ганжула редактором його. Там купка обижених хлопчиків записує

його всякою дурницею. Такий собі нещаснснький. І взагалі вони всі такі нещасні, мізерні, що просто часом до сліз жалько їх. Головне, знаєте, що всі вони страшенні бездари, але ще більше зарозумілі. Я не знаю, Вадиме Трохимовичу, що це таке, як можна бути такими? У них усе слова такі, знаете бучні, — модернізм, арістократизм, геніяльність. Один одного геніями називають. Серйозно, серйозно! Один видає тощу, жалкеньку брошурку, а другий друг його до неї передмову й називає генієм. Навіть самі себе геніями називають. І все Уайльда пропагують. Боже, як би Уайльд знав, що він матиме таких прихильників!

— Ви щось маєте проти них особисте? — обережно спитав Вадим, косо подивляючись назад.

Олеся помовчала.

— Так, я маю особисте, але Ні, ви не думайте, що я маю якусь злість, ворожість проти них. На них ніхто не зверта ніякої уваги й ставляться більше з гидливостю до їхньої „діяльности". Але, знаєте, часом жалько їх і... дуже гидко. Вони дуже... як би вам сказать? — по льокайськи неохайні. Коли ви трошки їх полащите, вони будуть страшно вихвалять все, зараз же в генії виведуть, діфірамби вам. А чимсь не догодіть, завтра же після діфірамбів все однімуть і обіллють брудом з голови до ніг. Серйозно. Якісь... я не знаю, чудні собі. Один час вони до небес вихваляли брата Модеста. Він давав їм трошки грошей на цей журнальчик. Не того, що співчував їхнім ідеям, а так... ну, просто через те, що треба піддержувать українську пресу. А потім перестав, бо вони в тому журнальчику тільки інсинуації, пльотки пускають і ніякої властиво нема там літератури. Проби пера гімназистиків. Дуже рідко удається їм виканючить що небудь у справжніх літератів. Ну, і вони зараз же почали на Модю

друкувати найбрудніщу неправду. Мені так було тоді боляче, що я з тиждень місця не могла собі найти. А тепер цей самий Ганжула, уявіть собі! — без всякого сорому залицяється до мене, переслідує мене. Я йому говорю, що не хочу його бачити, говорити з ним, він же дума, що я так говорю тому, що я закохана в його. Самолюбство якесь хоробливе, маніакальне. Він добре знає, що я не закохана (Господи!), але сам собі не хоче признатись. Уявляєте собі це? Жінка у його, дитина, а він закоханого Уайльда корчить. Я просто не розумію, що це таке! Але головне, що ця жовч, ненависть до всіх за те, що не признають і не помічають їх. Вони, щоб їх помічали, навмисно всякий бруд друкують. Ах, бог з ними! Я, здається, візьму Зою й поїду в село жить. Я не можу в місті. Інтріги, заздрість, ворожнеча, злоба. Я сама цим заражаюсь і стаю собі гидкою. Правда, вам гидко, що я говорила так про цих?

— Ні, але трохи здивувало... — тихо сказав Вадим.

Олеся промовчала, дивлячись вперед хмурими очима.

— Я не знаю, може, я це за Модю так говорю про них? — почала вона знов, неначе роздумуючи. — Але я й до того... і до того вони дуже не подобались мені. Я навіть... Ах, та Бог з ними! Хай собі. Подивіться, будь ласка, ще раз, нема?

Ганжула йшов так само, уперто й не хапаючись.

— Ні, не видно.

— А ви чого такий чудний ці дні? — раптом спитала Олеся. — Я вас усе хотіла спитать. Ах, слухайте! Я ж вас вивела з збірки! Може, ви хотіли бути там? Так ви йдіть, я сама дійду, вже недалеко.

— Ні, я не хочу йти туди. Я прийшов, власне, щоб зробить одну пакість. Але це завжди встигнеться.

Голос був рівний, жорсткий.

Олеся здивовано боком подивилась на Вадима і трошки похилила голову.

— А ви чого така... чудна зо мною? — спитав несподівано Вадим з легким усміхом.

— Я?! Я зовсім не чудна...

— Може, я вас чимсь образив?

— Та ні, нічого.. З чого ви взяли?

— Як ні, то й ні... — вьяло сказав Вадим і замовк; він бачив, що Олеся вже підняла голову й дивилась перед себе прищуреними очима.

До самого дому вони не сказали більше ні слова. Перед ганком Олеся зупинилась і, не подаючи руки, тихо, немов винувато проговорила:

— Зайдете до нас?

— Ні, Олесю Аркадівно, я не зайду — простягаючи руку, стомлено промовив Вадим.

— Через що? Я заграю... Дома нема нікого...

Вадим пустив свою руку, подивився в землю, потім на Олесю, обвів очима її просто, але гарно вбрану постать і помалу з сумним докором сказав:

— Не треба буть нещирою, Олесю Аркадівно...

— Я нещира?! — дуже здивовано й трівожно скрикнула Олеся. — В чому? Коли?

На її милому „білому“ лиці відбилась така щира й здивована засмученість, що Вадим знов простягнув руку й проговорив:

— Ну, я, може, помилився. Вибачте. І прощайте.

— Але в чому ж ви бачили нещирість? В тому, що запрошую вас до себе?

— Вибачте... Я так собі бовкнув.

— Ну, то ходімте, коли так.

— Ні, не піду. Тим паче не піду... — з натиском і якось жорстко проговорив Вадим і, церемонно знявши свого

кашкетика, уклонився й мовчки пішов назад. Олеся спочатку вражено дивилась йому вслід, а потім почервоніла, низько похилила голову й повільними, задумчивими кроками пішла по сходах угору.

18.

Тільки Вадим пройшов один квартал, як зза рогу улиці вийшов Ганжула й переступив йому дорогу.

— Добрий вечір, Стельмашенко! — голосно, нервово сказав він.

Вадим хутко озирнувся.

— А ви тут?

— А ви хіба мене шукали? Шукали? — зараз же аж кинувся він і допитливо упьявся в Вадима трохи витріщеними, з жотявими баньками очима.

Ні, я вас не шукав. Чого б...

Ні, не ви, а може, панна Микульська?

— Панна Микульська? Ні, здається, й вона не шукала...

Ганжула вийняв хустку й голосно, поспішно висякався з таким виглядом, що от він з цим покінчить і приступить до справжнього. Але висякавшись, він сховав хустку і так само спитав:

— Ви додому чи куди? Я, знаєте, гуляю по улицях города. Ви знаєте, що таке город? Це — сіфілітичний мозок. Читали рецензію Долинського на повість Криниченка?

Ні Долинського, ні Криниченка, ні рецензії Вадим не знав.

— Ви не в курсі наших справ? Розумію. А-то-ж, а-то-ж, розумію. Так, так... Це дуже зле й дуже добре, що ви не в курсі. Чекайте, я серйозно заінтересований вами. А-то-ж, а-то-ж. Бажав зазнайомитись, бажав. Між инчим, панна Микульська не згадувала про мене?

— Ні, ми собі балакали так...

— Ага, ага! Це добре. А я, розумієте, гуляю. Ви думаєте тут довго буть, у нашому Вавилоні? Чекайте, станемо. Я не виношу цих звуків трамваю.

Він зупинився й став чекати. Трамвай робив поворот. Як тільки завищали колеса, Ганжула затулив пальцями вуха й похилив голову.

Вадимові раптом стало жалько цю безглузду, пошарпану людину з якимсь переломаним лицем. Здавалось, голову його хтось узяв між руки, одною сильно придушив з лоба, другою під підобріддям і від того чоло стало мале, зморщене, а перенісся угнулось в середину.

— Ну, тепер ходім... Так не читали? А повість знаменита. А-то-ж. Душа самотної, великої людини. Ви повинні зрозуміти. Ми, індівідуалісти, як це не чудно, повинні організуватись. Та сволоч, ті напихані золотом кишені про свої інтереси дбають. Тепер шлунок живе й инчі части тіла в ціні, а благородні органи на цибулю цінятьея. А вони також Україну спасають, патріоти, меценати, сіячі рідної ниви! Ні, коли ти в герої записуєшся, так не лицемірь. Патріоти: по українськи говорить не вміють, родина вся по кацапськи чеше, малороссіянство його тільки як оті стрічки та гопаки, що на сцені. „Але, цабе“ та щоб покруче слівце сказать для параду. Ні, сіячі, це не так!... Батько по кацапськи балака? Одрічись батька! Батьків, матері, жінки, дітей, своїми руками задуши їх, як котенят, як воно по кацапськи запищить. Ногою розчавчи!

Він зупинився й з якимсь хоробливим вибухом ненависти крутнув підбором по землі, неначе роздушуючи червяка.

— А не солоденькі жалі та зітхання! Показать кацапні, що дійсно ще не вмерла Україна. Годі знущань, зневаги, глузування, годі!!

Він так викрикнув це слово, що дехто з прохожих озирнувся.

— Озираєшся, падлюка? — майже крикнув йому Ганжула. — А забалакай до тебе мовою тої землі, яку ти поганиш своїми ногами, ти що мені на це?

Мова його стала логічніща й складніща, — очевидно, тема була йому дуже відома й те, що він говорив, завжди палало в йому.

— Дай йому нашу газету, дай! Що він на це? Одвернеться, посміхнеться. Чого наша преса така бідна? Чого? Ви знаєте, скільки „Самотність“ має передплатників, знаєте? Сором сказать. Співробітники пишуть кроввю, кроввю, пане добродію, буквально, бо нема за що чорнила купить. Пальці надрізують і кроввю пишуть. Гонорарів у нас нема, фіміамів нам не курять, ми йдемо тернистим, пане добродію, шляхом! Ми, самотники! Ми грудьми прокладаємо крізь терни шлях черевам наших патріотів і батьків народу. А що маємо за те? Що? Наші поети, письменники гинуть від злиднів! У нас цінять тільки тих, хто помер, бо не треба давать йому ніяких допомог і субсідій, які просто руйнують наших добродіїв. Просто руйнують! Черева їхні висихають, як порожні бурдюки. Гине Україна!

Вадим ішов помалу, не обзиваючись, але Ганжула, видно, й не потребував ніяких реплік, йому треба було самому говорить. Він ішов дрібним кроком поруч, якось боком повернувшись до Стельмашенка й весь час гарячково прямо дивився на стомлено-похилене лице того.

Вадим мимохіть одмітив, що Ганжула балакав з ним так, як можуть балакати з своїм чоловіком, тільки якому не все відомо і який, правда, ще не має твердих і певних засад. Ці засади й треба йому дати, треба чоловіка піддержати й взагалі, вияснити йому його самого. Через це

мабуть тон Ганжули все далі й далі ставав з виразом вишости й строгіще. Ставити ж на ноги й виводіти в люди, видимо, було найприємніщою й гордою мрією цього чоловічка. З дальшої балачки виявилось, що цілий ряд молодих поетів і письменників, яким тепер уся Україна поклоняється, винайдений ним, Ганжулою, він їх поставив на ноги, він їх зробив поетами. „Самотність“ був органом переважно молодих, починаючих талантів. Але знов таки як піддержувать, як ставити на ноги при таких умовах? Хіба черевані клопочуться, чим живе письменник? Хіба юрба може розуміти вищу індівідуальність? Хіба Вадим, наприклад, по собі не знає, що значить суд юрби, що значить ця череда, яка зветься народом? Що таке Україна? Череда мужиків, якими захоплюються народолюбці. Культура, мистецтво, перекрасне високе мистецтво, — все топчеться в багні мужикофільства або пролетарофільства. Той у юрби славний, хто опише шкапинку мужика, традіційну бідність, налоги. Яке це має відношення до мистецтва, до релігії вибраних душ, до творців, які йдуть своїми недовідомими юрбі шляхами? Яке? Пошлість — це закон юрби, пошлість, як порох, що лягає на череду...

Вадим зупинився на розі двох улиць і чекав якоїсь паузи, щоб попрощатись. Але Ганжула, думаючи, що Стельмашенко зупинився для того, щоб краще слухати, ще з більшим запалом заговорив:

— Ви знаєте, що таке екстаз ненависти? Знаєте? Ні, кажіть, знаєте?

Видно було, що йому хотілось, щоб Вадим сказав „не знаю“.

— Не знаю... — сказав Вадим.

— А-а, не знаєте! Ви поживіть тут, поживіть, тоді ви пізнаєте, коли, розуміється, ви не черево, не баран з череди! Тепер ви ще не можете розуміть.

Вадим, дійсно, якось слабо розумів його. Чи того, що не дуже старався зрозуміти, чи були в Ганжули протиріччя. Один раз він говорить про якусь палаючу, велику, надзвичайну любов до України. І в той же час з зневагою висловлюється про „череду мужиків“, про „замурзаних творців“ робітників, про лібералів, демократів, череванів, про всі, виходить, кляси тої самої України. І говорить з ненавистю, з жовчу, з накипілою, намученою, нашарпаною образою. Так до кого ж любов? До співробітників „Самотности“? До самотних ваших душ?

Вадимові знов мимоволі жалько стало цього замученого самим собою чоловічка. Дійсно, як чиряк якийсь, болючий і гидкий, була його душа повна гною всяких обид і образ спухлого самолюбства. Справді, видно було, що він на все пішов би, щоб про його говорили.

— Чекайте, я вам мушу прочитати одну свою статтю. Ходімте до мене! — взяв за руку Стельмашенка Ганжула. — Це недалеко, два кроки. З жінкою моєю познайомитесь. Треба вам ближче бути до нас. Ми повинні тісніще всі... Я вас представлю нашій редакції... Ви читали мої вірші „До загублених зір“? Я там те саме говорю, що в статті „Крадькома“. Наші патріоти аж запінились, як прочитали. Не люблять!

Вадим спочатку хотів вставити слово, одмовитись од візіту, але потім махнув рукою й мовчки йшов, з вьялою цікавостю слухаючи нервовий, хоробливий плескіт слів Ганжули.

І тільки аж перед дверима своєї кватири, коли Ганжула з нервовою, дражливою хапливостю почав шукати по всіх кишенях ключа, Вадим спитав:

— А чого ви, слухайте, думаєте, що я ваш однодумець? Через що саме? Я не... з чого небудь, а з цікавости...

Ганжула перестав шукати ключа й здивовано подивився на Вадима.

— Як з чого? З ваших віршів. З вашого життя. З відношення до вас ваших колишніх товаришів.

— І невже це цілком ясно, що я... ваш однодумець?

— Мені здається, пане добродію, — серйозно й строго сказав Ганжула, — що всякий дійсний син України — наш однодумець.

— Ну, хіба що так! — посміхнувся Вадим.

Ключ, нарешті, знайшовся. В двері шугнув із хат запах брудних, інтеллігентських злиднів. Звідкись чувся дитячий плач. В „кабінеті", де був тільки стіл, один стілець та шафа з книжками, стояв молоденький парубчак з вимоктаним личком.

— А, Голубецький! — недбало, але привітно кинув Ганжула. — Ну, що, як? Познайомтесь. Стельмашенко, Голубецький... А от моя жінка. Марусю, чай є? Даси нам? Позволь представить тобі Стельмашенка. Чого то Богданко кричить? Знов? Скажи йому, що я йому вуха витягну аж до стелі. Мене цей крик...

— Він упав, Іване... — заспокоюючe сказала Ганжулиха й причинила двері. Крик хлопчика став глухіщий.

— Читали, Іване? — протягуючи якусь книжку, видимо, журнал, сказав Голубецький теж недбало й ніби з утомою. На сіренькому личкові його блідо заграла холодна насмішка, не до Ганжули, але до книжки.

Ганжула поспішно узяв, ще поспішніще кинув Вадимові „сідайте, будь ласка" і, низько нахиливши лице до журнала, будучи, мабуть, трохи короткозорим, став читать, хутко водячи головою до кінця рядка й знов уліво.

— Сідайте, з ласки вашої... — сказала Маруся й підставила Вадимові стілець. Він подякував, озирнувся і, не бачучи більше стільців, зостався стояти.

— Я, власне, на хвилинку. Статтю одну перечитати.

Ганжулиха трівожно скоса поглядала на чоловіка. Вадимові вона зразу подобалась своїми спокійними рухами, голосом і особливо посмішкою, якоюсь дуже чистою й милуючою. Сама була не гарна з занадто широким носом і далеко розставленими очима.

Раптом Ганжула з усієї сили шпурнув книжкою в куток. Книжка захурчала листами й розпласталась.

— Ах, ви ж падлюки! Ах, ви ж... поганці!

Він ступив два кроки вперед, два назад, дріжачими руками для чогось обсмикуючи на собі жілет.

— Так ви так?! Так ви так, продажні душі всякої демократичної сволочі? Ти читала цю мерзоту на моїх „Героїв“? Читала?

Жінка обережно взяла його за руку й почала:

— Іванку, послухай...

— А, дай ти мені спокій! Падлю-юки!! — раптом заверещав він і кинувшись у куток, схопив книгу, знов зо всеї сили шпурнув її об землю, почав топтать, гарчать. І, видно, в той же час, знаючи про те моторошне враження, яке робить цим на присутніх, і ще більш лютуючи від цього, не знаючи, що зробить, в одчаю злости, схопив книгу з підлоги й почав рвати її. Книга була добре зшита, не піддавалась. І це ще більш лютило його. Очі стали якимись пукатими, перекошеними в ріжні боки, рот скривився гримасою люті. — І раптом він, не то заридавши, не то завивши, упав на підлогу, схопив себе руками за голову й почав нею товкти об землю. Жінка, видно, знайома вже з цими сценами, хутко, але майже спокійно підбігла до його, міцно взяла разом з його руками в свої руки голову й стала тримати.

Озирнувшись до Вадима, вона зробила йому знак вийти з кімнати. Голубецькому теж.

Голубецький на улиці сказав Вадимові:

— Старайтесь тепер з тиждень не бачитись з Ганжулою коли хочете бути з ним в хороших відносинах. Возненавидить вас.

Вадим нічого не встиг сказати.

В сей мент до їх підбіг якийсь чоловік у сивій шапці з „малоросійськими“ вусами, весь якийсь піднятий і закричав до Голубецького:

— Ганжула дома? Ви куди?

— До Ганжули не можна — неохоче й з холодною недбалостю сказав Голубецький.

— А дома, я вас питаю? Сто чортів вам у черево, я питаю дома Ганжула?

— Та чого ви кричите, Пампущенко? Тут не.

— Того кричу, що кацапня нас дурних хохлів ріже! Чули? Убили чоловіка. Ходімте! Де ті револьвери, що дав Стовбій? Годі з ними газетками, годі!

Голубецький хотів його спинить, але Пампущенко заревів на його:

— Та плював я на тебе й на твою конспірацію, горобиня ти паршиве! Я не вашою конспірацією з ними пощитаюся! Ганжула дома? Мені нараду з ним треба.

— Дома!

— Ну, так би й сковчало!

І не глянувши на „горобиня“, Пампущенко як вихор полетів у ворота. Голубецький постояв і помалу пішов за ним.

А Вадим теж помалу повернувся й задумчиво попрямував по улиці.

19.

Тижнів через три після першого листа, Олеся дістала від Юрія другого:

„Пишу тобі вже з Липянки. Ти, розуміється, будеш здивована. Але ще більше здивуєшся, коли прочитаєш всього листа.

Хочу списати тобі все з самого початку й так, як писав би самому собі. Хочу, щоб ти зрозуміла мене як слід. Я знаю, ти, може, й рада будеш по великій доброті своїй за мене, а також і за родину нашу, а все ж таки в погляді твоїм без цього листа мого було б і непорозуміння, і, може, тайний, невідомий тобі самій сором за мене.

Ну, слухай сумну й смішну повість мого „відродження“.

Як і де я дістав способів пробратись за робітника в економію, це нецікаво й непотрібно писати. Факт той, що мені пощастило досить швидко це зробити, — через тиждень після того, як я тобі написав того листа, я вже входив в ворота панського двору як робітник. До сього моменту я майже не жив. Нерви, самопочуття мої були весь цей час в підвищеному стані чекання. Уяви: навіть те, що в мене майже зовсім не було сну, не злостило й не хвилювало мене. Це ж усе було не справжнє, поки що. Все прийде, все зміниться т а м.

І от я вже принятий і записаний в конторі. Мене зараз же послали на роботу в клуню. Розумієш, біла моя, це слово „н а р о б о т у“? Ні, мабуть, не розумієш. Скажу тобі, що я, здається, в житті своєму так не хвилювався, як в ті хвилини, що йшов від контори до клуні.

В конторі мені сказали заявитись прикащикови Гандзі. Я так і зробив. Прикащик Гандзя, рябуватий, з солдатською виправкою, зустрів мене, як справжнє й безапелляційне начальство. Віриш: я без всякого удавання почув перед ним страх. Це дуже цікаво. І зараз же з р а д і в за цей страх, за свою покірну й разом з тим

хмуру позу перед ним. (Знов таки зовсім не удавану! Я навіть почував щось відповідне цій позі.)

В клуні віяли зерно. Крізь порох, що клубами вився над головами людей, я встиг розглядіти декільки червоних і жовтих віялок. Кожна з них видихала з себе, як захаканий кінь у мороз, клуби пару, пороху та полови. Біля кожної вовтузились по кілька дівчат і чоловіків, щось насипаючи в віялки, щось вигортаючи з під них. В мені пройшов страх: я ніколи не бачив, як слід, як віють зерно.

Робітники відразу почули в мені щось не зовсім звичайне. Я гостро чув на собі їхні пильні, критичні й насмішкуваті погляди, якими вони водили з селянською отвертостю по моїм лиці, руках, ногах, по всьому. Я знав зарані, що білі й невеликі руки, не мужиче лице повинні викликать у них всякі підозріння. І тому зараз же попередив їх, голосно заявивши Гандзі, шо я служив до цього за писаря, так що, мабуть, забув роботу, то щоб на мене не дуже сердились.

І уявіи собі: це зробило зовсім несподіване мною враження. Я, придумуючи цього „писаря“, по теорії імовірности та по теорії клясової боротьби сподівався, що „писарство“ моє мусить викликати з боку робітників як не вороже, то холодне відношення. Але вийшло зовсім не так: почувши, що новий товариш був за писаря, робітники перш усього перестали так пильно й насмішкувато оглядать мене, — їм стало ясним і зрозумілим те, що видавалось раніще чудним. А потім як-не-як, а писарем був! Раз пішов такий чоловік у скарб, значить, не гордує простими людьми, а крім того має якусь серйозну біду, — без лиха ніхто у скарб не піде.

Навіть Гандзя зрозумів, що від чоловіка в таких обставинах не можна вимагати чогось надзвичайного.

І він поставив мене на легку й просту роботу: вигортати з під віялки зерно.

Признаюсь, спочатку ця привілегія навіть засмутила мене: навіть тут моє панство обізвалось, навіть тут на мою долю випадає легеньке! Але через якийсь час я вже почав думати, що мені дали як раз найважчу роботу: инчі могли рухатись, ходити, нахилятись і розхилятись. Я ж весь час мусів сидіти зігнувшись або стояти на колінах і робити одноманітні рухи, не маючи змоги змінити позу. А до того ще цей порох! Мені здавалось, що він тільки коло мене був. Він їв мені очі, спірав груди, лежав густим, липким шаром в роті й кусав усе тіло, — як він пробрався крізь одежу, я ніяк того не міг зрозуміти. Словом, я був щиро переконаний, що прикащик Гандзя навмисне поставив „господина-писаря“ на таке місце: покуштуй, мовляв, чим то пахне!

І тут я вже почув не теоретичну, а справжню ворожість до доглядача.

Обідав, полуднував і вечеряв я в цей день, не розбіраючи ні смаку, ні місця, ні людей. До мене не чіплялись, розуміючи мій стан: Чоловік, може, про якісь „бамаги“ дума, а тут, маєш, їж борщ скарбовий.

Коли кінчали роботу, я вже майже нічого не почував крім страшенної, надзвичайної втоми. Як я спав цю ніч і чи спав, не знаю. Памьятаю, я лежав на полу, як в гарячці, як в безпамьятстві. Бідне моє тіло, не звичне до якогось навіть маленького зусилля і розчавчене дванадцятигодинним рухом, зуміло й щеміло все так, як щемить, коли їдеш в поїзді доб зо двоє і потім ляжеш в хаті у себе. Куди там так? В сто раз гірше! Говорю тобі, я навіть нічого не помічав круг себе. І тільки цим можна пояснити, що я все ж таки пробув тут шість днів. Цим в головній мірі.

На другий день, коли ми встали о пьятій годині (уяляєш: о пьятій!), я весь нив і болів. Шию так крутило, неначе там засіло з десяток жорстоких ревматизмів, наче її ломив хтось, ломив і, не доломивши, кинув. Руки, ноги, клуби, пальці рук, мускули живота, — все нило, боліло, стогнало.

Над вечір стало легче, якось притупилось чи розімнялось. Але ніч знов як в пропасниці, весь горів і чи спав, чи так лежав, не знаю. В душі ж якісь клуби пороху, захвату й гарячкової бадьорости.

Нічого, розуміється, звязного, розумного, хаос і підняття нервів до найвищого степеня, до такого, коли навіть ні втоми, ні нудьги, ні думок нема. Одне скажене горіння!

Але припала як раз неділя. Роботи нема. Пауза. І я немов після буйного піяцтва спухлими й кривавими очима озирнувся круг себе. Але в сей день ще занадто багато хмілю було в моїх очах, щоб я міг побачити те, що побачив далі. Одначе вже, памьятаю, по мені проходив кільки раз морозець чогось тоскного й лякаючого. Вже я помічав те, що потім розрослось в мені до свого льогічного кінця.

Ввечері я випив з хлопцями горілки і, мабуть, від неї, або ж від того, шо цілий день не робив і напруження упало, заснув як убитий. В перший раз за той час, як виїхав з дому. Ти ж знаєш, який у мене бува стан, коли я висплюсь по багатьох безсонних ночах. Знаєш те чуття безмірної й безпричинної огиди до всього. Знаєш ту страшну втому, яка облягає кожну клітину мого организму.

От тут то я й почав бачити все. Знаєш, що перш усього я піймав у собі? Гидливість. Це характерно, правда? Надзвичайну, непереможну, спазматичну гидливість. Можеш

собі зрозуміти, як я мусів горіти, щоб ці три дні нічого не помічать. (Думаю, що все ж таки помічав, тільки мої спостереження не доходили до сфери свідомости, залитої в сі дні полумьям гарячковости.) Особливо мене мучило за їжою. Брудні руки, брудний посуд, брудні сорочки. Сякаються пальцями тут же за столом і потім, витерши їх чи не витерши, ламають ними хліб, який і я мушу їсти. (Часто за обідом бувають і більші непристойности). Їдять всі з одної миски, вмочуючи в неї свої ложки, облизані порепаними, заслинсними губами. (Я мимоволі згадував Юлію Андрієвну, яка так боїться мікробів, що після себе все кипьятить. От сюди б її! За десять хвилин померла б від розриву серця, переповненого страхом і огидою.)

Лайки, грубість рухів і жестів неописуєма. Обстанова страшна. Уяви собі низьке, темне й брудне корито, накрите дахом, з маленькими дірочками для вікон. Розміром трохи більше за нашу залю. В тому живе тридцять — сорок душ. На земляній підлозі мокра гниюча солома; стіни зелені від вохкости; з білими, пухастими, неначе інеєм вкритими плямами; скрізь мертві, посохлі мухи; дух поту, кужухів, дьохтю, махорки, цибулі, житнього хліба, людського дихання; щось кисле, застаріле, моторошне!

Я знов вражаюсь від свого горіння: як я не помічав уночі того, що потім з жахом помітив. Я кажу про страшний, їдкий, сверлячий сморід і... паразітів. Це кошмар, моя біла, справжній, реальний кошмар! Коли мені дуже погано, мені завжди сняться сни, в яких я з чуттям божевільного жаху, огиди й одчаю бабраюсь в якій небудь ямі повній жаб, червей, гадючок. Тепер майже те саме було, тільки не в сні а в дійсности. Я чув, як по мені лазили воші, такі ж самі, які я бачив на шиї у одного робітника. Може, їх було не так і багато, але

в мене було вражіння, що я засипаний ними, як зернами тої пшениці, що ми віяли. Як, як я не чув їх ті ночі, абсолютно не розумію! Тепер я лежав весь пронизаний жахом і такою огидою, що спазми, як хвилі, ритмично стискували моє горло й груди. Я лежав, слухав, і готов був що хвилини завити криком божевільних. Не кажу вже про храп, сопіння, стогнання, плюскотіння сплячих поруч зі мною на нарах.

В ту ніч я рішив зараз же втікти, зараз же, ні хвилини не гаючись. Але... світло дня якось розігнало кошмарність ночі. Мені здалося, що я перебільшив. Треба знов поробити цілий день, стомитись як слід і я спатиму, нічого не чуючи. Я ж мусів знати, що буде. Гадав я також, що удень не буду нічого помічати.

Але, розуміється, це я тільки хотів так думати. Я помічав ще з більшою гостротою. Від безсоння нерви знов підкрутились і запалали, але инакше. Тепер вони неначе всмоктували в себе все те, що я почав бачити.

Уночі ж я знов лежав, рівний, як наелектрізований, і слухав. Спати? Господи! що про се й говорить.

Але я вже міг думать. Я вже дістав якусь апатію жаху й огиди. І тоді я тільки зрозумів усе, — і себе, і їх, і Ріну, все, все.

Перш усього, я виразно побачив, що я зробив безглуздий, непотрібний, божевільний вчинок. „Чого я тут лежу, я, Юрій Микульський? — думав я. — Серед цих чужих, глибоко чужих, нещасних, понижених, ограбованих, але все ж таки непримиримо чужих мені людей?“

Не тільки через гидливість вони були мені чужі, ти не думай. Я навіть р о з у м і в необхідність всього того, що бачив. Я розумів, що инакше й н е м о ж л и в о бути, це єсть обовязкове явище в цих умовах. Навіть непристойности цілком логичні, цілком... як би тобі сказать?

— натуральні, природні в цій обстанові. Умови роботи, їжа, все просто примушує бути непристойним. І не тільки їх, а й мене! Я розумів і їхнє відношення до цього, в першого погляду огидно-грубе, мужицьке, брудне, але таке саме необхідне, як і саме поводження. Просто пристосування до умов. Ніякої природної неестетичности чи грубости абсолютно нема. Вони можуть бути в инчих сферах далеко чутливіщі, ніжніщі, естетичніщі ніж найестетичніща пані. Це — серйозно.

Але в тому й есть весь центр моєї трагикомедії, що я, визнавши навіть все це, не міг викинути з себе своїх почувань.

Господи! Я тільки в ці ночі зрозумів, що за мізерне, що за малесеньке це наше „я“! Яке воно безсиле, яке незначне місце займає в тому, де живе. От я лежав на тих нарах. В мені чохала в висках і ухах кров.

Серце стискувалось і болюче щеміло від кожного вибуху крику, від гавкіту собак, від укусів бліх і вошей. Мозок горів, снував гарячкові образи, не спав, виснажував мене. І я, Юрій Микульський, я в усьому цьому процесові не брав ніякої участи. Не те, що не брав, а я не мав ніякої сили, ніякісінького значіння в йому. Я хотів, щоб не чохала кров, щоб не горіла голова, щоб не було болючої огиди, щоб тіло й мозок мій заснули. Я всього цього хотів, дуже хотів. Але що з того? Без моєї волі, без спросу, без мого відому в мені (чи в мені ж?) ішла якась своя робота, ворожа до мене, глузливо-недбала. І що ж я таке після цього, я, те, що називає себе Юрієм Микульським? Що воно по суті таке? Невеличкий клапток мозку з малесенькими правами, з малесенькою участю в цілому. Величезна більшість живе сама по собі і не питається у мене, як їй жити й що робити. Попади я в дім божевільних і забудь на віки себе й свої

призвище, — те все, що зо мною разом живе, все, що зветься „моїми“ руками, ногами, шлунком, серцем, — все житиме собі й без мене.

І чого варті після цього всякі ламентації про свободу волі? Чого варті наші стремління? Наше „я“ тільки пристосовується до того чужого, головного, з ким воно мусить жити. І горе тому „я“, у якого нема згоди з своїм сожителем!

Все це я думав, лежучи на нарах і жахливо, гидливо що менту чешучи те місце, де повзали й кусали паразіти.

А мої товариші, ті, яких я жалів, яких рятував, для яких приймав тепер і раніще всякі инчі паразіти, — ті лежали й хропли усіми порами своїх здоровецьких тіл. Я їх жалів! Я, котрий нещасніще кожного з них. Вони можуть сміятись, спати, рухатись без мук, вони в згоді, повній згоді з тим своїм сожителем. А я?...

Ти не можеш уявити, як мені й жалько й гидко було. Як хотілось до крови висміяти моє паршивеньке „я“ за його чваньковатість.

Цю ніч я зовсім уже постановив рішуче покинуть економію.

Але світло дня знов дивним способом змінило мої думки. Я все ж таки лишився й на слідуючу ніч. Був я майже зовсім хворий. Думаю, коли б ще повпірався кільки днів, захворів би серйозно. Але цю ніч я вже був зовсім розчавчений і знесилений до того, що навіть од паразітів не міг одгонятись. Невимовна, тяжка тоска навалилась на мене, неначе величезна купа душних, смердючих кожухів. І під тими кожухами я мусів признати, що все, чого я хотів, за чим їхав сюди, від чого так хвилювався, — на віки недоступно мені. Не тому недоступно, що я не міг вижити в тяжких умовах сільського робітника, (я ж

не збірався ним бути), а того, що я виразно почув, що я син тої среди, серед якої виріс і жив. Моя гидливість — не тільки нормальна огида до шкодливого організмові, ні, тут віки панства, тут віки певного виховання, літа звичок, правил і нахилів. Не я, Юрій Микульський, винен, (щиро, без лукавства, без обману себе й других кажу це) а щось инче, щось подібне до того, що примушує Панаса чи Охрима поводитись непристойно, крадіж панського вважати за молодцюватість, що примушує їх в кожному панові бачити свого ворога, оте винне. Моє „я“ хоче приняти все те, що так любовно, так наївно і палко проповідує Ріна. Але моє „я“ не само живе, єсть ще сожитель, спадкоємець моїх веселих батьків, моєї веселої, безпечної кляси, яка дала мені „незалежні“ від того „я“ нерви, незвичку боротись за себе, слабість і легкодухість.

А ти знаєш, що мене, властиво, урятувало від того, що я не лишився й не захворів у тому скарбові? Ніколи не вгадаєш!

Вранці я пішов чогось із клуні до кухні. Ідучи двором, я побачив коло ґанку панського дому запряжену бричку. В сей час двері розчинились і з будинку вийшов добродій у ботфортах з нагайом в руках, трохи подібний до Анатолія. За ним пані чи панна в біленкій шапочці, одягнена як лялечка. І от вони ці двоє урятували мене. Побачивши їх, я так захвилювався, так забилось моє серце, що буквально виступили на очах сльози. Таким рідним, таким своїм пахнуло від них на мене, так все у них було мені знайоме, звичке, легке, зрозуміле, дороге, що я трохи не кинувся до них і не підняв пані книжку, яку вона, сідаючи, впустила на землю.

Не заходячи в кухню, я вийшов за ворота економії і пішов у поле. Там я сів у якому рівчаку, поклав голову

в руки й просидів довго-довго. Там у тому рівчаку я остаточно зрозумів, що не мені бути тим, кого шукає Ріна, не мені творити те, чого вона хоче.

О, не з полегкостю, не з лукавою тайною радостю, а з великим, щирим, плачучим сумом признав я це. Плакав Юрій Микульський, він щиро плакав, але тільки він, бо сожитель радів.

Звідти, з того рівчака я пішов просто до станції залізної дороги, а ввечері, коли було зовсім темно, прокрався у наш дім в Липянці.

Я вштрикнув собі морфію й спав до обіду слідуючого дня.

Що далі писати? Далі не цікаво. (Та чи й те було цікаве?)

Я ходив по наших хатах, з любоввю і соромом почуваючи на собі чисту, тонку білизну, почуваючи тишу великих, старих покоїв, пьючи самоту довгих кріваво-бурих осінніх вечорів.

Не буду говорити про те, що я думав і як думав. Бог з ним. Я знаю, що про мене будуть говорить товариші, як будуть говорить, все передбачаю, болить серце і сором часто горить на моїм лиці,—але хіба вони знають те, що знаю я? Не в оправдання собі говорю я це, до чого тут оправдання, за що й перед ким? Кожний з тих, кого ми панські діти „визволяємо“ є щасливіщим за мене; з насолодою, без вагання я помінявся б усім з Охримом. Наша помилка є та, що ми с в о г о, панського погляду цінили життя пригноблених; для н а с їхнє становище видавалось страшним. Для н а с все їхнє життя представлялось зовсім не так, як воно є для н и х. І часто, о, як часто, ми зовсім не того їм бажали, що, дійсно, було їм потрібно. Ми часто не те вважали за страждання „меньчого брата“, що справді мучило його.

От це все я думав, ходячи в теплих, м'яких пантофлях по великих, чистих кімнатах. І вже не мучився й не мучуся від цього. Все має свою рацію й необхідність. Я буду робить те, що я можу. Хай инчі роблять своє. Кому що під силу. Я бачу, що тільки дуже сильні з паньских дітей можуть погодити своє „я“ з своїм сожителєм. Такі роблять історію. Але одне я зробив... негарне й фатальне. Я викликав Галю і... вона тепер моя жінка (ще не офіціально, розуміється). Вийшло це якось, дійсно, фатально й немов незалежно від мене. Я почував себе страшно самотним. Мені так хотілось кого небудь, хто б пожалів мене, приголубив, потурбувався й зігрів мою намучену душу. Але хто небудь такий, кому б не треба було говорить про себе, оповідать, розкладать, хто навіть не міг би зрозуміти, коли б я не витримав і почав це робити. Спочатку я хотів викликать тебе. Але перед тобою мені було б соромно й треба було б говорити. Я згадав Галю й така ніжність обхопила мене, таким винним я почув себе перед нею, так хотілось, щоб іменно вона ходила тут по сих кімнатах, легенька, весела, щебетлива, проста, щоб вона сиділа коло мене й говорила що небудь всім зрозуміле, трошки роблено-наївне, але миле. І я в той же мент послав верховця на почту з телеграмою Галі.

Через півгодини, ні, навіть тільки затих стукіт копит коня посланцевого, я вже жахнувся: „Що ж я роблю?“ Уже в той мент Галя зразу згубила всі свої привади. Я навіть кинувся покликати когось, щоб послати догнать посланця, але... мій „сожитель“ не пустив. (Тепер все можна на „сожителя“ складать!)

Гала приїхала на другий же день. Я сам виїхав на зустріч їй і в ту ж ніч вона стала моєю жінкою. І в ту ж ніч я зрозумів, що тепер уже нікуди й ніколи я не

піду. Я ваш. І так же як Модест, як Анатолій, як мама, я буду чесно нести свій хрест, котрий поклав не себе в ту ніч. Не хочу говорити про Галю, вона — моя жінка.

От і все, біла.

А тепер два прохання єсть у мене до тебе.

Перше. Піди з цим листом до Ріни (ти знаєш, де вона живе) і дай їй його перечитати. Я не виправдуюсь, не прошу прощення, я тільки хочу, щоб вона знала, як це все сталось. В город я не скоро приїду. Я буду жить в селі і тут робить для „меньшого брата“ те, що є в моїй силі. Що я почуваю від розриву з Ріною, не буду теж говорити, ні до чого тепер це. Але тільки не радість і не задоволення. І ще скажи їй: коли моя слабість і инче пожене мене до неї, до Ріни, коли кине мене їй під ноги, хай вона яко мога дужче одшпурне мене від себе туди, де моє місце.

А друге прохання таке. Скажи Анатолію й Модестові, що я погожуюсь зо всім, що вони пропонують для урятування нашого роду й родини. Все своє попереднє касую.

Ти напишеш мені чи, може, приїдеш? Приїзжай лучче, тут треба твоєї помочі у всьому.

Обнімаю тебе. Твій і ваш Юрій.

P. S. Листа більше нікому не давай читать. А росказать те, що сталось в Липянці можеш. І навіть прошу про це. Маму гаряче поцілуй.

Ю.“

20.

Олеся з тихо-щасливим, просвітлілим лицем зараз же пішла до матері і росказала те, що можна було. Бідна, мила мамуня, яка останній час не підводила голови з Толстого й посміхалась так кротко й сумно, — вперше

радісно зібрала на лобі сіть своїх зморшок, вперше легко зітхнула й гаряче-гаряче поцілувала Олесю. Олеся знала, що цей поцілунок не їй призначався, але вона й сама ще своїх приклала б і дала тому, хто їх заслужив.

Після того вона одяглась і пішла до Ріни. Дорогою вона обдумувала, як їй бути з бувшою нареченою брата, але, так нічого й не рішивши, тільки настроївши себе вороже й насторожено проти Ріни, прийшла до помешкання Піддубного.

Покоївка сказала, що панна Ріна в сей мент трохи занята, але напевно зараз же вийде. І попрохала гостю почекати в вітальні.

Олеся сіла й похилила голову. Вона рішила ні за що не тримати голову гордовито. Це на других, хто не знає, що вона так робить тільки від хвилювання, що в неї тільки привичка така ще змалку, той дістає неправильне враження.

Але тільки в дверях зьявилась постать Ріни, як голова сама собою закинулась назад і очі холодно прилющились. Олеся встала й, чуючи, що червоніє, сказала:

— Вибачайте, що я вас турбую. Я прийшла з доручення брата.

Олеся знала в лице Ріну й Ріна знала Олесю, хоч знайомі не були. Ріна зараз же почула щось лихе, почула по чомусь в лиці гості, — по голосі чи по очах.

— Дуже прошу сісти. Що ж з Юрієм? — спокійно сказала вона, тільки трудно й довго передихаючи.

— Він прохав мене дати перечитать вам цей лист... — тихо й немов прохаюче сказала Олеся і вийняла з торбинки наготовлений лист.

Ріна взяла аркушики й стала читати з середини. Потім раптом підвелась і одривисто сказала:

— Я мушу вам вернути сього листа?

— Так... Я хотіла б... — винувато й ще тихіще проговорила Олеся.

Ця винуватість і замішання її виникли якось несподівано і здається, результатом того, що Ріна видалась їй зовсім инчою в поводженню, ніж їй уявлялось. Щось було в цій постаті з круглими, плавними лініями, в цих розумних і темних очах надзвичайно просте, тепле, привабливе.

— В такому разі позвольте мені прочитати цього листа у себе в кімнаті... — з блідою посмішкою сказала Ріна. — А ви будь ласка вже поскучайте, підождіть.

— О, прошу дуже! — поспішно й гаряче сказала Олеся.

Ріна чомусь довго й пильно подивилась на Олесю, потім хитнула головою й грудьми вперед і, трошки розхитуючись, вийшла з кімнати.

Олеся зітхнула, — їй весь час було чогось соромно.

Двері в сусідню кімнату були не зовсім причинені і видно було краєчок стола з шклянкою чаю, лікоть якогось чоловіка й миготячу постать другого. Вони голосно й по руськи балакали. Говорив, здається, той, що ходив. Олеся бачила жовте кучеряве волосся, яке аж вилискувало од світла лямпи, коли він зупинявся.

Розмову було чути майже до слова.

— Ні, вибачайте, не націоналізм, не націоналізм! — говорив кучерявий. — Именно, в и — шовініст, ви! Ми всім бажаємо того, що вони собі бажають. Ай, вибачайте!

Здається, сидячий щось уставив.

— Ай, вибачайте! Ми таких космополітів знаємо. Во імя цього космополітизма, інтернаціоналізма ви нас і душите. Ви так само як і ваші націоналісти во імя націоналізма. Але побачимо! Так, так!... Щоб ви знали, що побачимо... Ой, ой, не лякайте страшними словами. Так, ми соціалісти, марксісти й українці. Годі! Минув той

час, коли нас лякали всякими словами. Так, так, ми марксісти й українці. І ви цього ніякими вашими посміючками не знищите в нас. Щоб ви знали! І щоб не казали чи ви, чи наші шовіністи, наші чорносотенці, ми все ж таки будемо й марксістами й українцями! А того, що ви...

Тут щось сказав сидячий. Він говорив тихо й не чуть було його слів.

— Ви думаєте? — закричав кучерявий. — Помиляєтесь! Наша нація це... це знаєте що? Це туманність серед націй-планет, туманність в фазі формування в планету, але не аби яку, добродію, планету. Так, хай ми ще ніби згусток одноманітної мужичої, народньої маси, але всі планети проходили цю фазу. Не забувайте, що нас стільки ж як французів, не забувайте, що наш край — багацтво, „житница Россіи“ і не забувайте, що ніякі репресії ні націоналістичні, ні космополітичні не спинять законів руху й розвитку.

Загрохотів стілець. Очевидно той, що сидів, устав. І тоді виразно почувся його підвищений з усміхом голос:

— Та чекайте, чого ви так дурно хвилюєтесь? Ціла агітаційна промова. Хто ж що має проти ваших біленьких хаток, вишневих садків, шкіл і тому подібних річей? Прошу!

— Ах, дякуємо! — уклонився кучерявий і видно було, як в щілині пройшла вниз і вгору смуга з його постаті. —Дуже дякуємо. Яка добрість! Але навіть ця добрість не щира, не з переконання, а просто по знайомству, для мене, для Ріни Андріевни, для Клімента Григоровича. Коли діло дійде до серйозного, до принципів, ви ж залишите сентіментальність і знайомство. Біленьких хаток в політиці...

Олесі стало скучно; вона встала й одійшла до вікна. Слухаючи цю розмову, вона не переставала хвилюватись. І що далі, то більше й більше їй ставало ніяково, соромно й хотілось утікти. Вона з дивуванням уже думала про те, як могла одважитись з таким листом прийти до людини.

В сусідній кімнаті суперечка набірала все більшого та більшого запалу, пристав ще хтось, а Ріна все не йшла. Олеся стояла біля вікна й дивилась на темну улицю, де в світлі ліхтарів сунули постаті прохожих, немов повьязаних між собою шнурком.

Нарешті, двері очинились і спочатку вийшла Ріна, а за нею молодий чоловік у чоботях з запалими, хмурими очима, рудий і з гострим підборіддям.

— Не можна, Осю — сказала стомленим, як здалось Олесі, голосом Ріна. — Треба всі способи випробувать. Не робіть безумств. Чуєте?

— Постараюсь.. — бовкнув парубок і, чудно подивившись на Олесю, немов знаючи її, хутко пройшов у сіни.

А Ріна помалу й ніби ліниво підійшла до Олесі й протягнула їй листа.

— Прочитала... — сказала вона тим же стомленим голосом — Скажіть йому, що я дуже й щиро дякую йому за.. щирість. А також, що... Ну, це не інтересно. Бажаю йому... Ну, й це не треба. Трохи несподівано... — раптом додала Ріна з винуватою й дріжачою посмішкою. Здавалось, вона ось-ось заплаче.

Олеся взяла лист, хотіла заховать його в торбинку, але швидко простягнула руку й шопотом сказала:

— Прощайте.

— Прощайте.. — одповіла Ріна й провела її у сіни.

Вернувшись у вітальню, вона притулилась чолом до холодної виглаженої дошки дверей і довго стояла так.

Потім так же помалу одійшла, пройшлась по хаті і підійшла до піводчинених дверей:

— Петро Петровичу! На хвилинку! — покликала вона.

Зараз же вбіг Петро Петрович Панаєв, навіть не докінчивши своєї фрази, зверненої до кучерявого.

Ріна стояла серед вітальні, рівно й вьяло пустивши руки вздовж тіла. Петро Петрович з трівогою подивився на неї.

— Що скажете, Ріно? Що з вами?

— Зо мною? — мляво здивувалась вона — Нічого. Я хочу поговорить з вами. З приводу вашої пропозіції бутъ вашою жінкою. Я мушу прохати у вас вибачення. Сказавши, що я мушу подумати, я брехала вам. Я знала, що вашою жінкою не буду. Я тільки хотіла скористуватись вами для... своїх цілів. І для того так поводилась, щоб ви зробили мені ту пропозіцію. Ви колись казали Юрію Микульському, на якій дівчині ви б не женились. А мені хотілось знати, чи женились би ви на мені, хоч я й не відповідала вашим вимогам. Я вас не обманювала, що була любовницею Микульського. Це й тепер правда. Ну, ви все таки хотіли мене за жінку. Але я вас не хочу. І ви мусите простить мені цю... цей експеримент. Я хотіла... чекайте... я хотіла раніще инакше вам це сказати, болячіще вам зробить, а тепер нема потреби і... От це я вам хотіла сказати.

Панаєв зблід і весь час якось чудно, неодривно дивився на Ріну.

— Ви виходите за Микульського? — рівно й дуже тихо спитав він.

— Ні, Микульський женився на другій... — мляво сказала Ріна й байдуже, неуважно подивилась на Панаєва. Потім простягла йому руку й додала:

— Прощайте, Петро Петровичу.

Панаєв обережно потис їй руку й провів очима аж до дверей її кімнати.

21.

Страйк мав от-от припинитись від знесилля робітників. Серед страйкарів уже отверто чулись протести проти страйку, голодні жінки й матері родин бігали одна до одної, підструнчувались ще більше й накидались на своїх чоловіків, братів, дітей. Гартованців, особливо Микиту Заможного, колишнього штундаря, якого перед страйком мало на руках не носили, тепер стрічали з найбільшою ворожостю й докорами. Антошка кричав, лютився й декілька раз серйозно бився з товаришами, які стали байдуже говорить про ту саму Маньку, за яку вони три тижні тому збірались пробить голову Никодимові Стельмашенкові.

Штрейкбрехерів ставало все більше й більше. Страйк висів, власне, на останній волосині, яка не рвалась тільки через самого Никодима, що раював з можливости помучить і подержать далі цей стан.

Стьопка тепер „працював“ з своїми товаришами весело й з злим, мстливим викликом. Він уже мав спромогу вибірати більш надійних із самих штрейкбрехерів.

Ось схуд до того, що мати без сліз не могла дивитись на його. Вона вже йому нічого, ні словечка не казала. Взагалі, вона немов загубила ту останню силу противности, що мала, і вже навіть не посміхалась ввічливо до Никодима й Стьопки, не одповідала їм, — на неї найшла втома безнадійности. Вона й до Ксені не ходила. А коли Трохим Петрович знаками й згуками посилав її туди, вона відповідала:

— Ні, старий, нехай їх Бог береже, не піду я туди. Не можу я дивитись, як вони...

Тут вона переривала себе тихими сльозами й затуляла лице.

Коли при такій розмові бував Ось, він заплющував очі, одкидав голову назад і якийсь час сидів так без руху. І в такий день уже зовсім нічого не їв. Звичайно, їжою його був чорний хліб з сіллю, але після чого небудь подібного одмовлявся й від хліба. Він майже не бував дома, а коли бував, то сидів у кутку, дивлячись в одну точку, або з заплющеними очима й закиненою назад головою.

Коли ж приходив Никодим, Стьопка, або Тепа, він зараз же хапливо одягався й мовчки виходив, не відповідаючи ні на несмілі питання матері, ні на глузливий сміх Никодима або задирання Стьопки.

З Вадимом він зовсім перестав балакать, хоча той і сам не заговорював до його. Та й рідко приходив Вадим до старих. Тепа все говорила Олені Іванівні, що Вадим став безсердечний, не приходить провідувати своїх, але Олена Іванівна навіть не відповідала.

— Що, я чула, він жениться на тій панночці? — питала Тепа весело.

— Не знаю — сумно й неуважно одповідала Олена Іванівна й тужним, трівожним поглядом провожала Ося, який на ходу надягав пальто й шапку.

— Не ходили б ви до нас, Никодиме Петровичу... — раз сказала вона Никодимові.

— А чого так? А чого так? — ухопився зараз же Никодим.

Олена Іванівна зрозуміла, що зробила цими словами помилку, — тепер Шакал ще частіще ходитиме.

— Та... я й сама не знаю...

Никодим задоволено засміявся, — зате він знав.

Вадим як раз був при сій розмові. Він зрозумів матір, але нічого не сказав Никодимові.

Він також став мовчазним і мало куди виходив. Саламандра цілими днями чула, як він ступав з кутка в куток по своїй хатинці. Коли б вона не догадалась дати йому частину свого обіду, він так і годувався б тільки чаєм та тою гнилою ковбасою, що вона купувала йому в крамничці вранці й вечером.

Він і не писав тепер нічого, тільки ходив і ходив. А коли вона немов за чим небудь входила до його в хату, він зупинявся й чудно, мовчки дивився на неї. Не сердито, не хмуро, а так, немов чогось вишукував на ній, немов уперше бачив і пильно розглядав. Саламандра з пересердя аж дверима грюкала, виходячи від його. А він тоді ще швидче ходив по кімнаті.

— Одного ж дня раптом сказав їй:

— Я, Варвара Геннадієвна, знаєте, свій урок кидаю. Більше не буду ходить.

— А жить з чого будете? — суворо одповіла йому Варвара.

— У мене єсть один план... Може, колись і в и узнаєте...

На „ви“ він зробив виразний натиск. Варка зневажливо скривила губи й вийшла з хати. Він же, дійсно, ні в той, ні на другий день не ходив нікуди ввечері. Але на третій в підвал до них прийшла якась панночка з рівно піднятою головою й довго сиділа у пожильця. Про що вони говорили, Саламандра не могла чути, хоч і стояла весь час під дверима його кімнати, — дуже тихо балакали.

Говорив більше він, а вона тільки вставляла слово друге та й знов він починав.

Тільки в самім кінці, коли вони підійшли до самих дверей, Варка розібрала, як він сказав:

— Так, чужі ми, Олесю Аркадівно. Чужі!

Вона щось дуже стиха відповіла.

— Так. І ніколи... Ех, що про те говорить!

— Але прийдете? — спитала панна.

Нічо́го не було чуть. Потім він сказав:

— Прийду, розуміється. Хіба я можу не прийти? Але знайте, для к о г о я ходитиму. Знаєте?

— Знаю... — ледве почула Саламандра.

— Знаєте? — ще для чогось перепитав він.

І ще тихіще почулось:

— Знаю!

Потім голосніще:

— Знаю і... не знаю, що з того буде. Я тепер як... не своя. Я нічого не розумію...

Потім стало чогось тихо. Тихо було з минуту. І нарешті, прохаючий тихий голос панни:

— Годі, Вадиме... Пустіть... Так завтра!

— Завтра.

Саламандра хутко ввійшла до себе в кухню, а вони зараз же вийшли в сіни, а потім в коридор.

Одначе Вадим ходить по хаті й після цього не перестав. Навіть більше неначе ходив і ще частіще чудно дивився на Варку. Часом дивно посміхався, зачинав якісь зовсім дурні розмови з нею, на які вона відповідала грюканням дверей.

22.

Одного вечора, коли Вадим, засвітивши свою лямпочку, ходив з кутка в куток, до його раптом прийшов Геннадій Трифонович.

Геннадій Трифонович у той же день, як Вадим наняв у їх кімнату, знайшов собі посаду в якомусь ресторані і майже не бував дома. Поява його здивувала Вадима.

Але ще більше здивував запобігливий, ласкаво-поштивий вигляд хазяїна. Він ще на порозі уклонився, потім якось боком, немов пролазячи в тісну щілину, пройшов до столу і ще раз уклонився. Весь час хитав головою, посміхався і робив враження сконфуженого.

Вадим привітався й запросив сісти.

Геннадій Трифонович ще раз уклонився.

— Благодарю вас... Спасибі — зараз же поспішно поправив він себе, говорячи по українському. — Я до вас на одну минуточку... Як буде по малоросійськи „минуточка“?

Вадим непорозуміло з посмішкою дивився на старого.

„Хвилиночка“ — сказав він.

— Ага, ага! Именно, хвилиночка... Так, так... Ну, от і есть начало... Ви мінє звиніть пожалуста, я до вас по дєлу. Ах, горенько: По ділу... По ділу до вас...

— Прошу... — промовив Вадим.

— „Прошу“ це значить как би „пожалуста“, правда? — підхопив хазяїн. — Так, так... А я до вас по дєлу... Ви вже нам должни за квартирку... Может, можна получіть с вас? Діла такиї плохиї, што просто біда...

Вадим трохи змішався: такий початок і такий неспоіданий кінець.

— Ви мене простіть, я зараз не маю. Дня через три я вам дам...

— Пожалуста, пожалуста! — зараз же охоче згодився Геннадій Трифонович. Видно було, що він чекав цеї відповіді, а може, навіть і хотів її для чогось. У всякім разі не це, очевидно, було кінцевою метою його приходу.

Вадим мимоволі зацікавився.

— Пожалуста, пожалуста, ми можемо потерпіть — знов через щось переходячи на українську мову, говорив далі хазяїн. — Такому чоловіку, як ви, потерпіть можна...

А я до вас, знаєте, по ділу... Так що даже з просьбою... От тільки не знаю, как би вам це діло правдоподобно роэсказать...

Він злякався, не перестаючи одначе ласкаво й запобігливо заглядать в лице Вадимові. Чорносині баки його сивими волосками були сьогодня ретельно розчісані, рідке волосся на голові приглажене. На шиї був чистий комірчик, — зовсім вигляд лорда. На голеній верхній губі бугрилася синюватa шкура, рідко виділяючись од жовтосмуглявих щок.

Вадим мовчки ждав.

Как би так досконально розсказать вам? Хм! Я, знаєте, звиніть за вираженіє, слихав, що ви малоросійський писатєль! Вєрно ето?

Вадим все більш і більш дивувався.

– Ну, хай так. Припустимо, — сказав він.

— Нєт, ви скажіть дєтально, вєрно ето?

— Ну, вєрно.

Геннадій Трифонович, здавалось, ще більш пронявся повитивостю.

— Мерсі... Чи как ето по малоросійськи? Спасибі... Ну-да, спасибі.

„И" він вимовляв луже твердо, широко роззявляючи рота.

— Знаєте, я зроду сам малорос, настоящий, в малолєтствє разговора другого, как малоросійський і не знал... Но вже одвик... Просто біда как одвик! А тут как раз на старості лєт доводіться обратно згадувать... Позвольте вам дєтально розсказать. Ето от і єсть моє дєло, тето самоє. Я вже буду пока по руськи з вами говорить, трудно міне по малоросійськи. Так от, звольтє знать, получил я мєсто. Слава Богу, получил таки... Ну, када ж немножко ето з фокусом. Ето в ресторанє „Лівадія",

звольте знать, нєт? Хароший ресторан, первосортний, сам Калашкін часто обєдаєть. Да. Так от, мєсто... Харошее мєсто, ніззя слова сказать, от только один фокус: требуєтьця, штоб по малоросійськи говорить умєл. Малороси, знаєте, свой куточок там імєють. Не знаю, чи знакомі ви з ними. Обіжаються, када не по малоросійськи з ними... Ну, хазяїн до їх спеціальний штат. Тут я подвернувся. „Малорос?“ спрашують. А я вже по вираженію лічности віжу, чого нада. „Малорос“ говорю смєло. „І по малоросійськи разговор з гостями поддержать можете? „А почему нєт?“ Ну, і оставілі. Збрехнул, вєрно... Положим, збрехнул мало: малорос самий настоящий, от только на щот разговора, забился здорово... А з етого виходіть біда: обіжаються гості, що й я не понімаю. І таки не понімаю, какоє слово, правда, пойму, а какоє хоч убийте, не розшолопаю... Прямо хоч з служби уході. Так я знаєте, рішив подучиться. І от до вашой милості, будьте насколько любезні, поможіть... Я, знаєте, много вас утруждать не буду, ви тольки покажіть, как і шо, а я сам уже там по..му. Можна надєятьця?

Вадим згодився. Геннадій Трифонович дуже зрадів і почав знов запевняти, що багато праці з ним не буде.

— Ну, а от скажіть мен пожалуста... — заговорив він.

— Не „пожалуста“, а „будь ласка“ — з хмурою посмішкою поправив його Вадим.

Лорд зробив здивоване й зворушене лице.

— „Будь ласка“? То значить „пожалуста“? Запомню! Запомню! „Будь ласка“. Добре. Так от ви скажіть мені... мені, правда? скажіть, будь ласка, чи то правда, шо кадась були малоросійські. царі? Мені говорив один студент. Студент чи так хтось такий. Пампущенко по прозванію. Незнакомі? Він собственно і найбільше чіплявся до мене. „Ви, говорить, батька-матір продали,

рідний язик забули, ви, говорить, (гарячий такий!) ви, говорить, думаєте, що наш язик мужичий, а руський панський. А у нас, говорить, свої царі були кадась, царі, говорить, на етим язику говорили". Должно, жука пустив, студентик? Правда? Как ваше мнєніє?

— Ні, — сказав Вадим, — це правда. Тільки царі ті звались не „царями", а „гетьманами".

— „Гетьманами!" — повторив з пошаною „лорд" — Значить, таки були? І ето дєтально вєрно?

— Найдєтальніще.

Геннадій Трифонович якийсь час мовчки дивився на Вадима. Мабуть, він справді думав, що студент тільки „жука пускав". Але виходило, що ніби й, дійсно, були колись свої царі. А раз були царі й говорили „по малоросійськи",то там паче мусіли слуги говорити на цій же мові.

— Ну, коли так, — раптом рішуче тріпнув головою Геннадій Трифонович, — то разговор тепер буде другой. Позвольте вас спитаться: чи ето єсть десь у книжках?

Вадим навіть назву одної книжки йому сказав. Старий, дивлячись у стелю. кільки раз повторив наголовок.

— Е, коли так, то я чортовій кацапні тепер покажу! Знаєте, такий народ поганий: уже йому завистно, то чолаек службу получив, уже вони свого хотять, кацапа. „Ето, говорять, поблажка, нікакіх таких малоросов не требується, нєту нікаких малоросов, єсть только самиї рускиї". Ну, тепер звиняйте, я вам носа утру. Бач який народ, — як він руський, так ти йому перве місто давай. А того й не знає, що на нашій землі живе. Студент правильно сказав: „залізли в чужу солому та ще й шелестять".

Геннадій Трифонович навіть свій вишукуючий, ласкаво-підстерегаючий погляд залишив і тримався вже з Вадимом більш інтімно й просто.

Гетьмани ж, видно, серйозно й глибоко схвилювали його. Він не міг їх забути й весь час вертався до них, дивувався, хмикав і, помітно, все більш і більш приймав у свою свідомість. Але гетьмани не могли ж самі по собі існувати. Як ні як, а царі, всякий же царь мусить мати своє царство, державу, цередворців, військо. І все це було хохлацьке, малоросійське. Тоді який небудь зайда-кацан не міг сказати природному малоросові, на його землі: „пашол вон, бо я тут хочу сісти". Це вже чорта з два!

І от ще що з неохоючою цікавостю одмітив Вадим: як тільки старий серйозно повірив в існування гетьманів, він зразу ж немов чудом яким став далеко чистіше говорити по українському. Він, певно, не брехав, кажучи, що одвик, що все життя не балакав на українській мові. А тут раптом згадав і заговорив, і що далі, то вільніще, без ніяковости, а навіть з завзяттям якимсь, з викликом гордости. Мало того: коли він говорив про „кацапів", в тоні його чулись уже образа, ворожість. І, видно було, що не тільки за те образа, що у його хотіли однять службу, а за щось більше, давне, за щось таке, про що він і сам не знав, що воно — образа. І тим більше вона тепер виростала, чим ясніще йому ставало, що це була образа, що він міг би вже давно образитись.

Надходив час лекції. Вадим уже кілька раз поглядав на годинник, але хазяїн все не йшов. Навіть тоді не йшов, коли вже не говорив ні про гетьманів, ні про кацапів. Він, видимо, чогось ще ждав, або збірався щось сказати та не одважувався. Він для чогось почав питати, чи не жонатий Вадим. І вже знов перейшов на свій жаргон, чи сам не помічаючи того, по звичці, чи думаючи, що для розмов про прості матерії повинна бути і мова нича.

— Не жонаті?.. Ну да, понятно.. Ех, так-как! Много народу не можуть тепер женитьця... Да-а.

Очі його, з жовтими, великими баньками, знов допитливо й хитро вдивлялися в Вадима, і на голених губах весь час з'являлась загадкова, тоненька усмішка.

— А вам не скучно самому спать? Га? Скучно, должно буть... Ночі тепер продолговатия.

Вадим почав дещо розуміти.

— Ну, трохи скучно... Та що ж робить?

— Ну, зробить щось можна.. хе-хе-хе.. Діло не такое вже детальное, щоб нікакой ради йому ніззя було дать. Девушку, напримєр, пригласить.

Слово „девушку" він вимовив м'ягко, вкрадчиво, обережно й навіть трошки нахилився вперед, немов слідкуючи, яке враження воно зробить на Вадима.

Вадим посміхнувся.

— Так, девушку, розуміється, не погано. Але ж знайомих у мене нема?

Геннадій Трифонович прудко махнув рукою.

— Ето пустяк. Када за етим дєло стало, так ето пустяк!

Він зразу взяв живіщий, бадьоріщий тон.

— Повний пустяк! Желаєте сьогодня ж увечері здєлаю вам знакомство? Нет, сьогодня ніззя, а завтра — пожалуста. Конєшно, девушка чистая, молодєнькая.. Желаєте?

— Але на це, звичайно, грошей треба?

Геннадій Трифонович розвів руками.

— А ето, милий барин, уже такой свєт настав. Без грошей і в рай не пустять. Хе-хе-хе... Ну, сколько там грошей? Подарите рубліков десять і буде з неї... А девушка тут єсть хоро-ошая, чистая, телігентная.

— А скажіть, будь ласка, — раптом спитав Вадим, виймаючи годинника й дивлячись на його — Ви дуже любите дітей?

Старий аж хитнувся вбік від цього несподіваного питання. І по цьому Вадим побачив, що Саламандра правду казала.

— То-єсть, як же то дітей? — здивовано й насторожено сказав старий.

— Та так, просто. По вас видно, що любите.

— По мінє?!

— Атож. По лиці вашому. Єсть така наука, що по лиці вчить усе бачити.

„Лорд“ цілком сплутався. В „науку“ він одразу повірив.

— Очень удівітєльно. — вражено пробурмотів він.

— А чому ви дочку свою заміж не видасте? От і діти були б у вас.. — знов несподівано (і якось чудно) спитав Вадим.

Старий же знов аж хитнувся.

— Варвару?! — скрикнув він. Що пожилець говорив серйозно, в цьому, здається, він не сумнівався.

— Ви про Варвару, каліку?!

— Ну, що ж, що каліка? Могли б найтись люди, що, взяли б і її.

Пожилець був, розуміється, цілковитий дурень і якийсь пришелепуватий. Але було щось у тоні його загадкове. Старий притих, подумав і вже инакше сказав:

— Та, понятно, що найшлись би люди. Тольки для тетого капиталів треба... А в нас какиї капитали?

— Ні, навіть без капиталів.. — помалу й немов задумливо проговорив Вадим.

— Без капиталів, кажете. — обережно повторив хазяїн.

Вадим нічого не одповів, подивився на годинника, й поспішно проговорив:

— Ну, мені треба йти. Запізнився я.

— А, ідіть, ідіть! — теж поспішно сказав старий. — А разговорец любопитний. Нада б кадась дєтальнєє поговорить...

— Ні, я, знаєте, так собі сказав, пожартував. Ви не думайте, що я когось такого знаю! — вмить з якоюсь занадтою веселостю сказам Вадим. — Так просто собі...

— Ну-да, ну-да, я понімаю! — охоче згодився Товстонос.

Але коли Вадим вийшов, старий прийшов у кухню й довго ходив по ній, хмикаючи й роздумливо піднімаючи чорно-сиві кошлаті брови.

Варка з чимсь поралась біля столу й часом сердито поглядала на батька, який чогось був не на службі й своїм хождінням перешкажав їй.

— Сіли б собі. Лазять... — понуро бовкнула вона.

— Га? — спинився старий, не розчувши. Потім постояв, з раптовою, хитро-розуміючою посмішкою підвів голову й сказав до Саламандри:

— Слухай, Варко... Ти той... Ти коло пожильця нашого... топчись. Понімаєш? Всякі бувають люди. Вєрно я знав одного, так він тільки кривоножок уважав. Первую красавицю прожене, а давай йому каліку. Бувають! Ти так, знаєш...

Саламандра круто повернулась і мовчки вгору дивилась на батька своїми зубчатими щілинками.

— Що ви мелете? — нарешті перебила вона його з якоюсь погрозою в голосі.

— А ти з вираженіями поменьче, мармузо! — строго сказав Товстонос — з тобою батько говорить. Кажу, коло пожильця наблюдай со вніманієм. Понімаєш? Він зо мною оце говорив і намьоки строїв нащот тебе. Ще жениться може, дурепа.

Саламандра вмить схопила з столу качалку, якою качала тісто, й з несподіваним вереском і люттю кинулась на батька.

— Дря-янь! Зводник! Як ти смієш таке... Та я... Ой, Боже мій! Та я.

Коли б старий не впіймав рукою качалку, Саламандра так і ударила б його по голові. Він від несподіванки й непорозуміння навіть не розлютився й не кинувся її бить. Тільки вирвав качалку з рук її й вражено крикнув:

— Ти! Сказилася? Що тобі?

Саламандра обхопила своїми коротенькими ручками голову й вибігла з хати з якимсь болючим виттям.

Старий високо підняв кошлаті брови й з качалкою в руці здивовано дивився їй услід. Потім помалу з тим же виразом крайнього здивування одягся й пішов на службу.

23.

Вадим спішив, — через старого він спізнився хвилин на десять. Олеся, мабуть, не буде сидіти в вітальні, як завжди перед його приходом. Подума, що він не прийде і піде до себе в кімнату або до Зої.

На його дзвінок одчинила двері не покоївка, а Модест Аркадієвич. Він зразу звернув на себе увагу Вадима своїм надзвичайним виразом, — трівожним, заклопотаним, зажуреним.

В передпокою висіло багато одежі, а на підлозі рядами стояли калоші. З їдальні чувся гомін багатьох голосів і видно було постаті людей, з бородами, лисинами, поважних.

— А це ви, Вадим Трохимович! — скрикнув Модест — Роздягайтесь, роздягайтесь. Лекції, здається, сьогодня у вас не буде. З Славком невеличкий припадок був. Але ви про це з Олесею поговоріть... У нас горе, милий Вадим Трохимович, просто горе. Чули про Пампущенка?

— Якого Пампущенка? — вішаючи плащ на кілок спитав Вадим.

— Ну, значить, не чули. Єсть тут один... Чи був... Чи, той, єсть таки!... Один з компанії Ганжули чи відроженців, хто їх там знає. Сьогодня влетів в редакцію чорносотенного „Русскаго края“ і вистрілами з револьвера убив редактора, секретаря й ранив двох співробітників. Його схопили. А тепер є чутка, що чорносотенці нам погром готують... Яке наробили! Яке наробили! Ай-ай-ай! Що буде? Що буде?

Вадим був вражений. Він згадав чоловіка в сивій шапці, який біг до Ганжули тиждень тому назад.

— Вибачте, голубчику, треба бігти. У нас там рада тепер. Треба обміркувать, що робить... Ах, ах, яке наробили!

Хитаючи головою то вправо то вліво він побіг у їдальню й зачинив за собою двері.

Вадим пройшов у вітальню.

На столі горіла лямпа, а біля столу, примостившись якось боком у фотелі й притулившись щокою до спинки його, сиділа Олеся. Вона не поворухнулась, як ввійшов Вадим, хоч і знала, що це він. Він хутко наблизився до неї й тихо сказав:

— Добрий вечір!

Олеся, не повертаючись, простягнула йому руку. Він узяв і не випускаючи її, проговорив:

— Що з вами?

— Вам казав Модест?

— Казав.

Все таки держучи її руку, Вадим підтягнув другою рукою стілець і сів поруч з Олесею.

— Я так і знала, що щось подібне трапиться — немов задумчиво сказала вона — Мусіло трапитись.

— Боротьба, Олесю!...

І Вадим легенько й ніжно погладив її по руці. Олеся глибоко зітхнула. З їдальні глухо доносився гамір балачок.

— У Славка припадок був? — тихо спитав Вадим.

— Ах, тут... все було! — з мукою сказала Олеся і сильно потиснула руку Вадима, немов цим жаліючись йому й від цього оживляючись. Вона ще раз зітхнула й зняла голову з спинки фотеля.

— Сьогодня якийсь кошмарний день... Зранку знов сцена у Модеста й Діни. У Славка припадок. Я, дійсно, хутко згожусь з вами, що Модест божкові служить. Діна — неможлива. Я вже не можу її бачить. На віщо всі ці жертви, взаїмні муки, образи? Ах, я не можу більше! А потім... Ви знаєте... Ні, цього я вже не сподівалась!

Олеся обережно вийняла свою руку з руки Вадима й взяла себе за виски.

— У мене від усього страшно голова болить.

— Щось ще трапилось? — з уважною, сумною ніжностю дивлячись на неї, спитав Вадим.

— Ви знаєте, що вийшло у Водосвятського й Валі? — раптом знімаючи руки й злегка червоніючи, проговорила Олеся — Вони... вона... Він її знасилував і вона тепер вагітна.

— Що ви кажете? — здивувався Вадим. — Але ж... я їх бачив ці дні й вони... мирне, навіть більше, розмовляли між собою? Я не розумію...

— Ну, так! — живо й з замішанням згодилась Олеся. — Але що ж Валі було робить? І він їй подобається. Але не в тому річ... Ну, може, Валя так це сказала, їй соромно. Але друге! Ви знаєте, що Валя прінціпіально проти... проти штучних абортів...

Олеся стала дивитись убік і говорити швидче й дуже серйозно.

— Вона мусіла признатись Анатолію, як опікуну. Хоч вона й совершеннолітня, але... Ну, вона сказала. Ви можете уявити, що сталось з Анатолієм. Він їй запропонував.. — аборт, але вона не згодилась. Значить, як? Валя сказала, що повінчається з Водосвятським. Тоді Анатолій покликав Водосвятського І от тут... Це щось таке вже, що я просто не розумію. Водосвятський приніс з собою якісь векселі. Очевидно, знав уже, за чим кликав його Анатолій! Розумієте! Хоч Анатолій нічого не писав, для чого й за чим. Коли Анатолій сказав йому, що він мусить женитись на Валі, Водосвятський вийняв векселі й сказав, що жениться тоді, як Анатолій підпише ті векселі. Щось тисяч на тридцять чи пьятьдесять, я не памьятаю Ні, я просто не можу Анатолій так розсердився, що почав бити нагайом Водосвятського. Водосвятський вихопив револьвер. Валя в істерику... Що ж це таке, Вадим Трохимович? Що?!

— Ну, і чим же скінчилось? — з посмішкою й інтересом спитав Вадим.

— Кінчилось тим, що Анатолій мусів згодитись. Але в день вінчання підпише. Через тиждень вони вінчаються. Валя хоче як найшвидче, щоб рождіння дитини потім не кинуло на неї тінь.

— Так.. — помалу сказав Вадим. — Але, власне, цьому нема нічого надзвичайного.

— Як „нічого надзвичайного“?!

— Ну, що ж тут надзвичайного? Майже всі „порядні“ шлюби так робляться. Розуміється, без таких ексцесів, спокійніще, прилично, але... в основі те саме, що й тут... Купля-продажа! — різко додав Вадим і чогось встав.

— Так лекції сьогодня не буде з Славком? — холодно спитав він.

Олеся й здивовано й разом немов розуміючи його, сумно глянула на Вадима й тихо сказала:

— Ні, сьогодня не треба. Він лежить.

В такому разі прощайте. Завтра прийду.

— Чого ж ви так швидко? Посидьте... — дивлячись в землю, проговорила Олеся.

— Чого ж сидіти? Та у вас же сьогодня вечір в клубі. Мабуть, треба... щось там...

— Вечір ще не скоро. І потім, я не знаю... Після цеї події з Пампущенком... Сядьте, Вадим Трохимович... Я вас так ждала...

Вадим мовчки й поволі сів. Олеся несміло взяла його руку й проговорила:

— Наші ж відносини... цілком дружі... Правда?

— Правда, — коротко сказав Вадим.

Олеся мовчки й дуже ніжно стала перебірать його пальці, часом поглажуючи то один то другий.

— Я ж не можу кинуть Зої, Вадим... — раптом прошопотіла вона. — Це не божок, а... я не можу.

— Я ж нічого не кажу. Я згожуюсь... — жорстко кинув Вадим.

Олеся помовчала, не перестаючи ласкати його руку.

— Та діло й не в Зої! — голосніще, ніж треба, додав Вадим. — І що говорить більше? Я тільки, справді, падлюка й нікчемність. Нема у мене сили встати й піти собі од вас. На завсігди, розуміється. Нема сили навіть не брехать собі. Собі брешу, от в чому вся мерзота, себе обманюю, поганець! І нічого дивного не буде, що я зроблю те саме, що й Водосвятський, не так грубо, напевно, але те саме.

Він одняв свою руку з рук Олесі й знов устав. Олеся похилила голову.

— Безвольність, трухлявість якась. Щоб почути ваш голос, я готов... Хіба тут моє місце? Е!. Прощайте, я вас задержую...

Олеся все сиділа з похиленою головою.

— Посидьте ще трохи... — винувато прошопотіла вона і підвела лице. На очах у неї були сльози.

Вадим кашлянув, з кректінням зітхнув, ступив кроків два убік і потім, швидко сівши коло Олесі, взяв її руку.

— Не сердьтесь на мене, біла! Не треба. Я не хочу вам боляче зробить. Вам найменьче. Виходить так... Мені я не знаю як тяжко, що я роблю вам неприємности. Вам, якій я так вдячний. Біла, не треба...

— Я ж не сержусь... — крізь сльози посміхнулась Олеся. — Мені тільки так... сумно. Все так... тяжко кругом. І я теж уся розкисла. Я зовсім закинула Зою, Славка, а стала якоюсь егоїсткою. Ви не звертайте уваги, у мене сьогодня нерви напружені... Ці історії всі... Ну ідіть лучше, а то я тут зовсім... розплачусь...

І одвернувшись, упершись чолом в спинку фотеля вона тихо заплакала.

— Ідіть... Вадим — сказала вона, не озираючись.

Вадим устав, узяв її руку й ніжно, винувато поцілував її. Рука тихо стиснула його руку.

Він майже на шпиньках вийшов, одягся і, стараючись не робити шуму, одімкнув собі двері.

24.

Він, не перестаючи думати про Пампущенка й Олесю, попрямував до батьків. Був холодний різкий вітер і, щоб не змерзнути, треба було яко мога швидче йти. Крім

того, коли Модест і Олеся оповідали про Пампущенка, йому згадувався Стьопка, який години о четвертій зустрівся йому біля воріт дому Рибацьких. Стьопка не помітив Вадима, бо був якийсь весь розхрістаний, піднятий, а на тупому лиці горіла зла рішучість. Тоді Вадим не дуже над тим роздумував, але тепер йому стало трівожно. Очевидно, той вигляд Стьопки мав звязок з Пампущенком. А раз так, то лють цього дегенерата могла вилитись на тих, що найменьче мав змоги боронитись від неї. Рука Вадима з якоюсь сласностю ненависти стискувалась при одній думці, що той паскуда щось учинить з старими.

В великих сінях сиділа покоївка Тепи. Як тільки вона побачила Вадима, зараз же встала й хутко пішла йому наперейми.

— Вас Степанида Макаровна до себе просять..— проговорила вона поспішно й з таким чудним виразом, що Вадим зразу зупинився й різко, трівожно сказав:

Щось сталось... нас?

— Ні, нічого не сталось. А тільки просили, як ви прийдете, зайти до їх.

Вадим ще раз пильно глянув на покоївку й повернув до Тепи рішучим і непокійним кроком.

Тепа ходила по своїому салоні в темносиній, шовковій сукні, яка на пукатостях одливала фіолетовим світлом.

— Що сталось? — зараз же спитав Вадим грубо й нетерпляче.

Тепа зупинилась і з понурим здивованням мовчки зупинила на йому очі. Вони в неї тьмяно й хмуро горіли; під ними темніли круги, лице було бліде, трохи ніби запале, але від того було немов одухотворене й ще краще.

— З моїми щось сталось? Так? — спитав Вадим. — За тим кликали?

— Нічого з вашими не сталось і не за тим кликала — рівно й чудно відповіла Тепа, не зводячи з його очей.

Вадим колупнув її коротким поглядом, потім скинув картуза й спитав:

— А за чим же?

— Скажи: ти довго будеш мучить і себе, і мене? — тим же рівним і дивним голосом неголосно проговорила Тепа.

— Мучить? Не розумію. Я нікого не мучу В чому річ?

Тепа мовчки взяла Вадима за борти плаща й почала скидать з його.

— Я, Тепа, не буду сидіть. Мені треба до своїх зайти.

Але Тепа, нічого не одповідаючи, кинула плащ на стілець, взяла Вадима за руку й повела до канапи.

— Нам треба поговорить. Сідай... — коротко сказала вона.

Вадим пильно поглядав на неї. Сівши, він вийняв папіросу й закурив. Держучи обгорілого сірника, він озирнувся, куди б його покласти, але попільнички не було нігде. Тепа помітила, вирвала сірник і мовчки кинула його на килим посеред хати.

— Ну, в чому ж діло? — пускаючи дим убік і почуваючи ніяковість і жар в лиці від її чудного, хмуро-неодривного погляду, яко мога діловитіще й байдуже сказав Вадим. — Може, з приводу убийства редактора „Русскаго края“?

— А, к чорту цих ідіотів і мерзотників! — раптово встаючи, з огидою сказала Тепа. — Скажи: ти женишся на Микульській?

Вадим хотів здивуватись, але, глянувши пильніще в лице Тепи, тихо відповів:

— Я сказав вам Тепо, що на такі теми не хочу з вами говорить.

— Дурниці. Будеш говорить. Будеш, говорю! Я не можу більше. Ти знаєш, скільки я тебе тут жду? З восьми годин ранку. Коли б не прийшов, сама б пішла до тебе вночі. Чекай. Ти слухай. Все вислухай, а тоді будеш говорить. Я з тобою хочу балакать без викрутасів і дипломатії. Сю ніч я провела з Білявським, тим, що ти на автомобілі бачив. Не думай, що він мій любовник, ще ні. З того часу, як я взнала, що ти їдеш, у мене нема любовників. Не того, що... що так ніби люблю тебе. А... другого. Не в тому річ. Чоловік мучиться й безумствує. Знов: не з жалости говорю, а... скучно мені. Памьятаєш, я тобі говорила, що нікого крім тебе не любила, хоч і мала любовників? Памьятаєш? Ти робиш вигляд завжди, що не віриш... Сам віриш, я це знаю. Мені плювать на це, знай.

Вадим знов повів очима, шукаючи попільничку. І знов Тепа вирвала з рук його недокурок і шпурнула кудусь вбік. Вадим мовчки дивився на неї.

— А може, й не віриш. З твоїх деяких слів я бачу, ти думаєш, ніби я хочу просто „покорити“ тебе. Я не ховаю: люблю владу. Це найкраще, що єсть в життю. Але тут не те. Говорю щиро, повторяю. Тут я сама не знаю що. Може, це псіхоз якийсь? Я не можу нічого почувать з мужчинами, ні псіхично, ні фізично. І іменно з того часу, як почала тебе згадувать. Я ці роки зовсім тебе не згадувала, а коли згадувала, так так собі, — не до тебе було і... ну, просто не цікаво мені було. Ти бачиш, я отверто й щиро говорю з тобою.

Тепа не сідала, а стояла, трохи перегнувшись до Вадима й спершись одною рукою на спинку стільця.

— Згадала я тебе перший раз вліті, в бесідці після того, як Ось при Олені Іванівні вираховував, коли ти

маєш приїхати. Я пішла в бесідку й от там вперше згадала тебе як слід. І з того часу все... пропало. Раніще мене хвилювали мужчини, я кохала, оддавалась, все, що треба. Тепер я тупа, буквально тупа. Фізично тупа! Тут уже не псіхологія. Я не вірю в те, що любов до одного може здержать фізичний потяг до другого. А виходить єсть щось, що не тільки здержує, а вбиває. Я до лікарів зверталась. Нічого не найшли, все як слід. Навмисно брала тих любовників, які найбільш мені подобались, — нічого. Огида, нудьга, ненависть. Чекай, чекай... Ти, може, щось думаеш... ваду якусь. Нема ніякої. І в той же час, коли я згадую те наше минуле, памьятаєш? у мене... та от і зараз! у мене так болюче щемить серце, я так хвилююсь, як в вісімнадцять літ... Коли я прохожу повз ті отелі, де ми з тобою бували, у мене слабнуть ноги і я готова сісти на тротуарі й ридать. На тебе я не можу дивитись байдуже. Ти мене й смішиш, і злостиш, і мені б сором було б за тебе перед своїми знайомими (ти бачиш, я все отверто говорю!), але разом з цим ти так мене хвилюеш, що я вся слабну й теряю розум. Я через тебе роблю такі дурниці, які просто таки лякають тих, хто мене зна. У мене єсть деяка сила, я це знаю й мені говорять другі, але т е п е р її нема у мене. Я не знаю, що те таке. Я знаю тільки одне, що я мущу з тим покінчити. Ти знаєш, я вже три рази плакала з того часу, як ти приїхав! Я зробилась сентіментальна, глупа, мені стало все гидко. Я цілими ночами хожу от тут і все думаю. Злюсь, рву на собі сукні, але хожу й думаю. Ти знаєш, я хотіла тебе покликать коли небудь в нашу компанію і страшно образить, висміять, просто знищить тебе в своїх очах. І не зробила. Не через те, що т о б і не могла зробить цього. А через те, що чула, все одно не помогло б. Я б все одно нічого не почувала б з другими

і думала б тільки про те, що було десять літ тому назад... Тепер слухай. І я от що рішила зробить. Слухай. Я ліквідую всі свої маєтки, все й ми з тобою поїдемо кудись. Гроші я тобі віддам. Що хочеш, те з ними й роби. Оддавай на свої партії чи так проживай, мені все одно. Хочеш, я буду теж у вашій партії. Не хочеш, не буду. Хочеш, повінчаємось. Не хочеш — не треба. Говорю серйозно й щиро.

Вадим при останніх словах аж устав. По голосі, по рухах, по очах Тепи він бачив, що вона, дійсно, говорила щиро й серйозно. Але вигляд у неї був як у хворої гарячкою.

— Це неможливо... — нарешті сказав він тихо й неначе злякано.

Через що?

Вадим схвильовано, розгублено розвів руками.

— Через що ж неможливо? Я брешу?

— Ні, ти не брешеш, але... Господи! Ні, та що тут говорить!

— Та говори! Говори все, не лукав зо мною. Все, все говори. Чого неможливо?

— Та того, що, коли б те сталось, ми були б нещасні люди, — аж твердо скрикнув Вадим.

— Через що? Через що, кажи.

— Через що? Через багато причин...

— Та яких же, не тягни, не муч! Я не видержу такого життя! Так? Не вистарчить сил?

— І це... і... Ну, й те, що причина для такого вчинку з твого боку неважна. Через що ти це зробиш? Ну, через що? Не подобається мужчина? Стрінеш такого, що подобається й кінець.

— Мені н і щ о не подобається! Розумієш? Мені нудно, скучно, тоскно, пусто, гидко, мерзотно! Розумієш?

Вадим глибоко й трудно зітхнув.

— Я нічого не розумію.. — сказав він. — Я вірю, що ти говориш щиро, але це... так неможливо, так... дико, що просто не маю сил вірити. Я думаю, що це у тебе часове, вибух якийсь. Через місяць ти убила б і мене й себе. Або забрала б свої гроші й вернулась сюди.

Тепа посміхнулась:

— А ти боїшся, що я тебе вбью?

Вадим з цього питання, з усмішки побачив, що вона й сама про це думала.

Розуміється, боюсь. Але тут не в цьому питання.

— А в тому, що ти не хочеш? Так? Ти любиш Микульську? Так? Любиш? Будь же зо мною таким щирим, як і я з тобою. Любиш?

Вадим якийсь мент дивився в гарячі, божевільні очі Тепи. Людина з такими очима на все спосібна, навіть на те, щоб побігти й придушить помираючого, скаліченого чоловіка.

— Не знаю... — сказав він твердо й прямо дивлячись їй в лице.

— Не знаєш? А хотів би женитись на ній? Говори щиро тільки!

— Може, й хотів би!

— Але вона не піде! — глузливо додала Тепа. — Микульська за якогось Стельмашенка не піде.

— Може, навпаки? — кинув Вадим.

Тепа зневажливо й, видно, навмисно побільшено засміялась.

— Стельмашенко не схоче Микульську? О, цьому я вже не повірю... Ні, ні, прости, я не те хотіла сказать. Лишімо цей тон. З цим тоном мусимо покінчити. Цих старих тонів у нас більше не повинно бути. Вибач. Я хочу щиро говорить. Я сама вірю, що іменно ти не захочеш,

ти не можеш захотіть її. Бо вона повинна зробити так, як я пропоную: все покинути і йти з тобою скрізь. Се-б-то те, що ти мені десять літ тому казав, я це сама знаю. Але я тепер можу зробить, а вона не може. Ти не думай, я все знаю про вас. Навіть те, що вона тебе по голові гладить і ти їй руки цілуєш. Так, так, шпіони, розуміється. Як же инакше? Все знаю, але знаю також, що Олеся Микульська не може бути жінкою Вадима Стельмашенка. Не може й не схоче жінкою, справжньою його жінкою бути. Повінчатись, взать його в свій дім, одягти його, дать йому кватиру, обід, грошей трохи, це ще вона зможе, але більше ні! Ні, Вадим, я знаю! Знаю напевне!

Тепа ніби з торжеством і дійсно з непохитною певностю викрикнула ці слова.

— Я й не збіраюсь на ній женитись... — хрипло сказав Вадим. — І знаю це й сам.

— Знаєш? Знаєш? Ага, тепер я все розумію. Так, тепер я розумію...

Тепа хутко одійшла убік і почала ходить по кімнаті, закусивши губу й гарячково думаючи.

Вадим дріжачими пальцями витяг з бумажної пачки цигарку й закурив. Сірник він кинув теж додолу.

— Що ж ти розумієш? — глухо спитав він.

Тепа не одповідала, з дзвінким шелестом ходячи з кутка в куток. Потім круто повернула до Вадима, підійшла близько-близько до його так, що груди її надушили на його груди й пахнуло теплотою тіла й духами. Він хотів трохи одсунутись, але вона поспішно обняла його рукою за шию й, так тримаючи, тихо, ніжно, благаюче заговорила:

— Вадю! Почекай... Ну, що ти якогось Іосифа строїш? Скажи мені: чого ти не хочеш згодитись на те, що я говорю? Чого?

Вадимові кров почала горіти на щоках і лобі. Знайома, давня хвилююча близість сеї жінки сповнювала його гарячим чадом. Хотілось, чи з жагою чи з ненавистю схопити ці голі, упругі руки й здушити їх до гострого, колючого болю.

— Вадю! Чого?

— Чекай, Тепо. Я не можу так говорить.. Підожди. Біліми руку

— Не зніму. Говори так! Чого?

Вадим заплющив на мент очі, ніби опановуючи собою.

Чого? — холодно сказав він, розплющуючи очі дивлячись в її гаряче дихаюче на його лице. — Того, що ти сама себе не розумієш. Ти просто хочеш покорить мене. Так, так! Тебе дратує й лютить те, що я не упадаю за тобою тепер, так, як колись. Повторяю, ти сама не розумієш себе. Коли б я піддався, покорився, у тебе б на другий же день усе минуло. От що я думаю. Тепер пусти.

— Ні, не пущу Все ж таки не пущу. А як не пройде? Що тоді?

І Тепа сама зняла руки, сіла на канапу й, трудно, важко дихаючи, безсило сперлась рукою об сидіння.

— Ослабла... Голова закрутилась. Формений психоз.

Вадим пильно дивився на неї. Щоки й чоло горіли все більше й більше. Ноги його теж немов почали ставати важкими й серце, минутами все холодніючи, ходило важко, повільно, від чого було аж трудно дихати.

Сядь коло мене... — стомлено прошопотіла Тепа.

Вадим знов виняв пачку з папиросами й кінчиками нігтів витягнув цигарку. Пачка здригувалась в руках його здавалась гарячою.

— Вадю, сядь... Я не буду Тільки сядь, посидь. Зараз підеш, куди хочеш. Не треба ні про що говорить. Тільки посидь.

В голосі був незвичайний сум, покірність. Вадимові тьохнуло серце жалостю. І зразу ж після цього стало легче, вільніще й теж чогось сумно.

Він підійшов і сів поруч з Тепою.

— Здорово ти мене не любиш, Вадю? Га? спитала вона тихо.

— Ні, Тепо.

— Можна взять твою руку?

Вадим узяв її простягнені пальці й слабо потиснув їх. І раптом йому стало дивно: ця жінка була йому рідна! Яка б вона ні була, що б вона не робила, вона йому відома вся, він їй також і цього ніхто й ніщо знищити не може.

— А ненавидиш дуже? — знов спитала вона.

— Ех, Тепо!... Ну, що про те говорить. Не вернеться й не поправиться. А нема ненависти у мене до тебе. Мусіла б бути, а нема.

— Не вірю...

— Не віриш?... Скажу більше: навіть рідність чую до тебе... І до того, що, знаєш, коли б ти хоч трохи була цей час инчою, ну, хоч такою, як в сей мент, я б міг звернутись до тебе з великим проханням...

— Так? — живо спитала Тепа, аж рівніще сідаючи. — Що ж то за прохання?

— Ні, я тільки так... для прикладу.

— Але яке прохання? Ну, скажи. Ну, скажи, я хочу виконать. Я ж така тепер, що ти можеш сказать. Така?

— Така... Але... Лучше не треба.

— Ні, говори. Ну говори. Ти ж розумієш, що ти... ти зробиш мені дуже боляче, як не скажеш... Вадю, говори: яке?

Вадим потер міс, помнявся й з усиллям сказав:

— Хотів попросити у тебе пьятьсот рублів. Позичить на довгий час.

Тепа, думаючи, широко розкрила очі.

— Пьятьсот рублів? Ти хочеш кудись виїхать?

— Ні, не для цього.

— Правда? Женитись?

Вадим засміявся.

— Я хочу сказать: на женщину? Кохання?

Ні...

— А дуже треба?

Дуже.

Тепа хутко встала й поспішно пішла в другу хату.

— Тепа! — з соромом крикнув Вадим, але вона навіть не озирнулась. Вадим устав, пройшовсь по хаті й, подмухуючи на верхню губу, сів на місце. Тепа не виходила. Вадим знов устав, нетерпляче пройшовся, постояв і знов сів.

Пройшло, мабуть, уже хвилини три, як вона вийшла. Спочатку в сусідній хаті звякнув ключ, чувся шелест паперу, стук шухляди, яку замикають і потім стало тихо, ніби Тепа кудись вийшла чи сиділа непорушно. Нарешті, почувся рип стільця, шорох кроків і в дверях зьявилась Тепа. В руці у неї була невеличка книжечка, похожа на записну. Ішла Тепа тепер повільно, пильно дивлячись на Вадима. Зупинившись проти його, вона помалу проговорила:

— А ти можеш мені сказать, на віщо тобі ці гроші? Тільки щиро-щиро!

Вадим бачив зміну в її лиці й, подумавши, одповів

— Ні, не можу. Коли щиро говорить.

— Через що?

— Через те, що мені може вийти на зле.

— Ага-а! — протягнула Тепа — Так. Ну, так знаєш що? Я тобі дам грошей, скільки скажеш, тільки з одною умовою. Добре? А умова моя така. Ти покинеш сьій

урок у Микульських. Ні, навіть, не так. Завтра чи коли хочеш, але швидче, я прийду до тебе, а ти на цей час запросиш до себе панну Микульську. Розумієш? Коли вона прийде, коли тільки ввійде до нас у кімнату, ти скажеш: „Ах, це ви? Я вас не можу принять. Ідіть собі“

Вадим помалу встав, весь зблідши й очинив рота, щоб сказать щось. Але зараз же затиснув уста й тільки дивився на Тепу, яка не зводила з його допитливого, ловлячого погляду.

— Я цього не зроблю... — яко мога спокійніще проговорив він. — А ваша пропозиція... чи умова... тільки образа мені. І більше нічого. Для того ви й привели її...

— Неправда! — гаряче скрикнула Тепа. — Не для образи. От чекова книжка. Згодитесь, і я в ту ж хвилину, як виженете Микульську, дам вам пьятьсот рублів.

Вадим шарпнувся, підбіг до свого плаща, схопив його і картуз і повернувся до дверей, щоб вибігти. Але підбігла Тепа й схопила його за полу.

— Чекай!

— Тепа! Пустіть мене, я вам говорю.

— Ага! Не видержав? Не видержав? Так не любиш її? Не знаєш? Готов убить мене за неї?

Вадим озирнувся, мовчки подивився їй в лице, що кривилось сміхом злости й муки, хотів щось инче сказать і замісць того проговорив:

— От це й вся ваша... зміна та добрі наміри!

Тепа зареготала.

— А ти й повірив? Серйозно повірив? На партію маєтки? Зароблять буду? Панчохи штопать? Ах, ти дурненький, дурненький! Та я тебе за пьятьсот рублів куплю, а не за маєтки. Тебе й твою Олесю.

Вадим мовчки повернувся й хутко вийшов у сіни. Тут він на мент зупинився, подумав і рішуче пішов у коридор до батьків.

25.

Підходячи до їх кімнати, він почув там голосну балачку. Двері були напіврозчинені й видно було якусь чоловічу постать без піджака з перехрещеними на спині шлейками.

Вадим чогось зупинився й почав слухать і дивитись. Чоловік з шлейками був Стьопка. Він стояв серед хати з якою пляшечкою, — певно лікарство — в руці й кричав:

...Щоб ви не сміли лазить в мою кімнату! Де спринцовка, я вам кажу? Де?

Почувся тихий голос матері:

Я в вашій кімнаті не була й спринцовки вашої не брала. А вам стидно так, я людина стара, женщина, а ви мені такі слова...

— „Женщина"... Тоже женщина! Через те може й узяли. Знаємо вас. Осьці або Вадюні подарувать, щоб лічить...

Він назвав венеричну хворобу. Ще хтось засміявся, сміх був Никодимів, сласний і дражнячий.

— А що ж? Де ж вона ділась? Мені треба йти швидче, а хтось забрав. „Стара людина". Знаємо вас! Підождіть, ми вам покажемо! Де спринцовка, я вас питаю?! Стара злодійка ви! Ви все крадете тут та своїм мазепинським дітям носите!

Вадим міцно провів долонею по чолі, потім підняв голову й ступив до дверей. Зачувши його кроки, Стьопка хутко озирнувся.

— Ага! — крикнув він. Але Вадим зробив оживлене лице й поспішно сказав:

— Степане Макаровичу! Добре, що вас застав. На хвилиночку в коридор, треба дещо вам сказать.

Стьопка бачив, що Вадим був надзвичайно блідий, що очі якось дивно блищали й посмішка була крива. Але

зараз же хапливо вийшов за ним у коридор. Вадим обережно зачинив за ним двері й одійшов од них трохи далі до протилежної стіни. Стьопка зацікавлений і трохи стурбований, поспішав за Вадимом.

— Що сталось?

Вадим озирнувся, — в довгому, як в отелях коридорі не було нікого. Він узяв Стьопку за руки вище ліктів і, ніби маючи говорити йому щось таємне, притягнув близько до себе й повернув спиною до стіни. Потім раптом сильно здушив пальцями руки його й прошепотів:

— Ти ж це що собі позволяєш? Га? Ти що позволяєш?

І вмить скажено потягнувши ще ближче до себе ошелешеного Стьопку, одштовхнув і зо всеї сили ударив об стіну. Стьопкина голова так струснулась, що чуб аж підскочив угору й лахмами упав на низьке чоло; а в усім тілі щось хрякнуло, як в розбитому горшику. Він хотів вирватись, крикнути, але в сей мент знов скажена сила вдарила його об стіну, і зараз же знов і знов, і знов.

— Ти попався мені? Попався? Попався? — хрипів Вадим і раз за разом бив тілом Рибацького об стіну. Густий, частий гуп, неначе десь довбнею вбивали землю, ішов по коридору й світло лямпи, що висіла на тій стіні, злякано здригувалось, шарпалось, неначе в смертельному жаху хотіло одірватись і втікти. Стьопка вже не міг кричати, тільки хрякав і викаряченими, безпамьятними очима дивився просто в лице Вадимові, як дивляться удавленики. І раптом весь чудно обмняк в руках Вадима й схилився на бік. Вадим тоді очутився й пустив його. Стьопка хитнувся й якось боком упав на землю, з мьягким стуком ударившись головою об підлогу.

Вадим помалу рукавом піджака провів по лобі, дивлячись на Стьопку. Потім нахилився до його, взяв за руку й налапав пульс, який слабо бився. З носа у Стьопки

з одної ніздрі текла на жовтий вусик тоненька стрічка крови.

Вадим підвівся, ще раз провів рукою по лиці й помалу пішов до дверей кімнати батьків. Одчинивши їх і не входячи, тільки встромивши голову, він найшов очима Никодима й, стараючись стримувати часте дихання й бути спокійнішим, сказав:

— Никодиме Петровичу! На хвилинку вийдіть.

Никодим, який від цікавости, що там Вадим говорив Стьопці, не міг усидіти на місці, зараз же схопився й вибіг. Вадим зустрівся з червоними від сліз, широкими від непорозуміння очима матері, машинально хитнув їй головою, посміхнувся й одійшов у коридор.

Никодим як вискочив з дверей, так зразу ж і побачив Стьопку. І в ту ж мить як кіт отстрибнув убік і став у позу оборони. Але Вадим посміхнувся й сказав:

— Ви чого? За вами черга потім. Це Стьопці за маму і за инче. Не бійтесь, він живий. Скажіть йому чуєш, Шакал? — скажи і йому й собі, що коли моїм буде хоч яка небудь неприємність од вас, — убью! Надіюсь, ти мені віриш, що я слово своє здержу?

Никодим стояв уже вільніще, навіть посміхаючись, але пильно приглядаючись до небожа.

Вадим же повернувся й пішов до виходу.

В великих сінях знов стояла покоївка Тепи.

— Степанида Макарівна просять вас зайти до їх...

Вадим подивився на неї, чудно посміхнувся й нічого не одповівши, вийшов на двір.

Падав легенький пустотливий сніжок. Повітря було колюче-морозне. Але Вадим не запахнув навіть плаща і швидко пішов по твердій замерзлій доріжці саду. Не доходячи до хвіртки, що виходила на спільне подвірря, він почув, як вона рипнула й потім затемніла чиясь по-

стать. одсвічуючи до вікон з будинку Рибацьких жовтою плямою лиця.

Через хвилину він пізнав Ося. Той ішов чудно помалу, піднявши голову, немов прохожуючись. Здавалось навіть, що він заклав руки за спину. Але побачивши Вадима, зразу шарпнувся до його, швидко підійшов і проговорив:

— Добре, що найшов тебе. Я був у тебе. Треба сказать...

Вадим, хоч і сам був у піднятому стані й ще дихав важко, але помітив щось особливе в братові. В чому воно було. не можна було зразу сказать.

Що трапилось?

„Дійсно, якийсь надзвичайний день", — мимоволі згадалась йому Олеся.

— Ти що думаєш робить? — спитав Ось.

Як то „що робить"? Коли? Де?

Взагалі. Поїдеш звідци кудись чи тут лишаєшся?

Говорив Ось суворо, одривисто, поспішно.

А тобі що до того?

Мені те, що... я звідци їду й батьки самі зостаються. Можеш ти взять на себе берегти їх? Чи ні?

Куди ж ти їдеш?

Го не твоє діло. Далеко.

Щось непевне було. Видимові згадалось знов „злочинство", про яке говорив Ось в перші дні приїзду й яке потім пригадувалось не раз.

Вадим узяв Ося за плече й, повертаючи до хвіртки, мьягко й рішуче сказав:

— Ходім, десь у другому місці побалакаємо. Я також маю тобі дещо сказать.

Ось нетерпляче й гидливо, як здалось Вадимові, одшарпнув плече й проговорив:

— Нікуди я з тобою не піду. Я тебе питаю: будеш берегти батьків?

— Осю, ходім, в инчому місці...

— Не піду!

— Ходім, я тобі кажу! — раптом рявкнув Вадим і схопивши за руку брата, сильно потягнув за собою. Ось уперся ногою в землю й теж скажено шарпнувся назад.

— Осипе! Я пробив тільки що Стьопку. Нам треба поговорить. Чуєш? Не будь хлопчиком. Ходім.

Ось тихо спитав:

— Стьопку?

— Так. Ходім.

І, ніби не сумніваючись, що Ось тепер піде без вагань, Вадим швидко пішов уперед. Осип, дійсно, зараз же поспішив за ним.

— Нічого не маєш проти трактира? — на улиці кинув Вадим назад до брата.

— Нічого.

— Ну, то ходім у цей. Він досить брудний для нас.

Трактир, справді, був брудний. Смерділо смаженою рибою, пивом, тютюном. На підлозі брудні, змішані з болотом опилки.

Брати заняли порожній столик під стіною й замовили пива.

— Я алькоголю не пью, — бовкнув Ось.

— Плюнь. К черту там алькоголь. З чайом возня і довго. Ну, говори, що ти замислив? Говори все й без всякого там гартованства. Тепер не до цього. Ну?

Ось тісно, суворо стиснув губи, потарабанив пальцями по стелі й, дивлячись на них, сказав:

— Я — більше не гартованець.

— Т-а-а-к? — здивувався Вадим. — Через що?

— Недостойний. Нема у мене сил. Ти сам знаєш. Я тільки що бив Маню.

Вадим мовчав. Половий поставив перед братами дві пляшки пива, дві шклянки, утер серветкою кінчик столу й одійшов.

— За що? — кинув Вадим, наливаючи пива собі й братові.

Так. За многе. Вона не заслужила, просто я — дрянь.

Пий! — хитнув Вадим на пиво, беручи сам шклянку й жадібно пьючи гіркувату, холодну плинність.

Ось машинально сьорбнув і поставив шклянку коло себе.

— Ревную Маньку! — ніби випалив він і почервонів усім лицем. — А вона навмисне робить так. Вона навмисно пішла тоді, як.. Никодим застав їх. Щоб осрамить себе порвать зо мною.

— Для чого ж то?

Щоб я не женився. Каже, що недостойна буть моєю жінкою. А, може, й бреше. Я знаю?

Він знов узяв шклянку й сьорбнув. Поспішно поставивши її, він якось рішуче, неначе згадавши головне, проговорив:

— Та не в цьому річ. Скажи, Вадим: ти от тоді колись у Ріни говорив. Памьятаєш? Про справедливість. Єсть справедливість чи нема? Тільки серйозно говори. Чуєш?

Вадим пильно якийсь мент дивився на Ося. Фарба з лиця зійшла й воно стало жовто-сіре з земляним, недужим відтінком. Під запалими очима були зеленяво-сині кружки. Ніс, підборіддя й вилиці ще більш загострились і випнулись. Очі дивились з хоробливим блиском.

— Абсолютної нема... — тихо й твердо сказав Вадим.

— Ні, єсть! — немов аж зрадівши цьому зразу ж хитнув Ось головою. — Єсть! І буде. Ти тоді говорив про Никодима. Щось таке, що справедливість його не зачепить, він так собі й помре. Ні, так він не помре. Я докажу, що

єсть справедливість. Хай я.. Ну, та то нічого. Я вийшов з гартованства. Сьогодня, як побив Маню, пішов і заявив. Але я докажу. Усім докажу. І тобі, і тобі. Єсть і мусить бути. Раз я хочу її, то я й дам її. І буде.

Шклянка його була вже порожня, але він підніс її до роту, потягнув губами, ніби пив і поставив знов, нічого не помітивши. Вадим налив йому з пляшки, сам того не помічаючи й не перестаючи вдивлятись в змучене лице брата.

— Убить його хочеш? — неголосно кинув він.

Так, убить! — голосно й з вибухом ненависти викрикнув Ось.

Вадим все так само машинально повів очима навкруги. Їх ніхто не слухав.

— Ти знаєш, що мене хотіли бить товариші з фабрики? Знаєш? — аж перехиляючись до Вадима й впиваючись в його тмяним поглядом, криво, болісно посміхнувся Ось — Провокатором називали! „А, говорять, він племінник хазяїна. Зговорилися! У його й живе. Знаємо' Брат у його такий самий зрадник!“ Розумієш? І це Никодим пустив, Никодим! Я це знаю. Никодим і Стьопка.

— Страйк падає? — хрипло кинув Вадим.

— Пада! — все так же перехилений через стіл хитнув головою Ось — Пада. Всі біжять назад. Нас обманули. Обіщав один падлюка інтелігент дать грошей і утік десь. Це нас і вбило. Пада. А коли б ще тиждень, виграли б у того Шакала. Ми знаємо, що вони не зможуть держаться. Там ціла сіть усяких... І от „провокатор“. Розуміється, провокатор. І Никодимові все, все так і минеться?! — раптом одкидаючись всім тілом назад, скрикнув Ось. — Не буде ніякої справедливости?! Ні? І я так все це й пущу? Я, провокатор, зрадник!? Я загубив десятки родин моїх товаришів, завів їх, втягнув і так

на радість Никодимові все й зостанеться без нічого? Це справедливо чи як?

Вадим знов налив пива, жадно випив усю шклянку і нічого не одповідаючи, затиснувши губи, тяжко й часто сопів носом.

У Ося на губах запеклася тоненькою білою ниточкою піна. Він все так само дивився на брата, очевидно, не бачучи його.

— Скільки грошей треба, щоб продержати страйк до кінця? — раптом спитав Вадим.

— Що? — спитав Ось, немов приходячи до себе.

Вадим повторив питання.

— Рублів 400 — одрубав з ненавистю Ось.

Посидь тут, я зараз... — сказав Вадим, устаючи.

Куди ти? — з хмурим здивованням глянув на його егору Осип.

— Маю тут з одним чоловічком перебалакать. Може, гроші будуть. Я не довго.

— Не треба тепер грошей! — качнув головою Ось.

Вадим схопив пляшку й не дуже, але твердо стукнув нею об стіл.

— Осипе! Знай, що говориш. Ідіотство лиши. Вперед про товаришів подумай а потім про свої справедливости. Раз можна дістать грошей і вести діло далі, то при чому тут „не треба“ й всякі там... антімонії?

— Де ж ти можеш взяти ті гроші? — тихше, розумніще, але й з підозрінням спитав Ось.

— Де візьму, то візьму. Не твій клопіт. Обіщався мені тут один позичить рублів п'ятьсот. Сьогодня як раз маю зайти до його. Посидь, я зараз. Пів години, найбільше. Ждатимеш?

— Ждатиму.

Вийшовши з трактира, Вадим майже бігцем пішов у напрямі дому Рибацьких. Раз він зупинився на всім

бігу, одійшов до стіни, й безсило сперся на неї. Здавалось, що у його від швидкої ходи заболіло серце. Але миттю знов зірвався й ще швидче побіг, злісно оббігаючи прохожих і непохитно зацiпивши губи.

Покоївки вже не було у сінях, але вікна Тепи, Вадим бачив знадвору, світились. Він ввійшов в її сінці й твердо, не хапливо постукав. І зараз же, набравши повні груди повітря, помалу видихнув його й провів рукою по голові й по бороді, немов приводячи себе до спокійного вигляду.

— Ввійдіть! — крикнув грудний, нетерплячий голос Тепи.

Вадим, не поспішаючи, ввійшов з картузем у руці, стримано уклонився Тепі й став коло порогу. Вона, видно, так само весь час бігала тут по хаті з кутка в куток.

Його вона, певно, зовсім не ждала й навіть трохи розтерялась.

— Що таке? Знов щось з Стьопою? — живо спитала вона.

— Ні, я не про те, — силуючись посміхнутись, проговорив Вадим. — Я про гроші. Я згожуюсь на твою умову.

Він навмисне, ще дорогою придумавши, сказав не „зашу“, а „твою“.

Тепа випрямилась — від здивування чи від уколу радости й торжества.

— Як це розуміть? спитала вона жорстко.

Так, як є. Я згожуюсь. Сьогодня напишу записку Микульській, щоб завтра прийшла до мене й ми її зустрінемо. При вас напишу. І навіть хай ваш... твій дворник однесе її завтра вранці. Тільки я прошу позволить мені не грубо прогнать її. Вона все зрозуміє, але не... хотів би грубо. Це — непотрібно. Я вибачусь.

Тепа довго нічого не говорила й весь час водила очима по Вадимові, немов розшукуючи на йому розгадку цього несподіваного рішення.

— До-о-бре... — нерішуче протягнула вона. — Пишіть. Я зараз дам паперу.

І вона, ще раз хмуро озирнувши Вадима, пішла в сусідню кімнату й винесла звідки чорнило, перо й папер. Вадим все так само стояв біля порогу з картузиком в руці.

— Прошу — ставляючи прилади до писання на невеличкий столик, сказала Тепа.

Вадим хутко підійшов, сів, твердо взяв у руки перо і зараз же швидко, без задержки написав:

„Олесю! Прийдіть до мене завтра о 7-ій годині ввечері. Дуже треба Вас бачити. Прийдете? Сам до Вас не можу прийти. Дайте відповідь дворнику, який принесе цю записку. Вадим Стельмашенко."

Підписавшись, він устав і простягнув записку Тепі.

— Ах, ще ж адресу!

І, не сідаючи вже, нахилився й написав на конверті адресу Микульських.

Тепа стояла коло його з тим же хмуро-допитливим, нерішучим лицем.

— Що це значить, Вадиме? — нарешті, ледве чутно спитала вона.

— Нічого. Мені потрібні гроші! — неначе навіть весело й піднято сказав Вадим, жваво розгинаючись і подаючи надписаний конверт. — Потрібні гроші. І більше нічого. Але, памьятайте, що, коли обманете, я... лишаю за собою право... А втім, ви не обманете. І потім от що: можна не пьятьсот, а вісімсот? Ви сказали, скільки я схочу. Я схочу вісімсот. І не позичаю, а просто беру по умові за свій вчинок. Добре?

— Ти образився на мої слова, що я, мовляв, куплю тебе? — тихо сказала Тепа. — Але ж ти не глупий чоловік, сам повинен знать, як і коли, що говориться.

— Я ні за що не образився, — ще ніби веселіще й дуже поспішно скрикнув Вадим. — Я розумію. Так, значить, завтра перед семою ти прийдеш до мене? Олеся напевне прийде. Та відповідь її ваш дворник принесе вам. А ви вже мені одішліть її. Так? Коли мене дома не буде, хай оддасть моїй хазяйці. Ви, мабуть, не найдете? Я за чверть сема буду ждати вас коло своїх воріт. Ага, моя ж адреса. От я напишу.

І знов нахилившись і дуже хапаючись Вадим написав свою адресу.

— Вадиме, що з тобою, скажи? — спитала Тепа, обережно ловлячи його руку.

— Та нічого! — аж засміявся Вадим. — Рішуче нічого! Грошей, грошей, от і все. І доказать тобі, що ти помиляєшся. Хочу доказать! Треба, нарешті, раз кінець зробить. Правда? Правда, моя Тепка?

Тепа не зводила з його очей, але в лиці здригнулось щось радісне й зараз же закрилось ще більшою, занадтою хмуростю.

— Щось ти... Ну, побачимо! — сказала вона.

— Побачимо! — підхопив і Вадим. Так завтра за чверть сема? Не спізняйся ж тільки. І чек не забудь. А може просто гроші привезеш? Лучше гроші. Вісімсот? Так?

— Так.

— Ну, а тепер я спішу, мене ждуть. О, не женщина, ні! Не думай. Прощай, до завтра.

Тепа навіть у сіни вийшла за ним, усе придивляючись і щось вишукуючи в його на лиці.

26.

— Що, довго я був? Правда, ні? — аж падаючи на свій стілець, спитав Вадим задиханим, але надзвичайно веселим голосом. — Але діло зробив. Чудесне дільце! Їй богу! Завтра ввечері о восьмій годині матимемо вісімсот рублів. Розумієш? Шістьсот бери на свою „справедливість", а двісті на инчу... Ага, от що! Ти завтра сиди дома весь день. Або піди, куди треба, а потім сиди. Я Стьопку сьогодня трохи помняв, щоб він чого нашим не встригнув. Я попередив Шакала, але все ж таки... А я буду шукать кватиру й після завтра перевезем їх. Будеш з ними жить?

Ось сторопіло слухав і кільки раз, як кидаючись зі сну, хотів щось спитать.

— Та чекай! — нарешті хмуро перебив він — Звідки гроші? Які? І то правда?

— Правда, Оську, правда! Що за питання? Раз тобі говорить Вадим, значить, правда. А звідки? Хе-хе! Боїшся, що божки образяться, як вони з поганим запахом? Не бійся, чистіщі всяких божків. Дав один мій старий приятель. Не сподівався я зовсім. Ну молодчина, слово тверде. Головне, аккуратний. Сказав і єсть. Та чого так вилупив на мене свої милі очі? Га? Не віриш? Побачиш сам. А на провокаторство й тому подібне плюнь. Голодний чоловік і себе за серце укусить так, що кроввю зальється. Половой! Пива! Дві пляшки!... Страшенно пить хочеться, просто біда. Ху, та й упарився, душно. Може, випить би чого небудь посерйозніще з радости? Га? Ти проти алкоголю. І я проти. Не люблю його, ненавижу, а через те, як єсть у якомусь анекдотові, давай його проклятого нищить! Не хочеш? Ну й не треба. Чого дивишся так? Я, брат, радий, з радости. Та от і перед тобою все ж таки оправдаюсь.

От, мовляв, братуха, хлопчик мій мене за зрадника мав, а тепер похвалить, що такий молодець, грошей дістав. Га? Похвалиш, хлопчику? Скажи, ти любиш мене? Говори, Осіку, правду, говори мені сьогодня правду. Сьогодня я стою за правду. Я втім... Ага, пиво. Добре. Давайте, давайте. Славний напиток. Так як? Любиш?

— Де ти взяв гроші, Вадя? — тихо й уперто спитав Ось.

— Та я ж тобі сказав! — скрикнув Вадим. — Що ти, бог з тобою. „Де взяв? Де взяв?“ Думаєш, украв? Ого, украдеш, як раз. Багато тепер таких дурних, що кладуть гроші так, щоб їх міг порядний чоловік украсти. У всіх, хлопчику, єсть чекові книжечки. Такі гарненькі, симпатичні. Ну, пий пиво та ходім. Ти куди зараз? Додому?

— Ні, я в клуб... — помалу сказав Ось, зиркаючи на брата.

— В клуб? Ага! Сьогодня ж там наші патріоти когось святкують. Концерт, бал, конфеті й пріз за найкраще національне убрання. Добре, ходім. А ти ж чого туди?

— Там наші гроші на страйк пішли збірать. Так я боюсь.. Антошка там. Скандал може вийти.

— Ну, плювать, хай поскандалить! — весело засміявся Вадим, витираючи вуса од пива — Він має на це право. Але збірать тепер гроші нема чого. Ходім, скажем, не треба. Стій. А з справедливостю як? Одсуваєш поки що? Га?

— Одсуваю... — червоніючи й тихо проговорив Ось, навіть з деякою трівогою дивлячись на брата.

— От молодця! Ти, хлопчику, зовсім милий. І хоть ти мене не любиш, а я все ж таки тебе люблю. Інстинкт, брат! О, це... найміцніщий грунт для всякої моралі, навіть пролєтарської. Ну, ходім, ходім... Половой!

Розплатився Вадим теж весело, гарячково й поспішно. Ось пішов трохи вперед, а Вадим ще налив у шклянку пива, поспішно випив і побіг за братом.

На улиці, тільки вони зійшли на тротуар, Ось зупинився, узяв Вадима за плащ і хмуро-соромливим, дитячим голосом бовкнув:

— Я тебе люблю, Вадя! То неправа, що я говорив.

Вадим, нічого не кажучи, міцно й якось судорожно обняв Ося й мовчки, страшно серйозно декільки раз поцілував його. Ось від ніяковости, сорому й зворушення не встигав одповідати йому, спішив з поцілунками й тому разів два цмокнув просто в повітрє, від чого йому стало ще соромніще.

Але п сля цього Вадим якось відразу затих, немов вітер, який дує, вертиться, здіймає порох свердлом, а потім вмить стихне й не чуть його.

Тільки коло самого будинку українського товариства він знов ніби ожив. То всю дорогу мовчав і навіть не одповів на кільки Осевих питаннь, а тепер знов заговорив і засміявся, не слухаючи брата й не ждучи його відповідів.

Був саме антракт. Серед публіки в европейській одежі ходили національно вбрані постаті, в стрічках, намистах, яркі й веселящі очі.

Вадим і Ось протиснулись в головну залю. Там стояв ще більший рух і гомін голосів.

І як тільки вони ввійшли, зараз же побачили направо кроків на десять від вхідних дверей юрбу, яка тислася до центру й когось слухала.

— Антошка! — скрикнув Ось і хутко пішов уперед.

Вадим засміявся, але також почав протискатись туди.

Дійсно, в центрі юрби стояв Антошка з шапкою в руках, на якій була проколота записка: „На страйк робітників.“ Біля Антошки стояв один з розпорядчиків і намагався спинити його, часом тягнучи за руку. Але Антошка одмахувався й кричав далі:

— А, ви тепер Україну любите? А я хто, позвольте вас спитать? Я — хто? Я — не Україна? Ці, що страйкують, не Україна? „Ви по українськи говорить не умієте.“ Ах, ти ж сволоч, тонконоса свистюлька інтелігентська! Він уміє! Та плювать я хотів на твою інтелігентську мову. Я — сам Україна! А коли вам її жалько, так ви тут не танцюйте, а підіть подивіться на неї. Пожалуста, ходімте зо мною! А? Ви не підете, паничики! „На страйк? Який страйк? Що таке страйк?“ А той самий, паничі, що ми проти ваших батьків зробили! Не хочеться пьятака нам кинуть? Ви инакше любите Україну? О, ми це бачимо, ми вже давно помічаємо любов наших інтелігентиків...

В цей мент крізь натовп продерся Ось і спинив Антошку. Навкруги хіхікали й чулись балачки:

— Якийсь „пролетаріат“, на страйк гроші збірає.

— Розсердився, що на коліна не впали перед ним..., перед пролетаріатом.

— Та чого його не виставлять? Він пьяний.

— Який пьяний? Просто дурний.

Вадим повернувся до останнього, весело оглядів його з ніг до голови й з злісною привітностю сказав йому:

— У вас, добродію, на диво розумний погляд на речі.

— Як сказали? — не зрозумів той.

Вадим не одповів йому й пішов далі, шукаючи очима. І раптом зупинився: Біля самої естради стояла Олеся, Діна, Водосвятський і ще якісь мужчини.

Зачувся дзвінок. Мабуть був останній, бо публіка почала метушливо розходитись на свої місця. Вадим мав входний білет і мусів одійти назад та стати під стіною. Він комусь наступив на сукню, штовхався, одпихав, викликав коло себе незадоволені викрики, лайку, але хоч і помічав те, то не звертав увагу.

Стоячи під стіною, він весь час дивився до естради. Золотиста голова помалу посувалась по проходу й потім опустилась в пьятім чи шостім ряді. Вадим одпихнув убік якогось гімназиста й став так, щоб було видко Олесю.

Що було на естраді, він не дивився й не слухав. Скільки пройшло часу, він також не міг би сказати. Але коли хтось серед тиші скрикнув в однім кінці залі, він також зо всіма живо повернувся в той бік. Потім він, як крізь туман, пригадував собі цей крик. І тільки все, що далі сталось, памьятав виразно.

Хто ойкнув, трудно було роздивитись. Пізніще казали, що цей зойк входив в програму дальшого й був ніби підготовкою до всеї „акції“, зроблений спеціально для того, щоб вся публіка, всі сусіди одвернулись в один бік. В цей час герої „акції“, „орлята“, встигли надіти на себе маски. Напевно для цього був той крик. Бо тільки публіка стала заспокоюватись, як раптом по залі пронісся страшний, пронизуватий свист. Вадимові закололо в ухах від його і було почування чогось катастрофичного.

І, дійсно, після того настало щось подібне до якоїсь безглуздої, дикої катастрофи. За першим свистом (сігналом, мабуть) розляглись по всіх кутках залі свисти й зараз же за цим загрохотіли стільці, зачувся вереск і істеричний крик жінок, звуки ударів, стогони, крики на поміч. Серед піднятої публіки в ріжних місцях зьявились голови в чорних масках, які хутко повертались на всі боки, а круг їх робились круги й публіка прожогом одлітала від них. В руках таких людей в масках були довгі, товсті жгути з резини, якими вони били всіх круг себе, не розбіраючи ні жінок, ні дітей. Недалеко від Вадима стояв один з них, чоловік величезного росту, з двома дірками в чорній запоні на лиці. Він робив такі рухи, немов розпихав на відліт юрбу й рипким басом кричав:

— Бий мазепинців! Урра! Бий мазепню!

Такі самі крики виривались по всій залі із загального крика, стогону, зойку переляканої до паніки публіки. Купи тіл в смертельнім жаху кидались з боку вбік, шукаючи спасіння. Один падав, через його падали другі, треті переплигували через них, набігали на літаючу з свистом резину й кидались назад.

Зачувся знов свист. Люди в масках ще з більшою люттю замахали круг себе жгутами, але всі попрямували до дверей. Деякі з них виняли револьвери й стріляли вгору. щоб тим одбити всяку охоту старатись піймати їх.

Вадим, як і инчі, спочатку ошелешений, кинувся потім в середину публіки, щоб щось там робити. Що саме, він не знав, добратись до тих, що били й стріляли, не було можливости через натовп. Він пробував кричать, щоб спинити паніку, але голос губився в загальному зойкові. І от коли він хотів стати на стілець, щоб голосніще крикнути, щось пекуче полоснуло його по щоці, з гострим болем вдарило по очах і він, невідомо від чого упав на когось, що вовтузився під ногами. Сльози залили йому очі й біль в одному був такий, що, здавалось, хтось вирвав кігтями око.

Коли він, нарешті, визволився з під купи тіл, що навалились на його, в залі вже стихало. Людей в масках вже не було, тільки десь там в роздягальні ще чувся свист.

27.

На другий день Вадим з перевязаним оком цілий день ходив по місті й шукав помешкання для старих. Ось уранці забіг до його, спитати, як з оком. Вадим учора сам не міг дійти додому, бо сльози заливали очі. На щастя Вадима на його випадково натрапила Ріна, яка потім розшукала Ося й разом з ним одвезла Вадима

додому. Нічого серйозного, наскільки вони могли судить, не було, — резина видно легко торкнулась очей, захопивши тільки лице, на якому впоперек кріваво червоніла смуга.

Вранці ж одне око зовсім добре себе почувало, а друге ще трохи боліло й слезилося. Вадим заспокоїв Ося й одіслав додому.

До шестої години він уже бачив кілька квартир і на одній навіть дав завдаток, пообіцявши завтра прийти і рішуче умовитись.

Цілий день він нічого не їв, тільки заходив у пивні і пив пиво. В пів на сему він уже стояв біля своїх воріт, дивлячись то вправо, то вліво.

І майже зараз же під'їхав автомобіль, з якого хутко вийшла Тепа в тому самому пальті, в якому він її бачив тоді, коли вона їхала з красунем.

— Ждете? — кинула вона, підходячи до його. Але, побачивши на лиці перевьязку, злякано спитала:

— Це що у вас?

— Нічого. Екіпаж вас ждатиме?

— Так. Я вже раніще все сказала.

— Гроші єсть? — глухо кинув Вадим.

Тепа мовчки й сердито підняла трошки догори свою торбинку.

— Що ж з вами? Чого око завьязано?

— Нічого особливого. Ваші й Стьопині друзі почастували мене вчора в клубі. Прошу сюди, за мною.

І він хутко пішов уперед. В кімнаті Вадима Тепа озирнулась, потім прикрутила лямпочку, що почала коптіти, й сказала:

— А тут досить мило...

І, скинувши капелюх та пальто, сіла на ліжко.

— Я на ліжку буду сидіть. Добре? — спитала вона.

— Де хочете... — охоче проговорив Вадим, ходячи по хаті.

— І ви сядьте. Поруч зо мною.

Вадим зараз же підійшов і сів.

— А ну, покажіть, дуже забили? Не небезпечно?

— Дякую. Нічого небезпечного нема.

— Деяких арештували вже .. — роздивляючись навкруги, сказала Тепа.

— О, їх випустять... — заспокоюючe й байдуже одповів Вадим. — Стьопу ж, розуміється, не чіпали?

— Ні, Стьопку не чіпали.

Вадим глянув на годинника. Ще пьять хвилин до семи лишалося. Олеся могла й запізнитись, а то й зовсім не прийти, хоч написала, що обовьязково прийде. При чому видно було по листі, що дуже трівожилась. Їй міг хто небудь сказати, що його серйозно ранено.

Забувши, що Тепа просила його сідати поруч, він устав і знов хутко заходив по хаті, як ходять по камері тільки що арештовані, або ті, що ждуть присуду люди.

Тепа мала якийсь задумчивий і майже байдужий вигляд. Здавалось, що їй навіть скучно. Було вражіння, що вона сиділа на станції й чекала поїзду.

Раптом зачулось клацання клямки в сінешних дверях. Потім рип дверей із кухні й гомін голосів: один — металичний, різкий, Саламандрин, другий — тихий, несмілий.

Вадим твердими, нехапливими кроками підійшов до ліжка й сів коло Тепи. Вона скоса глянула на його й байдуже стала дивитись у підлогу. Вадим теж глянув на неї; вона була бліда до того, що ясно й чітко виднілись дві маленькі, як точки, родимі плямки на лівій щоці, яких звичайно не можна було розглядіти. Вадим чомусь дуже здивувався з цього й в ту ж мить забув.

В двері обережно застукали.

— Ввійдіть! — надзвичайно голосно й різко крикнув Вадим.

На порозі зьявилась струнка постать Олесі в капелюсі з білим пером. Вона трівожними, широкими очима дивилась на Вадима, який поривчасто встав, і поспішно, не дивлячись, зачинила за собою двері. Тут же вона помітила й Тепу, яка все з тим же немов задумчивим лицем дивилась на неї.

— Ах, це ви? — роздратовано й розчаровано протягнув Вадим. — Мені, панно Микульська, нема часу. Ідіть собі. Варвара! — злісно й навіть з ненавистю закричав він. — Покажіть цій панні дорогу.

Олеся якийсь мент стояла непорушно як помертвіла. Потім тихо, задом одсунулась до дверей, одчинила їх спиною й не зводячи мертвого, пронизаного жахом погляду з Вадима, висунулась. Вона неначе боялась, що він ззаду кинеться на неї.

Коли зачинилися двері за Олесею, Тепа встала, судорожно позіхнула й, винявши з торбинки пачку грошей, поклала їх на кінчик столу.

— Тут вісімсот... — байдуже проговорила Тепа.

Вадим ліг на ліжко й витягнув ноги.

— Що з вами? — спитала Тепа.

Вадим не одповідав.

— Нічого, це корисна операція... — кинула Тепа, дивлячись на брудне шкло лямпочки з одпечатками пальців на йому. Одпечатки були подібні до того, як рисують на географичних картах морські течії. Потім вона помалу повернулась до Вадима, підійшла до його й сіла збоку на ліжко.

— Ну? Тепер убьєш мене? Так? Хочеш, дам револьвер? — майже серйозно сказала вона. — У мене в торбинці єсть. Хочеш?

Вадим мовчав, заплющивши одне своє око. Здавалось, він так лежав від того, що боліло друге ранене.

— Що з тобою? Невже так боляче за Олесю?

Вадим глибоко зітхнув, потім розплющив око й майже байдуже сказав:

— Стомився. Я сьогодня багато ходив. І око болить... Я не можу балакать... сьогодня. Приходь до мене завтра. Добре?

І він навіть трохи повернув до неї голову, щоб лучше бачить.

— Ти хочеш, щоб я прийшла? — якимсь притихлим, замерлим голосом спитала Тепа.

— Хочу.

— Для чого?

Вадим помовчав, потім, як дуже стомлений болем чоловік, з усиллям сказав:

— Хіба т е п е р може буть це питання? Ти свого добибилась... Покорила...

— Я не п о к о р я т ь хотіла. — покачала головою Тепа і довгим, допитливим поглядом зупинилась на Вадимові. Він стомлено поклав їй руку на плече, подержав і пустив.

— Хот'ла чи не хотіла, а... так є... — безживно сказав він.

Тепа взяла його руку, нахилилась до неї й поцілувала.

— Добре. Я завтра прийду — тихо проговорила вона, підводячись — О девятій. А тепер я піду. Ти спочивай.

Вадим нічого не сказав. Коли Тепа одяглась і підійшла до його попрощатись, він тупо оглядів її й сказав:

— Напевне прийдеш?

Тепа глибоко втягнула в себе повітря й, сумно посміхаючись, похитала головою.

— Коли б я м о г л а не прийти! Ну, прощай, до завтра. Ти засни. Це найкраще.

— Добре, я так і зроблю. А ти не кажи ні моїм ні своїм, що в мене око. Добре? Візьми на столі сірники й посвіти собі в коридорі, там темно.

— Дякую. Двері наліво — з сіней?

— Наліво.

Коли в сінях стихло клацання клямки й чиркання сірників, Вадим помалу підвівся й сів на ліжку, зігнувшись і дивлячись в одну точку на підлозі. Потім хутко подивився на стіл, устав і взяв гроші. Не рахуючи він засунув їх собі в кишеню й пройшовся по хаті. Потім вийшов у сіни й без стуку одчинив двері в кухню. Коло столу сиділа Варка, підперши голову рукою. Стіл для неї, як для восьмилітньої дівчинки, був занадто високий і поза здавалась штучною.

— Маю до вас просьбу, Варвара Геннадієвна... — почав зараз же Вадим, дивлячись на Саламандру стомленим оком.

Саламандра тільки кліпнула в його бік погризеними очима й нічого не сказала.

— Ви знаєте, хто у мене тільки що був? — спитав він.

— А що я осліпла чи позакладало мені? — кинула Варка. — За що прогнали баришню? — раптом схопилась вона з лави й в гордій задиракуватій позі стала перед Вадимом, піднімаючи до його голову — Для цеї шлюхи, стерви вигнали й острамили челаека?

— Чекайте, Варваро... — морщачись, сказав Вадим — Вам трудно судить тут... Я от що хочу сказать.. Завтра ввечері в девять часов до мене прийде Рибацька. Чуєте?

— Та чую. Ну?

— Я вас попрошу у цей час прийти до мене. Добре?

— Та що буде? — тихіще спитала Варка.

— Побачите... — слабо посміхнувся Вадим. — А тепер я піду ляжу. Зараз прийде брат, так ви, будь ласка, проведіть його до мене.

— Та, може, вам самувар поставить? Чи їсти дать? — сердитим, звичайним, тоном буркнула Варка — Ви обідали?

— Обідав, Варко... Слухайте, Варко, а ви б... Ні, не треба..

І він, наче злякавшись чогось, чудно подивившись на Саламандру, вийшов із кухні.

У себе він знов ліг і лежав без руху, як ранений. Коли прийшов Ось, Вадим ледве поворушився й балакав з ним стомлено, скупо, пояснивши свій стан утомою і болем в оці.

— Може, за лікарем послать, Вадю? — трівожно спитав Ось.

— Та, понятно, нада послать! — входячи в кімнату, суворо сказала Варка. — Он які стали. Як жовтяк.

Вадим заплющив око й сказав:

— Не вигадуйте дурниць. Висплюсь і весь лікарь. Підіть лучше, Варваро, в лавочку та купіть мені папирос. Добре?

— От тільки й знають оті свої папироси смоктать. Десяток шесть копєйок? „Весну“?

— „Весну,“ „Весну“.

Папироси у Вадима були, але треба було вислати Варку з кватири. Коли за нею грюкнули сінешні двері, Вадим виняв з кишені пачку грошей і подав її Осеві.

— Що це? — здивовано сказав той, беручи пачку й неуміло держучи її.

— Гроші. Вісімсот рублів. Порахуй. У мене так око боліло, що я забув порахувать.

У Ося виразно дріжали пальці, коли він почав рахувати, й лице стало таким, яким Вадим його бачив у той раз у Ксені, коли купали Луся. Губи злегка розкрились, нижня одвисла, вилиці стали не такі гострі, вираз очей став радісно-соромливий, винуватий. Коли він порахував

і подивився на Вадима, той аж усміхнувся: зовсім той Осьок, який колись хлопцем радів якомусь дарункові.

— Значить, тепер можна далі страйк? — розтеряно й так же щасливо-соромливо спитав він, червоніючи й освітлюючись все більш та більш.

— Шістьсот, правда, Вадю? — несміло спитав він тим тоном, яким колись питав, яким голубом „трюхать“ — чорнорябим чи гривуном.

— Шістьсот. А двісті на старих. І от ще що. Ти завтра піди от по цій адресі

Вадим сказав адресу того помешкання, на якому він дав завдаток.

— І скажи, що ти брат того чоловіка, який наняв ту кватиру. Я вже говорив, що, може, я прийду, а, може, ти. І найми. Зранку зроби. І зараз же поклич Ксеню та ще кого небудь і перевези старих. Чия мебель у них?

— Наша.

— Ну, от. Вперед батька з ліжком перевези. І мама хай разом. А потім все останнє. Щоб ті нічого не зробили. А нашим скажи, що я виїхав по спішному ділу днів на три. Я не хочу, щоб вони моє око бачили. А ти не проговорись.

— Ну, де ж там!

— Ловко збрешеш? — блідо посміхнувся Вадим.

Ось почервонів, устав і раптом одривисто сказав:

— Це ще не рішено. Відносно зради божкам... Ти не думай. Ну, та... Так я зараз піду. Забіжу на хвилину додому, а потім до Антошки й... далі. А двісті рублів тобі дать?

— Ні, візьми дай мамі. Скажи, це я за те діло получив, по якому поїхав. Це її зовсім заспокоїть.

— Добре. Ну, до завтра.

Ось потис руку Вадима, хотів ще щось сказать, але тільки почервонів і швидко пішов із хати.

— Осю! — раптом покликав його Вадим.

Ось хутко озирнувся й підійшов до ліжка.

— Що?

Вадим криво посміхався, очевидно, не рішаючись сказати те, що хотів. І з тою ж посмішкою проговорив:

— Що б ти сказав, коли б тобі запропонували женитись на... цій горбатій? Га?

Ось вражено й навіть з непокоєм подивився на брата.

— На цій горбатій? — перепитав він. — З якої речі?

Вадим раптом дуже голосно, нервово, закотисто засміявся так, наче нічого йому зовсім і не боліло.

— Іменно, з якої речі! — крізь сміх виговорив він і тут же, зразу переставши сміятись, як злизавши сміх, сказав:

— Ти не дивуйся. Я трошки зле себе почуваю і мені приходять всякі ідіотські думки в голову. Біжи, біжи, а я засну й все пройде.

Ось нерішуче повернувся й вийшов. В сінях зустрілась йому горбата. Він дуже обережно пройшов повз неї і швидче як треба зачинив за собою двері.

28.

Саламандра з самого ранку вже почала лаять і клясти кочерги, горшки, і все начіння. А в промежутках і Вадима, який не спав усю ніч і лазив по хаті. Вона мусіла кільки разів уставати й ходить до його питать, чи не треба йому чого.

Одначе по обіді, як забіг на хвилинку Ось, він уже не лежав, а писав у своїй товстій тетраді.

А на вечір навіть повьязку зняв. Око було ще спухле й червоне, але сльози вже не лились. Смуга з червоної стала синювато-бурою й не такою широкою. Здавалось, хтось пальцем у синім чорнилі мазнув йому через все лице.

Перед тим, як мала прийти Тепа, він випив дві пляшки пива, за яким ходила Саламандра, і вже навіть сміявся. Правда, часом Варці ставало неприємно від того сміху, але все ж таки він був краще лежання на постелі.

Варка помітно хвалювалась. Вона вже знала, що мало бути ввечері, і навіть поставила біля комоду мітлу з довгим держальном, неначе замітала перед тим.

А Вадим усе курив, ходив по хаті швидкими кроками й посміхався. Коли в сінях заклацала клямка, Саламандра прожогом ускочила в Вадимову кімнату й безшумно причинила двері.

— На ліжко! На ліжко сідайте! — крикнув на неї Вадим.

Саламандра поспішно сіла на ліжко. А Вадим став коло неї, повернувшись спиною до порогу.

Рипнули двері в сінях, потім зачулись кроки, швидкі й дрібні. Було навіть дивно, що в темноті так могли хутко ходить.

Зачувся стук, нетерплячий, частий, свій.

— Ввійдіть! — гукнув весело Вадим. Двері швидко розчинились і в кімнату легко й хутко ввійшла Тепа. В одній руці у неї був електричний ручний лихтарик, з якого вона зараз же кинула на Вадима пасму білого світла. Але в тій же мент пустила руку й, ще не встигши зігнать з уст посмішку, зупинилась очима на Саламандрі. Але не довго дивилась, — Вадим здивовано повернув до неї голову й скрикнув:

— Ви?! А вам чого тут треба? Варко, покажіть цій... жінці, куда їй треба вийти.

Саламандра зараз же схопилась з ліжка, підбігла до комоду й взяла в руку мітлу, перекинувши її віником до гори.

— А ну, забірайтесь сцюдова! — крикнула вона металічним, особливо якось неприємним тепер голосом.

Тепа стояла не рухаючись, не кліпнувши навіть оком убік горбатої. Дивлячись з посмішкою на Вадима, вона помалу проговорила:

— Не богата ж твоя поетична фантазія! Нічого нового придумати не міг.

— Яка єсть. Варко, попросіть гостю поспішити. Мені ніколи.

— Знаєш, що мені більш усього обидно? — тихо проговорила Тепа, знов не подивившись на Варку, яка навіть ступила до неї. — Що ти такий глупий кінець зробив. Цим ти просто вилічив мене. Можу тільки подякувать.

— От і чудесно. Всі, значить, задоволені! — весело сказав Вадим. — Ну, а тепер можете повернутись і вийти собі. Ми після вас заметем і на тому покінчим.

— Пожалуста! — показала мітлою на двері Варка.

Тепа раптом ступила до горбатої, вихопила в неї мітлу й сильно декілька раз ударила нею по голові і плечах Варку. Вадим миттю кинувся до них, видер з рук Тепи мітлу й, одпихнувши її до порогу, люто закричав:

— Геть, стерво, звідци!! А то тобі тут... Пішла звідци!! Пішла зараз же...

Тепа ударилась плечем об одвірок, трохи не впала, але вдержалась і поправила рукою капелюх.

— Геть, говорю! — ступив до неї Вадим.

— Щастя твоє, що я сьогодня не взяла з собою револьвера. — шопотом сказала Тепа й посміхнулась. — Але за це ти мусиш заплатити...

— Добре, добре, балакай тут більше! Забірайся, кажу!

Тепа круто повернулась і пішла в сіни, щось перекинувши в темноті, лихтарик свій вона випустила, як кинулась на Варку.

Нарешті, найшла клямку й вийшла.

— А що! — піднімаючи лихтарик з підлоги й ховаючи собі за пазуху, з злою радостю сказала Саламандра. — Приятно, як виганяють?

— А тепер підіть, Варко, в лавочку й принесіть мені три пляшки пива, — сказав Вадим, жадно закурюючи.

29.

Із записок Вадима.

...Бідний хлопчик, я йому нічим не можу помогти Він все допитується, де я взяв гроші. Йому се треба тепер знати, іменно тепер, коли він знов вернувся до своїх гартованців. Як він мило, як зворушливо й болюче сказав учора: „Я знов тепер гартованець.“ Неначе хотів мені сказати: „Молю тебе, не смійся з мене, не примушуй мене почувати до тебе ненависть.“ Ні, я не сміявся, — я розумію його. Я розумію його якесь чугунне мовчання з старенькими: инакше кожне слово його буде брехньою, а, значить, злочинством перед заповідю правдивости.

І вже ж таки він бреше, мій бідний, бреше з скреготом муки, сорому й ображеного завзяття!

А чого він вернувся до гартованців? Здається, через те, що має підозріння про походження моїх грошей. Коли він питає про них, то я чую страх в його питаннях, — він боїться, що я скажу правду, а правда та примусить його шпурнути мені в лице ті сотні рублів, які так потрібні тепер тим, що борються з Никодимом. І все ж таки питає, холодіє, жахається й все ж таки питає. І що більше холодіє, то з більшою упертостю й злостю допитується

Але я не скажу, Осіку. Я краще збрешу, я ж не боюсь образити твоїх божків. Коли я прихожу до Ксені Тінь мені вилазить на коліна, довірчиво обнімаючи теплими, пухкими рученятками мою шию, — невже у мене

вистирчить духу одірвати ці ручки й покласти їх у пащу голоду, щоб він їх висмоктав? Чи одніму мамину сияючу діловитість, многонадійну радість її старих, виплаканих очей і знову вселю в її намучене серце тривогу, страх і безнадійність? Веснянкуватий хлопчику мій! Та я всім твоїм божкам наплюю в їхні камьяні, скляні, тупо жорстокі очі, аби Тіні, Ксені й їхні мами хоч раз почули веселість надії в своїх розтеряних, зацькованих серцях. І ти, хлопчику, плюєш їм, бо єсть і в тобі сили, дужчі за твоїх божків. Не кинеш ти мені в лице моїми грішми, ні, не кинеш, не послужиш богам своїм, бо, послуживши їм, кинеш Ксеню, Антошку, Маню й десятки инчих твоїх Антошюк і Ксень в непотрібну яму страждання. Так, так, мій хлопчику!

Зустрів Корнійчука. Він росказав мені, що Олеся була хвора сі дні, потім забрала сестру Зою й поїхала до брата Юрія на село. Коли він мені говорив про це, я зо всіх сил для чогось старався дивитись йому прямо в очі. Щось іще казав, але я не чув. Він трохи, здається, здивувався й немов з ніяковостю попрощався.

Не треба думать про це. Ні думать, ні згадувать.

Але ще одне: чому Олеся, чому ця біла, кротка, чиста голубка кожний раз звьязується у мене з Варкою? Надзвичайно цікаве психологічне зьявище! Яка може бути звьязь між ними?

Варка мене хвилює, страшно хвилює! Я неначе зазираю в глибоченну безодню, через яку треба переплигнути. Навіть ноги мені холодіють і серце болюче замірає.

Але я не переплигну. Я навіть не хочу плигати, — на віщо мені це? На віщо це кому б то не було? Злість і одчай говорять у мені, вони мене штовхають на „подвиг".

От дивіться, мовляв, ви, Тепи й Олесі, от кого я волію замісць вас, от цю каліку, огидну й страшну. Перед ними й перед собою я хочу зробити якийсь дикий, безглуздий вибрик. Вибрик, вибрик і більше нічого, бо хіба ж я можу, хіба маю сили переплигнути через безодню? Хіба зможу не бачити порепаної, подзьобаної шкури її, закислих очей, скордзюбленого, страшного тіла? Так, я розумно кажу собі: що, властиво, значить якесь ряботиння на лиці? Инче розположення епідерми та й годі; малесенькі ямочки й більше нічого; лінії не такі, які звикли люди називати гарними. Але ці ж ямочки, це инче розположення епідерми й викликають корчі огиди та жалю до людини. Через те, що в Тепи чи в Олесі не таке розположення, я чую до них инче, ніж до сеї людини. А вона ж мені ближча, рідніща за всіх Теп і Олесь. Так, так, рідніща мені, Осеві, стареньким моїм, Ксені й Мані. Я сміло можу повести її до своїх і не боятись, що вона буде чужа їм. І коли б у неї не було сих инакше розположених ліній тіла, я б напевне не почував такого замирання серця перед плиганням.

Але чому я не можу зробити цього, чому, властиво? Ну, хоч один рік. Я тільки дам їй дитину. Я помирю її з батьком, з самою собою, з світом. Ну, хай це навіть подвиг, що ж тут поганого, смішного? Невже я не зможу винести його? Я ж міг колись сміливо йти на вічну каторгу, на довічне увьязнення, чому ж я не зможу рік прожити з Варкою? Я ж брешу собі, коли кажу, що не можна віддавати сили одній людині, коли можу дати багатьом. Брешу я, бо, даючи трошки радости й життя Варці, я не однімаю в себе можливости давати й другим все, що можу й хочу дати.

І все ж таки мені страшно, мені тоскно, я весь холоднію від жаху. І головне, що не можу не думать про

це, не можу одчепитись від цеї божевільної ідеї. А Варка, немов чуючи щось, зробилась якась чудна, — безпричинно-сердита, криклива, зла, напружена. Часто я застаю її в сльозах, а вночі вона лається з батьком! А коли б у неї зьявилась дитина, як змінились би вони, ця каліка і цей старий зводник, який, може, для цеї дитини топче старими ногами своїми все добре в собі.

Мама просить оселитись з ними, а я не можу. Ось гадає, що через його не можу й навіть буркнув, що він виїде. Я ж весь тільки замираю й ноги мені важко холодіють. Кільки раз я вже збірався сказать мамі про Варку і не маю сил. Але чую, що плигну. Я вже це чую. Плигну несподівано для самого себе. І невже знов замісць радости я дам горе? І як дам, як я це зроблю? Що я казатиму? В мене зараз, в сю хвилину дріжять руки від хвилювання.

Ні, це божевілля, я ж не зможу поцілувати її, обняти, фізично не зможу. Я ж не матиму сил бути з нею любовним і щиро привітним. Вона це бачитиме й...

Ну, хай бачить, хай навіть так! Хіба ж їй моя жалість не теплитиме замороженого, скрюченого серця? Я ж і тут брешу собі, цим хочу тільки відкрутитись...

Але от я йду з своєю жінкою по улиці. І головне ж буде не в тому, щоб іти з нею, щоб мати сили підставити себе під здивовані, насмішкуваті, непорозумілі погляди знайомих, а в тому, щоб в собі не чути ні сорому, ні виклику, ні... А хоч би й сором? Хоч би й виклик? Чому я не можу взяти на себе й сорому? Хай буде, хай, — це буде плювком у пику божкам, які ще сидять у мені. Так мені й треба!

Дивно: разом з цим холодом жаху поруч з гасаючою у всі боки тоскою, в мені искорками спалахує дивний захват. Я чую незрозумілу, глупу, (напевне божевільну)

ніжність до Варки. І ще: чую, що тільки тоді зможу легко й вільно обняти Ося, Антошку, Ріну, тільки тоді зможу все винести від них і вільно сміятися з їхніх божків, коли плигну. О, тоді зовсім, зовсім легко!

А ти, біла, що скажеш, як узнаєш? Ти зробиш такі ж самі болючі, великі очі, як тоді, коли задом, мовчки сунулась до дверей. Я цілую сліди твоїх кротких ніг, моя біла, моя далека. Чуєш ти там, бог знає де?

.Варка питає, чи буду вечерять. Ні, не буду, моя страшна, не буду. Я йду до своїх, вони на мене чекають. Але скоро-скоро ти, може, з більшим правом будеш питати про все, що хотітимеш.

Ні, я, таки, здається, хворий, мушу це признати. Мені б варто кудись виїхати, одійти від цього всього. Инакше я, справді, візьму й зроблю це божевілля. Та ще й думатиму, що чиню „подвиг".

Але як тоскно мені, Боже, як тоскно й трівожно! Я не бачу самого себе... Піти хіба до Ося, до Антошки, до Ріни й сказать їм: „Годі, я не можу більше!"? Хай вони служать своїм божкам, хай обманюють їх і мучаться тим, — хіба вони винні? Хіба не вмірають під цими муками маленькі божки й не ясніє лице Ося від того, що є дійсним володарем усього живого? Чого ж мені боятися? Та й чи цього боюсь я? Самолюбство, божок мій боїться й корчиться в мені. А от піти й прилюдно плюнуть йому в стару погану пику його. Схилить свою голову і сказать:... Що сказать? Все одно, що-хоч. Правду? Яку правду? Чи брехню? Яку брехню? Одна брехня есть: скалічений батько, червоні від сліз очі матері, схудлі ручки Тіня, біль Антошок, Мань, це — брехня. І одна правда: радість їхня, радість, спокій, надія, все, що піднімає їх і нищить Никодимів, Стьопок і Теп.

Одна правда в мені: я не можу Осі, Антошки, мо старі, не можу я не мати в собі вашого болю. Чи хочу я чи не хочу — хтось чи щось дало мені його й я корюсь йому. І во імья його — во імья сили, що дала мені цей біль плюю в пику всім божкам, які сковують силу й розмах життя. Іду до Ося!

30.

Коли Вадим вийшов з воріт свого дому, за ним помалу пішла постать чоловічка, що стояв майже цілий день по другім боці улиці. Провівши Вадима до самого помешкання батьків його, чоловічок знов примостився коло воріт і наготовився терпляче чекати. Він трохи упрів і витирався червоною хусткою, — Вадим дуже швидко йшов.

Ось довго не приходив. Мати й Вадим повечеряли, а його все не було. Потім Вадим читав батькові Євангелля, а мати сиділа й шила. Вона часом глибоко зітхала, але не від того, що читав Вадим, а від свого. І зітхала не тяжко, а як наморений і нарешті спочиваючий чоловік. Далі вони вдвох примусили батька приняти сонного порошку, щоб заснути. Мати, мучачись останніми часами безсонням, теж за компанію приняла.

В хатинках було затишно й чисто. Пахло пиріжками з капустою й паленою піччю.

Старі дуже скоро лягли спати, а Вадим, щільно зачинивши двері, сидів у Ося в кімнаті й, дивлячись в підлогу, думав. Иноді він з непорозумінням посміхався, вставав і тихенько робив кільки кроків по хатинці. І знов сідав, часом пильно прислухаючись до кожного гомону за вікном.

Нарешті, прийшов таки Ось. Побачивши Вадима, він спочатку просіяв, а потім стримано, немов спіймавши себе, подав йому руку й шопотом спитав:

— Наші сплять?

— Давно...

Вадим не випускав руки брата, навмисне держучи її, хоч той слабо тягнув її до себе й дивився убік.

— І тебе ждали.

— Занятий був...

Ось знов потягнув руку й допитливо зиркнув на Вадима, — той посміхався неприємно, насмішкувато, нещиро. Але руки не випускав, неначе дражнився.

— Пусти, Вадиме... — сухо сказав Ось.

Вадим раптом пустив й зразу ж зробився не то хмурим не то сумним.

Ось роздягся, непомітно поглядаючи на брата. Схудле, немов хворе лице Вадима сьогодня ще виразніще кидалось в очі неприємно й гостро блискучими очима.

— Як страйк? — раптом ніби аж злісно кинув Вадим.

— Нікого. Добре... — коротко відповів Ось.

Вадим поспішно виняв цигарку й уважно став закурювати.

— Не удостоюєш докладнішої відповіді? — знов мукнув він, не дивлячись на Ося й поправляючи кінчик цигарки.

— Чому? Тільки... ти ж знов будеш посміюватись... Тепа й Стьопка йдуть на уступки, а Никодим не хоче... — сухо додав Ось.

— Тепа?

— Так. Між инчим, казала мені Катя, її покоївка, що Тепа щось проти тебе з Стьопкою замишляють. Май на увазі.

Вадим сплюнув, ліниво одкинувся на стілець і з усміхом проговорив:

— Ти таким тоном попережаєш, немов тобі не цілком байдуже. А сам же трівожишся за мене. І, значить, знов брешеш. А брехать не можна. Потім... чекай! Добре, що

згадав: ти, здається, обіцяв мені чи татові, що не будеш брати активної участи в забастовці? Га?

Ось помітно й густо почервонів.

— Неправда! Це не так було... — сказав він жорстко.

А чого ж ти почервонів?

— Знаєш, Вадиме, лучше б ти йшов собі. Я не хочу з тобою балакать. Мені треба завтра рано вставать.

— І знов збрехав. — з тим же упертим усміхом сказав Вадим. — А коли б я тобі сказав, де взяв гроші, ти б ще не так А зрештою ти й сам догадуєшся. Тільки боїшся. Сам собі брешеш, себе обманюєш. Ну, а раз з собою чоловік підлий, то й з божками вже не трудно...

— Чого ти хочеш від мене, Вадиме? — раптом тихо й з болем сказав Ось. — Чого ти до мене чіпляєшся? Шкода тих грошей, що дав? Ми їх вернемо тобі. Я слово даю. і дав уже собі.

— І тут брешеш, бо сам знаєш, що мені не шкода. А друге брешеш, бо знаєш, що не зможеш вернуть. Все брешеш. І я брешу! Тільки я плюю, а ти он заплачеш зараз або кинешся на мене з кулаками.

— Ти, здається, пьяний трохи? — несподівано бовкнув Ось, з злістю вдивляючись в Вадима.

Той злегка здивувався.

— Пьяний? Не знаю. Не пив нічого. А, може, й пьяний...

Говорили вони весь час шопотом, ледве-ледве часом піднімаючи голос.

— Ну, а Ріна твоя як? Ти, здається, мав глупость сказати їм, що я дав грошей? Га?

— Мав! — різко відповів Ось.

— Реабілітувать мене поспішив? Одрекомендувать? Тепер ти вже не так соромишся за мене перед ними?

Ось устав і, нічого не відповідаючи, почав стелити собі ліжко, стараючись не шуміти. Губи його були тісно стулені, немов він їх тримав зо всєї сили.

Раптом під вікном зачулись чиїсь кроки. Ось, тримаючи в одній руці подушку, зразу застиг і став пильно слухати, повернувши одне вухо до вікна. Була вже друга ночі, — хто міг ходити в такий час? Крім того вікно виходило на старий смітник, куди ніхто ніколи й вдень не ходив.

Ось обережно поклав подушку, хутко підкрався до вікна, одігнув один краєчик завіски й став дивитись. І зараз же побачив блискучі гудзики поліцейської шинелі, а потім жовте від світла з вікна лице, яке в сей мент дивилось не на вікно, а вбік, очевидно, когось слухаючи.

Вадим вирівнявся й уважно стежив за братом.

Що там? — спитав він, коли Ось одійшов од вікна.

Поліція... — кинув той, майже спокійно й важко сідаючи на ліжко.

Сюди? До нас?

Напевне.

Ось провів рукою по лобі й для чогось озирнувся по хаті. Вадим бачив, як він облизав губи, наче вони в його зразу висохли. Очі йому стали немов більші й не так заглиблені, холодні й напружені. Лице помітно зблідло.

Вадим устав.

У тебе щось єсть нелегальне? — запитав він заклопотано.

Єсть... — глухо й нудно якось муркнув Ось.

Що саме? Багато?

— Багато. Прокламації до страйкарів і громадянства.

Під вікнами знов обережно прорипіли чиїсь кроки. Брати затихли, чуйно прислухуючись.

— Може, не сюди? — шепнув Вадим.

— Напевне сюди — процідив Ось.

В сінях кляцнуло клямкою й шарпнуло, силкуючись очинити.

— Чуеш? — блідо посміхнувся Ось.

Вадим пильно й чудно якийсь час дивився на брата, не зводячи з його очей.

Раптом в сінешні двері голосно застукало.

— Де твої прокламації? — неголосно й рішуче спитав Вадим, якось весь вирівняючись.

— Під ліжком — бовкнув Ось, прислухаючись до сіней і помалу встаючи.

— Ну, так от. Ти йди до батьків і скоро лягай спати на лаві, там мені мама постелила. Чуєш? А я їм очиню і прийму.

Ось здивовано подивився на Вадима.

— З якої речі?

— Осю, не балакай зайвого. Чуєш, стукають? Я скажу, що прокламації мої.

Ось вражено й обурено шарпнувся убік.

— Ти сказився?! От дійсно!

Вадим ухопив його за рукав і потягнув до себе, поспішно й з гнівом шопочучи:

— Осю! Я тобі говорю... Ти лучше не сперечайся. На твоїх руках батьки й страйк. Не забувай цього. А мені **треба** кудись виїхати. Треба, чуєш? Даю слово, не брешу. Мені треба. І мене швидче випустять, ніж тебе... Іди, Осіку, йди, любий, а то вони будуть ламать двері й тата розбудять. Я їх туди постараюсь не пустить. Вони приняли сонного порошку. А ти мамі що небудь збреши, як почує. Старайся не розбудить. І взагалі...

— Вадим, що ти. Я не можу Чекай...

— Осю! Ради Бога, думай же ти... Іди швидче. Чуєш, вони вже Ах, та йди ж!

Стукіт у двері ставав усе голосніще й голосніще. азів зо два ударило густо й важко як ногою.

— Осю! Іди, я кажу! Ти про самолюбство своє в цей мент думаєш? Тобі не можна тепер „сідать“. Не можна! Ну, обніми й біжи. Мене скоро випустять, даю слово. Тепер же не так, як..

В двері вмить застукали з новою силою й так, що задряжчали вікна. Вадим похапцем обняв Ося, потяг до дверей в хату батьків і штовхнув його туди. Старі спали.

Потім Вадим зірвав з себе піджак, кинув його на стілець і вибіг без його в сіни.

— Хто тут? — голосно й ніби трівожно крикнув він.

— Поліція! Одчиняйте.

Вадим одсунув засов і розчинив двері. Коло порогу стояла ціла юрба людей у шинелях. Звідкись знизу з ручного лихтаря кидало хистке, гойдливе світло.

– Тут живе Трохим Стельмашенко? — спитав присадкуватий з чорною бородою чоловік у ясній шинелі, що стояв попереду.

— Тут, — сказав Вадим. — Це мій батько.

— А вас як звуть?

— Вадим Стельмашенко.

— Ага, Вадим. — загадково проговорив присадкуватий чоловік. — Ви тут живете?

— Тут.

— Умгу... Ну, покажіть вашу кімнату.

Вадим мовчки повернувся й пішов у хату. За ним рушила вся юрба з приставом на чолі.

— Це? — спитав останній, переступаючи через поріг і озираючись круг себе.

— А брат ваш де живе?

— Теж тут.

— Осип?

— Осип.

— А він тепер де?

— Спить коло хворого батька.

— Обшукать, — коротко кинув позад себе пристав.

Декільки поліцаїв кинулись у ріжні кутки невеличкої кімнати.

— Господин пристав. — дивлячись у землю, раптом проговорив Вадим. — Я вам сам все віддам, що маю. Тільки я просив би вас наказати городовим не дуже гомоніти. Мій батько чоловік хворий, розбитий паралічем. Коли він узнає, що тут діється, він може померти. Другими словами ви вбьєте його. Мої прокламації там під ліжком. Я охоче дам кому треба всі посвідчення, арештуйте мене і ведіть. Але Я звертаюсь до вас, як до людини, яка може мене зрозуміти...

— Ваше високородіє! — підносячи в цей мент на витягнутих руках, як дитину, пачки прокламацій, сказав високий рудий поліцай.

Пристав зиркнув на них без особливої уваги й холодно звернувся до Вадима.

— Ви, значить, Вадим Стельмашенко.

— Так, я Вадим... Я вам можу навіть показати...

— Я вірю. У вас, значить, дві кватири? Одна тут, а друга на Малій Петровській?

Пристав говорив таким тоном, неначе підказував Вадимові. Один з поліцаїв чимсь загрохотів, — одсував од стіни комод. Пристав хутко повернувся в той бік і строго наказав:

— Тихо там! Вийдіть усі з хати. Станьте в сінях. Всі. всі. Годі. Трус кінчено. Салахневич, звощик єсть?

— Так точно.

— Значить, у вас дві кватири, добродій Стельмашенко?

Вадим гостро подивився на пристава, — поводження було чудне.

— Так, дві. — твердо сказав він. — Власне, там я тільки доживаю свій строк, а тут буду... чи той... збірався жити.

— Так... Я маю наказ арештувати вас. Прошу одягтися.

Вадим хутко одягся. В сусідній хаті було тихо, — значить, мати не чула нічого. Хлопчик же лежав, очевидно, непорушно.

— Хочете з своїми попрощатись? — сухо кинув пристав.

— Ні, не хочу! — поспішно відповів Вадим, хапливо натягаючи на голову свій картузок. — Я готовий.

— Ми вийдемо й чекатимем вас на дворі, ви можете піти й попрощатись... — ще сухіще запропонував пристав.

Вадим на хвилинку завагався, неймовірно зиркаючи на його. Але зараз же хитнув головою й проговорив:

— Ні, ми можемо вже йти.

— Як хочете.

Зачинивши за собою двері й обійшовши по подвір'ю кільки кроків, Вадим ще раз озирнувся. У вікні кімнати, в якій лежали батько і брат, було темно.

— Значить, у тюрму, пане пристав? — голосно й немов аж весело спитав Вадим.

Пристав, пихкаючи збоку в темноті цигаркою, відповів:

— Ні, спочатку в участок.

І помовчавши, з цікавостю спитав:

— Ви, здається, задоволені?

— Розуміється! — скрикнув Вадим. — Казенна кватира! Їжа, кімната, а потім і одежу дадуть. Може б ви мені цигарку дали? Спішив і забув свої на столі. Дуже курить хочеться.

Пристав охоче вийняв портсігар і підніс його Вадимові. Вадим зупинився, а за ним зупинилась серед темного подвіря вся юрба. Закуривши, він подякував, загорнувся щільніще в плащ і сказав:

От тепер і в дорогу. А ночі тепер здорово холодні! В який участок поїдемо? Камери топлені там?

Топлені, не бійтесь. Салахневич, екіпаж! Прошу тут зупинитись.

Вадим зупинився. Улиця була мертво порожня. Жовтою рідкою пунктірною лінією тягнулись по обидва боки лихтарі, все понижуючись і ті, що були далеко-далеко, здавалось, лежали просто на землі.

Недалеко стояла бричка, а за нею трохи далі автомобіль. По знаку Салахневича, бричка з грохотом підкотила до воріт, біля яких стояла вся юрба.

Тікать не будете? — напівжартівливо спитав пристав у Вадима, підштовхуючи його сідать. — Можна нам удвох їхать?

— О, прошу! — готовно відповів Вадим. — Хоч самого пустіть, доїду благополучно до самого участку.

— Так? Гм! Ну, коли так, то ти, Салахневич, можеш іти пішки. Одпусти всіх по містах. Рушай, звощик!

Вадим злегка підвівся й через тин подивився до помешкання батьків. Чи там темно було, чи не видно було за тином вікон, але Вадим ніякого світла в тім напрямі не побачив.

— Участок недалеко? — спитав він весело.

Десять хвилин, не більше.

Пристав поклав собі під ноги прокламації штовхнувши Вадима, ввічливо проговорив:

— Вибачте, будь ласка!

— Прошу дуже! — так само ввічливо відповів Вадим, одсовуючи свої ноги вбік.

Раптом несподівано десь збоку чийсь жіночий голос крикнув:

— Науме Федоровичу! На хвилинку.

Вадим здивовано озирнувся по улиці, нігде не було ні душі. І тут же помітив у дверцях автомобіля, з яким саме порівнялась бричка, невиразний сілует людської постаті, власне ясну пляму лиця.

І зразу після цього впізнав голос Тепин!

— Звощик! Стій! торкнув пристав у спину візника. Бричка стала.

З автомобіля вистрибнула Тепа, закутана в велику темну хустку. Підбігши до брички, вона поспішно проговорила:

— Науме Федоровичу! Можна?

Прошу! Прошу! — хапливо одповів Наум Федорович, повернувшись до Вадима, сказав:

— З вами хотять поговорить. Ви можете злізти й одійти собі вбік. Я почекаю.

Вадим потрохи почав розуміти все, що видавалось таким чудним у цім арешті.

— Вадиме Трохимович! На два слова,— голосно сказала Тепа, зазираючи до його зза колін пристава.

Вадим трошки посидів, не знаючи що сказать, потім помалу зліз і пішов круг брички до Тепи. Вона схопила його за плащ і одтягла вбік.

Слухай, ми зараз же сядемо з тобою в автомобіль і поїдемо до мене. Хочеш? — зупиняючись і впиваючись в його очима, які в темноті здавались надзвичайно великими й глибокими, гарячим, схвильованим шопотом сказала Тепа. І невідомо для чого злегка потягнула його за плащ.

Вадим мовчав, слабо посміхаючись.

— І що буде? — нарешті якимсь непевним, тріснутим голосом спитав він.

— І буде те, що повинно буть! сильно й немов з гнівом проговорила Тепа.

— Се-б-то?

— Се б то будеш моїм

Очевидно, тон Вадимового голоса надав їй і сеї сили й гніву.

— Ага. Значить, це ти мене арештовуєш? по паузі й помалу спитав Вадим.

— Це не важно. Ти хочеш? хочеш?

Вадим, нічого не відповідаючи, дуже поволі повернувся й ледве посуваючись, важко пішов до брички.

— Вадиме! — вхопила його ззаду за плече Тепа – Не роби дурниць! Чуєш?

Вадим зупинився й, повернувшись тихо сказав:

Це ти наказала приставу, щоб він старих і брата не чіпав?

— Я. Вадиме, послухай.

Ну, спасибі, Тепа. За це спасибі. Од душі дякую. А з тобою не піду. Прощай.

І, круто відвернувшись, хутко підійшов до брички, вискочив і веселим, майже радісним голосом проговорив:

Ну, вже поговорили! Можна, й далі, ваше високородіє. Катай, звощику! Та швидче, голубчику, я змерз і спати хочу.

„Іхнє високородіє“ здивовано подивилось на Вадима, озирнулось на Тепу й, видно, нічого не розуміло.

— Ну, звощику? Ваше високородіє, та прикажіть же йому везти нас. Я в тюрму хочу.

„Високородіє“ зрозуміло.

Прошу мені тут без цатякання! Рушай ти, сидяй!

І поліцай кінцем шаблі злісно пхнув у спину звощика. Той злякано зашарпав віжками й почав стьобати конячинку.

Хвилини через три їх перегнав автомобіль. Він спочатку йшов зовсім тихо, наче хотів, щоб його догнала бричка, потім раптом, ніби обурений, шарпнувся вперед, люто зарявкав ріжком і з скаженою силою понісся по улиці.

Вадим усміхнувся, підняв комір пальта й зручніще вмостився поруч з набурмосеним, лютим на когось приставом.

Кінець.

elib.nplu.org

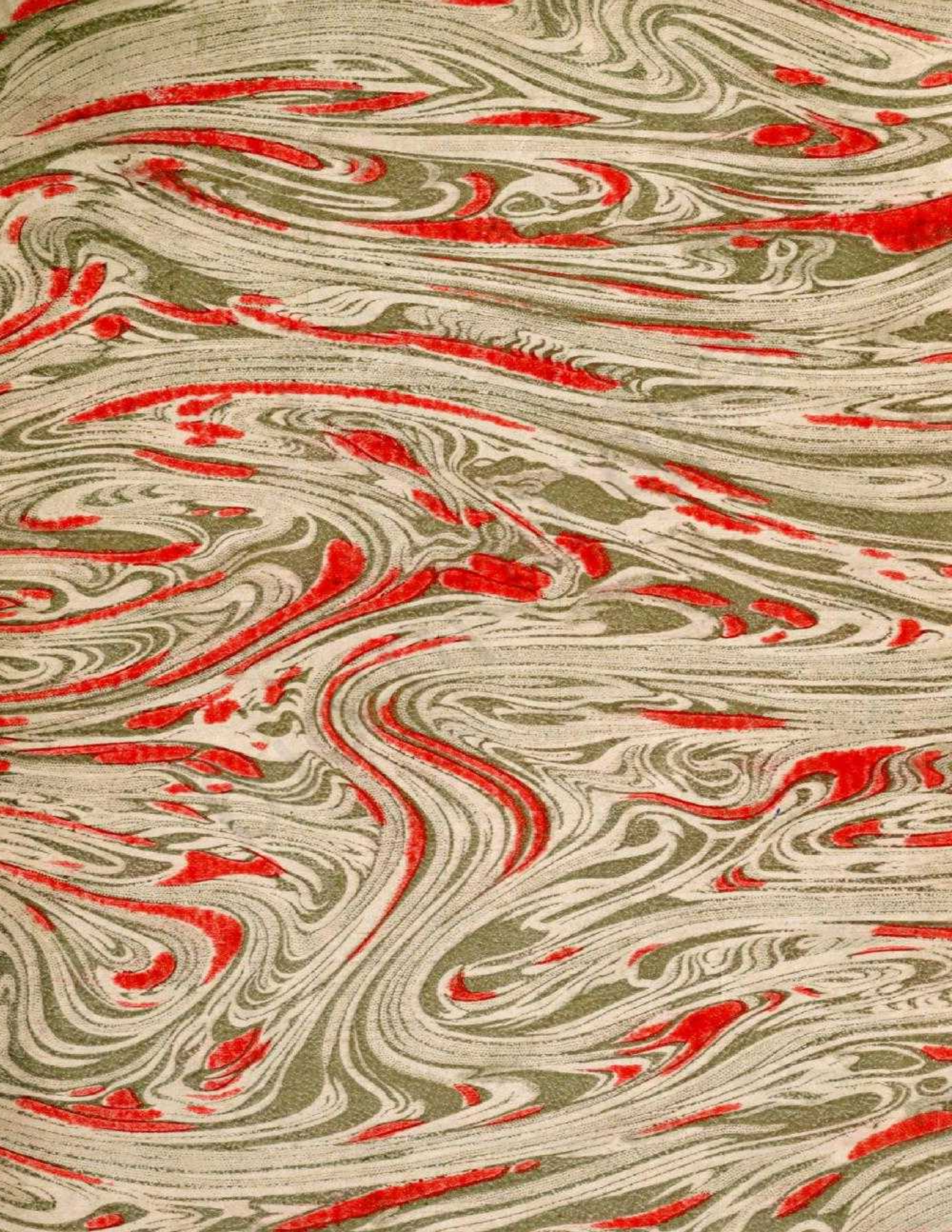

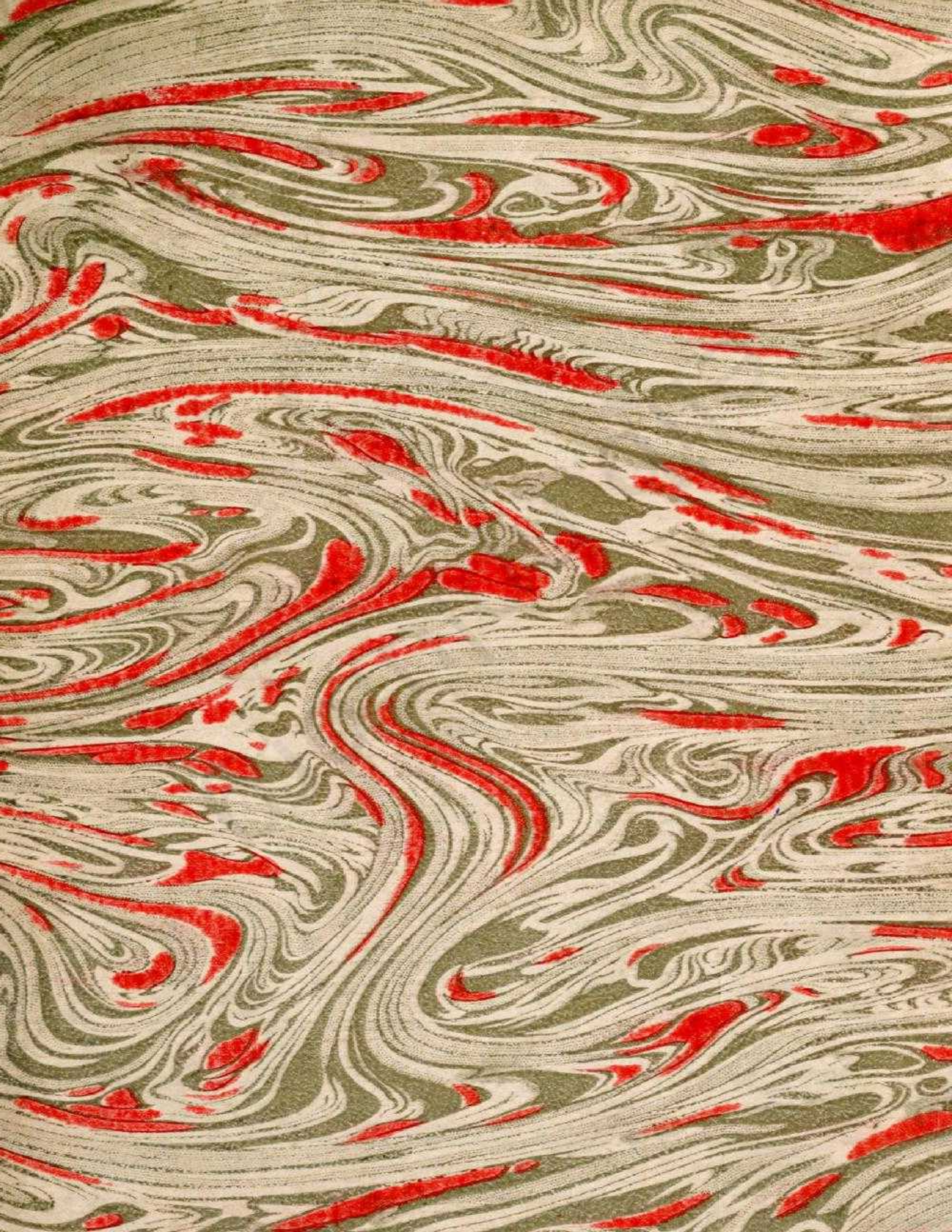

e-kniga.org